GORSKI KOTAR I VINODOL

DIO DRŽAVINE
KNEZOVA FRANKOPANA I ZRINSKIH

MJESTOPISNE I POVJESNE CRTICE

NAPISAO
EMILIJ LASZOWSKI

ZAGREB
IZDALA „MATICA HRVATSKA“ KAO REDOVNO IZDANJE
ZA GODINU 1921
ZAKLADA TISKARE „NARODNIH NOVINA“ U ZAGREBU

1 9 2 3

PREDGOVOR.

Još kao đaka oduševljavali su me radovi našega dičnog Rade Lopašića, kojega sam poznavao tamo od god. 1884., a od 1891. stupio s njime u uži dodir. Mnogo sam od njega naučio, i tako sam pod dojmom njegovih radova još god. 1889. štampao moj prvijenac »Brlog-grad i njegovi gospodari«, monografiju moga rodnoga grada, ne sluteći, da će mi u dio pasti časna zadaća, da popunim i priredim za štampu njegovo postumno djelo »Oko Kupe i Korane«, što ga je izdala »Matica Hrvatska«.

Od god. 1883. sabirao sam građu za povijest hrvatskih gradova, samostana i inih historičkih građevnih spomenika, te hrvatskih plemenskih općina. Nešto sam i obradio i objelodanio, te odlučih sve to izdati u zbirci »Hrvatske povjesne građevine«, koju zamislih u 12 svezaka. Prvi sam svezak izdao u vlastitoj nakladi god. 1902., ali sam s daljnjim izdavanjem prestao zbog slabog odziva. Ponudio sam daljnje izdavanje »Matici Hrvatskoj«, nu to se nije moglo uz svu dobru volju M. H. primiti u onom velikom opsegu i raskošnoj opremi, kako to zamislih. Tako su moje »Hrvat. povjesne građevine« ostale torso.

Trebalo se povesti uzorom našeg Rade Lopašića i spremati onako, kako je on to činio u djelima »Karlovac«, »Bihač i bihačka krajina« i »Oko Kupe i Korane«, zaokruživati monografije prema pojedinim dijelovima naše domovine. Tako sam evo zamislio i ovu knjigu.

O Gorskom kotaru i Vinodolu napisao je naš neumorni Dragutin Hirc dvije lijepe knjige, bogato ilustrovane, koje u glavnom sadržavaju vrsne putopisne crtice, uz nekoliko historičkih uspomena. Pogledom na geogra-

fiju i topografiju, folkloru, faunu i t. d. toga dijela naše hrvatske domovine, doista su to djela od zamašne vrijednosti. Ima doista i nekoliko vrsnih histor. monografija o nekim gradovima i samostanima toga prijedjela, koje napisahu Ivan Kukuljević, Fr. Rački, Julije Janković, Šime Ljubić, Mazić i dr., a nešto sam i sam napisao (o čemu ne mogu kazati moj sud), nu to je razasuto po raznim novinama i časopisima.

Pobudom staroga mi znanca g. direktora Josipa Pasarića, odlučio sam dovršiti ovu knjigu, da time opet osvježim u narodu hrvatskome uspomenu na Frankopane i Zrinske, koji su te krajeve kroz vijekove držali te ih proslavili.

Dašto, rado priznajem, da su mi spomenute temeljne radnje, slavnih naših historičara u mnogom služile, ma da sam sve opet po izravnim vrelima radio, pak i znatno nadopunjivao izdanim i neizdanim još dokumentima. Znatan mi je i dragocijen tumač i pomagač bio djelo prof. Vj. Klaića: »Knezovi Krčki-Frankopani«.

Sastavio sam i napisao, kako sam najbolje znao i kako sam osjećao za taj naš mili hrvatski kraj. Ugodna mi je dužnost, da zahvalim i onima, koji me pomogoše ilustracijama, a to gg. prof. Đuri Szabu, koji mi stavio na raspologanje zbirku povjerenstva za očuvanje histor. spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji, dr. Kolomanu Ghyczi-u, vlastelu u Čabru i Lacku Križu i dr., a osobito se zahvalom sjećam prijatelja dr. Milorada Gavazzia, koji je svom pripravnošću redigirao rukopis s jezične i stilističke strane.

Da bude knjiga i s naučne strane vrijedila, označio sam i vrela.

Zagreb, 12. siječnja 1924.

E. LASZOWSKI.

GORSKI KOTAR I VINODOL S RIJEKOM.

Topografski pregled. — Ceste i trgovina. — Doseljenje Uskoka i Slovenaca. — Gospodarske prilike. — Svećenici glagoljaši. — Rimsko doba. — Vinodol dobivaju knezovi Frankopani g. 1225. — Vinodolski statut od g. 1288. — Proširenje državine Frankopana u Gorski kotar. — Ugovor Stjepana Frankopana s Nikolom Zrinskim g. 1544. — Vinodol i Gorski kotar pod vlašću Stjepana Frankopana i Zrinskih do g. 1577. — Zrinski gospodari Vinodola i Gorskog kotara do godine 1670. — Uprava komore i djelomično gospodstvo Adama Zrinskoga. — Austrijsko primorje. — Severinska županija 1777—1786. — Ugarsko primorje. — Županija riječka. — Otcjepljenje Rijeke. — Pregled povijesti Rijeke.

Gradovi i samostani, opisani u ovoj knjizi, pripadaju krasnom i romantičnom kraju, koji je negda činio dio goleme državine Frankopana i Zrinskih. U starini međašio je sa sjevera i sa sjeveroistočne strane (Vinodol) sa starom županijom modruškom, djelomice i sa županijom zagrebačkom, a dijelom sa sjevera i zapada s Kranjskom (partes Teutoniae), pak kastavskim i riječkim kotarom. S juga oplakivalo ga more, a sa zapada teritorij grada Senja. Kasnije je međašio s teritorijem vojne krajine i sa zagrebačkom županijom, koja je poslije svoju jurisdikciju protegnula i u sam Vinodol i Gorski kotar, pa da opet ustupi to severinskoj, riječkoj, a napokon modruško-riječkoj županiji, kako je i danas. Po tom se danas nalazi cijeli ovdje opisani kraj u modruško-riječkoj županiji i to u kotarima: Čabar, Delnice, Crikvenica i Sušak.

Ako bismo taj kraj danas u glavnim crtama htjeli označiti, onda bismo povukli crtu od Trsata do Pre-

zida, odavde jugoistočno do Broda, pa onda Kupom otprilike do Podstenja, odovuda na Vrbovsko i Mrkopalj, na Lič, te od Liča ravno do međe senjskoga teritorija i na more. Mogli bismo k tome dodati i riječki teritorij. To je dakle otprilike kraj, kojim se ovdje bavimo.

Taj je kraj gorovit. Gorski kotar imade značaj krasko-alpinske formacije s golemim »vrtačama«, dubokim ponorima i ubavim dolovima, hladnim špiljama i ponikvama s vječitim snijegom. Napose teku krasnim dolinama Čabranka i Kupa. Pa i drugi omanji potoci teku ugodnim dolovima, kojih ne nalazimo u čabarskom području sve do Rječine. Tu je takav dol samo uz tok Čabranke. U tom sjeverozapadnom visočju naše domovine nema gorskih kosa ili gora. Pojedini vrhovi i brda zbijeni su u sklopove. Od ovih sklopova ističu se naročito Drgomalj (1153 m) kod Delnica, Bitoraj (1385 m) kod Fužine, Snježnik, Risnjak (1528 m) i konačno sklop u hrvat. Primorju. Ti su sklopovi obrasli šumama crnogorice i bjelogorice, od kojih se najveće i najljepše prostiru oko Mrkoplja, Delnica, Fužine, Liča i oko Risnjaka prelazeći dalje prema Severinu i Bosiljevu. Oko Čabra opet i Prezida te su šume dosta prorijeđene. Malo ima tu dolova i uvala, a od tih je dolina Kupe najznatnija. Manje su uz Čabranku, Ličanku i Lepenicu, Suhu Rječinu kod Mrzle vodice, koja seže od Crnoga luga do Kupeškoga jezera. Dio toga kraja, što se pružio između Kupe i Čabranke prema moru i Istri, sastavni je dio hrvatskoga Krasa, kojemu možemo podnevnik kastavski i senjski postaviti za granicu.

Ovo se visočje dovršuje stepenicom, koja se pružila od izvora Rječine pa sve do Novoga. Formacija toga kraja izrazito je kraska; pusti i mrtvi krš, s visokim »grižama«, trtovima, kostriljama, zidinama, dubokim ponikvama, povremenim jezercima, dolinama, dupljima, bezdanima i kamenim poljima, izmjenjuje sliku terena. I tu imamo nekoliko dolina: Rječine, Bakarsku dragu, Bakarski zaliv i naš ubavi Vinodol sa Bribirskom dolinom. Tu već nema livada, polja i sjenokoša te oranica, već se prostiru na stepenice sađeni vinogradi, zeleni maslinici i brojni umejci. Ta se stepenica spušta konačno k moru ili lagano ili strmoglavim stijenama. I tu je teren kao onaj prije pomenuti, samo što se još više ističu kamenom ograđeni umejci.

Dok Gorski kotar, što se priklanja prema Kupi, dovoljno natapaju rijeke i potoci, pa bistra vrela, po Vinodolu nema toga obilja. Rječina, koja se probija između vrleti i gudura još od svoga vrela, utječe pod Trsatom u more. Vinodolska se Rijeka izlijeva u more kod Crikvenice, a Bribirska je Suha Rječina našla ušće kod Novoga. Nedaleko Sušik-sela u Vinodolu izbija i Fužinarka, ponornica, koja se kao Ličanka gubi u ponoru pod Gavranicom i Kobiljakom nedaleko Lićkoga polja.[1])

Starije i novije dobre ceste pa željeznička pruga od Karlovca do Rijeke povoljne su za prometne i trgovačke prilike kako Gorskoga kotara tako i Vinodola. Među ovim starim cestama najvažnije su Karlova i Lujzinska. Prvu je dao izgraditi car Karlo III. g. 1732. od Bakra i Rijeke na Karlovac. Uz tu se cestu naselilo mnogo primorskih obitelji, koje su iskrčile šume i tako ih obratili u polja i livade. God. 1746. izvedena je cesta od Novoga sredinom vinodolskoga teritorija do Bakra i Rijeke. Od ove je ceste imala svaka općina o svom trošku da sagradi cestu do svoga sela, a do njih se dotada moglo doprijeti samo stazama, pa tovarima, koje su teglili konji ili mule. Izgrađeni su i dobri putevi do mora i gore u šume. God. 1784. izgrađena je cesta po strmim liticama od Novoga prema Senju i tako je Senj dobio dobru svezu sa vinodolskom cestom. Tu je cestu gradio slavni Filip Vukasović troškom od 30.064 for. On je gradio g. 1805.—1809. i spomenutu Lujzinsku cestu. G. 1809. poginuo je u bici kod Wagrama. God 1800. građena je cesta od Ledenica na Kamenjak i Lokve, 1811. je

[1]) Ovdje se nakratko zbijeni opis nadopunjuje u pojedinim člancima ove knjige.

*

francuski general Bertrand gradio cestu kroz Zagorje i Selce te Crikvenicu do Križišća, a uz nju su nasađeni gajevi uljike. God. 1822. izvedena je cesta od Crikvenice do Sv. Jelene. Poslije toga g. 1878. građena je znamenita Rudolfova cesta od Novoga preko Jasenka prema Ogulinu.

U ovom dijelu naše domovine bilo je od pametara mjesta vrlo znamenitih za promet i trgovinu. Rijeka je od starine, a naročito iza gradnje cesta od Karlovca k moru bio glavni trgovački emporij za Hrvatsku, Slavoniju i Ugarsku, sve do god. 1918. Već od polovine XVIII. stoljeća njoj se obraćala osobita pažnja, a naročito tamo nalazimo zametaka u velikoj komercijalnoj politici, koju je vodio kralj Karlo III. (VI.). Već on određuje gradnju luka u Bakru, Kraljevici i Novome. Trgovina je naročito iz Ugarske prije željeznice karlovačko-riječke tekla Dunavom, Savom i Kupom do Karlovca, a otuda je kirijom skretala na Rijeku Karlovom i onda Lujzinskom cestom, pa Josipovom cestom na Senj. Da se taj put za trgovinu i promet prema moru što bolje skrati, mislilo se od polovine XVIII. stoljeća, pa sve do polovine XIX. i o gradnji kanala, koji bi vezao Osijek (Dunav) s Brodom (Savom). No taj je projekt zastao pod dojmom priprema za gradnju željeznice od Vukovara na Rijeku.

No i prije toga, prije onih dobrih cesta, k moru, ističu se kao trgovačke luke Bakar i Novi uz manja pristaništa u Kraljevici i Bakarcu. Naročito su Bakar i Bakarac te Kraljevica bile luke, iz kojih se eksportiralo drvo i željezo sa Zrinsko-Frankopanskih imanja, željezo naročito iz tvornica u Čabru, koje je uredio grof Petar Zrinski. Poznato je i to, da su te luke bile i važne za trgovinu iz nutarnje Hrvatske. Tu je prvo mjesto zapremala cesta »modruška«, kojom se kretala trgovina od Zagreba preko Modruša na more, i od mora onamo, dok su neki putevi, gotovo samo za tovare, vezali mjesta Gorskoga kotara s Grobnikom, Bakrom i

preko Snježnika omogućivali promet s Kranjskom. Ove su posljednje Grobničani morali zimi krčiti od snijega.

Od ovih su luka bile i glavne trgovačke sveze s italskim trgovačkim gradovima, a naročito s Venecijom i njezinim otocima i pokrajinama, napose pak s Dalmacijom i Morejom. Frankopani pa i Zrinski izdavali su mnoge važne odredbe za trgovinu, a ta im je svakako odbacivala i znatan dohodak, ma da su »trgovinu« davali često i u zakup.

Na tom je teritoriju, po Gorskom kotaru i Vinodolu, zapremio od davnih vremena svoja selišta čisti hrvatski elemenat, onakav, kakav ga je u prvi čas doseljenja Hrvata na jug naselio. Nema sumnje, da je tu ostalo nešto i rimskoga življa stare rimske državine, koji je možda izginuo ili se s vremenom asimilirao s hrvatskim življem.

S tijekom vijekova pridošlo je naročito u primorska mjesta i nešto talijanskoga (romanskoga) elementa i to najviše sa susjedne Rijeke. Mnoge su talijanske porodice došle onamo i kao službenici vinodolskih gospodara Frankopana i Zrinskih, a poslije i austrijskih oblasti, koje su ovim krajevima upravljale.

U XVI. stoljeću, za onoga živoga bjeganja pred Turcima, došlo je naročito u Ledenice, Novi i Bakar mnogo uskočkih porodica, a tako su Uskoci naselili bili i Lič, pa djelomice sjedali i po kotaru brodskoga grada. Među ovim Uskocima, koji su došli iz Bosne, Hercegovine i sjeverne Dalmacije, bilo je i Hrvata i Srba, koji su se s vremenom stopili sa starosjediocima koliko se nijesu odselili drugamo, kako se to dogodilo s ledeničkim Uskocima.

Tamo u XVII. stolj. opet vidimo, da naviru u Gorski kotar, a naročito u Čabar i Brod Slovenci iz Kranjske, koji su se tamo nastanili kao radnici po rudokopima Zrinskih. Među ovima je bilo i nešto poslovenjenih njemačkih porodica.

Spomenuti nam treba još nešto o gospodarskim prilikama ovih krajeva. Sve do vremena Zrinskih, kad

su ovi postali njihovi gospodari, imamo samo oskudne vijesti o gospodarskim prilikama u Gorskom kotaru. Toliko znamo, da su se ljudi tamo bavili ratarstvom i stočarstvom, za koje su posljednje bili uvjeti svakako povoljniji. Za vrijeme Zrinskih tamo od XVI. stolj. imamo vijesti, da se sijala i pšenica, pa raž i ječam, te pir. Gajile su se ovce, koze i krmci, pa kokoši. Mnogo se narod bavio i pčelarstvom i ribarstvom. Vino se uvozilo, jer nije uspijevao trs.

Naročito se mnogo bavio narod paljenjem uglja, kojega je mnogo trebalo za čabarske tvornice željeza, a nešto se otpremalo i u Bakar i dalje brodom u Italiju, naročito u državinu mletačku. Tako su se i drva otpremala u Bakar, i to najprije izrađeno drvo, grede, vesla i t. d. Industrija drva, naročito u Liču, bila je u XVII. stoljeću dosta znatna i tamo je radilo više pilana. Takova je pilana bila i na grobničkoj gospoštiji i drugdje. Još i danas je Gorski kotar na glasu s drvene industrije, te proizvodnje sjekira i kosa, koje se u Čabru izrađuju. A naši su gorštaci poznati na daleko i kao dobri šumski radnici.

U Vinodolu se spominje od žitarica pšenica, dok je prihod vina najvažnija gospodarska grana. Pa stoga se tako i od starine zove Vinodol — Weinthal, Vallis vinaria! Koza i ovca glavni su zastupnici stoke, pored krava i volova. Prve treba razumijevati pod nazivom »drobna živina«, a posljednje pod nazivom »velika živina«, kako ih nazivlju sačuvani urbari počevši od XVI. stoljeća.

Vinodolsko je vino našlo mnogo pređe u Gorskom kotaru, te ga tamo u vrijeme Zrinskih zvahu »primorskim vinom« (vinum maritimum) za razliku od hrvatskoga vina (vinum croaticum), koje je dolazilo iz ostalih gradova Zrinskih, a naročito iz Ozlja.

Dok su gorštaci (Gorski kotar) bili ugljenari, drvari i tesari, pa vrsni radnici industrijalnih poduzeća knezova Zrinskih, Vinodolci Primorci su bili uz vinogradare i ratare vrsni klesari, kamenari i zidari. Ovim su se po-

sljednjim poslovima bavili i izvan svojega zavičaja, te su kao vrsni radnici te struke dodanas sačuvali časno ime. Gotovo na svim cestama, koje su izrađene južno od Karlovca do mora, radili su naši kršni Primorci. Ta poznata je i anegdota, koja priča o slavnom graditelju Lujzinske ceste barunu Vukasoviću. Upitan od cara, bi li mogao još koju sličnu krasnu cestu graditi, odgovorio je: »Veličanstvo, mogu, samo trebam novaca i Primorce!«

U Vinodolu se već od pamtivijeka neki bave lončarijom, pa svojim proizvodima opskrbljuju čitav onaj kraj na daleko i široko.

Mornarstvo i ribarija znatna su privreda našim Primorcima. Od starine su ribari, a tunare su već davne uredbe po primorskim mjestima. Riba se lovila ne samo za domaću porabu, ona se i izvozila suha ili usoljena (pisci sicci, salsi). Odlazila je brodovima po moru a tovarima u Gorski kotar, pa i dalje sve do Zagreba. Gradski računi zagrebački, pa knjige tridesetnice zagrebačke već u XVI. stoljeću bilježe uvoz slane i suhe ribe iz Primorja, a usto i primorsko vino.

Rođeni na moru, naši su Primorci odvajkada dobri i prokušani mornari, pa nema domaćeg broda, na kojemu ne bi bilo Primoraca. Tako su obišli mnogo svijeta, mnogo vidjeli i naučili, no nažalost ih se mnogo selilo u Ameriku i Novu Zelandiju, da se pomognu mučnim radom.

Najstariji prosvjetitelji tamošnjega naroda bili su svećenici glagoljaši, a od XV. stoljeća i redovnici, naročito Pavlini u Novomu na Ospu i u Crikvenici. Hrvatska glagolska knjiga dolazila je u Primorje s otoka Krka, gdje je od XIV. stolj. bila u bujnom cvatu. Naizmak XVIII. stolj. počelo se raditi i oko osnivanja škola. U Primorju se gotovo do u XVII. stolj. upotrebljavalo jedino glagolsko pismo, a tako i po Gorskom kotaru. Ne samo narod i crkva, već i knezovi Frankopani i Zrinski pisali su domaća pisma i isprave glagolicom. Tome je dakako mnogo pridonijela staroslovenska liturgija, koja se ondje dandanas uščuvala zajedno sa glagolskim

crkvenim knjigama. Pače još i u XVIII. stolj. nalazimo ondje gdjekad porabu glagolice, koju je napokon iz svagdašnjeg života istisnula latinica.

* * *

Dok nam je prošlost Vinodola u predrimsko doba gotovo nepoznata, to je rimska kultura tamo ostavila mnoge tragove. Sve od Rijeke pa do Novoga, naročito u Bakru, Bakarcu i Novome, naišlo se na množinu predmeta, koji svjedoče, da su tamo bili naseljeni Rimljani. Rimske starine otkrite na Rijeci, rimsko groblje u Bakru, miljokaz bakarački pa iskopine u Novome, sve su sami znameniti svjedoci rimske kulture. Vinodol su presijecale i rimske ceste. Naš odlični naučenjak dr. Jos. Brunšmid drži sasvim opravdano, da su iz Bakra vodile dvije rimske ceste. Jedna je išla preko Križišća i Triblja, a druga uz more pokraj sv. Jakoba, Kostrene sv. Barbare i Crikvenice; obje ove ceste bilježi i Peutingerova karta. Po ovoj vodi od Tarsatice (Rijeka Trsat) jedna cesta ravno u Seniu (Senj), dok se druga kod postaje Ad Turres odvaja. Od Tarsatice do Ad Turres bilo je 20 rimskih milja (1=1480 m), a odonuda do Senie opet 20. Ptolomejeva karta prikazuje cestu kroz Alvona, Flanona, Tarsatica, Oenei fluvii ostia, Volcera, Senia, tek izmedju Volcere i Senie ne bilježi nikakovu postaju. Antoninov itinerarij prikazuje cestu od Aquileje (Oglaj) preko Liburnije do Siscije (Sisak) ovim smjerom: Fonte Timavi XII, Avesica XII, Ad malum XVIII, Ad Titulos XVII, Tharsatico XVII, Ad Turres XX, Segnia XX i t. d. sve do Siscije. Ravennas Annonymus navodi u Liburniji ova mjesta: Senia, Turres, Raparia, Tharcaticum, Lauriana, Albona i t. d., a ta mjesta spominje i Guidonus.[2])

Od ovih postaja možemo prilično sigurno reći, da je Alvona-Albona=Labin, Tarsatica, Oenei Fluvii ostia = Rijeka-Trsat, Volcera = Bakar (?). Ad Turres =Novi-Lopar, Senia=Senj.

[2]) Editio Pinder et Parthey.

Pa i oni tragovi silnoga zida, koje nalazimo mjestimice od Rijeke sve do Prezida, rimskoga su podrijetla. Valvasor je taj zid zabilježio na slici grada Rijeke u svom znamenitom djelu »Ehre des Herzogthums-Krain« oznakom »rudera muri antiquissimi«. Tim se zidom bavio skoro iza Valvasora i grof A. Marsigli, te Riječanin Klaudije Marburgo. Svrha je tome zidu bila, da štiti stari rimski imperij od navale barbara.[3]) Svakako je Vinodol pripadao u staru »Liburnia Tarsaticensis.[4])

Na razvalinama velike rimske kulture, kuda su se prije talasali valovi seobe naroda, utemeljiše Hrvati svoju novu postojbinu, i tu između rimske Tarsatice i Senie osnovaše jednu hrvatsku župu, koja se prozvala Vinodolom ili Vallis vinaria ili Valdevino. Kako nam bilježi kronika popa Dukljanina, na jug Vinodolu — »Valdevino« sterala se stara Bijela Hrvatska. Županija vinodolska (comitatus, knežija) pripadala u crkvenom pogledu najprije pod biskupiju krčku, a kad je otok Krk u XII. stolj. pao pod Mletke, podvrgao je kralj Gejza I. Vinodol biskupiji spljetskoj, kojoj je pridružio i županije Modruše, Plase, Bužane, Novigrad i Krbavu. Njegov sin kralj Stjepan IV. potvrdio je to nadbiskupu spljetskom Petru god. 1163.[5])

Crkveni sabor u Spljetu, držan god. 1185. na dan 1. svibnja, preinačio je pripadnost hrvatskih biskupija. Tom zgodom podređene su županije (parochiae): Vinodol (Vallis vinaria), Senj, Gacka i Bužane biskupiji senjskoj sa sjedištem u Senju, a zasnovana je i nova biskupija krbavska sa sjedištem u Krbavi (Udbina) a sa županijama: Krbavom, polovinom Like, Novigradom, Drež-

[3]) Pobliže je o tom zidu napisao prof. V. Klaić: »Rimski zid od Rijeke do Prezida«, u Vjesniku hrvat. arheol. društva, nova serija sv. V.

[4]) Ravennatis annonymi cosmographia. (Ed. Pinder et Parthey) 223.

[5]) Smičiklas, Cod. dipl. II. 96.

nikom i Modrušem.[6]) U XV. stolj. opet vidimo, da se Vinodol brojio području krbavske biskupije, dok nije napokon u XVI. stolj. pripao pod biskupiju senjsku, odnosno modruško-krbavsku, kojoj je god. 1787. utjelovljena i Rijeka.

Na tom teritoriju u pogledu crkvenom nikoše s vremenom mnoge crkve i kapele, samostani pavlinski u Novom i Crikvenici te franjevački na Trsatu. Mnoge crkve i ovi samostani zadužbine su Frankopana iz XV. stolj. Sve to odaje nabožni duh Vinodolaca, koji se i dodanas uzdržao.

Knezovi Krčki, prozvani kasnije Frankopani, dobili su god. 1193. od kralja Bele II. županiju modrušku. Bartol knez Krčki bio je prvi gospodar ove županije. Već je god. 1225. darovao kralj Andrija II. knezovima Krčkim i Modruškim i Vinodol, a da mogu što dostojnije služiti kraljevskoj časti. Ova je darovnica izdana knezu Gvidonu.[7]) To je darovanje, za Vinodol i Modruš potvrdio i kralj Bela IV. sinovima Gvidonovim Ivanu, Frideriku i Bartolu ispravom, izdanom u Trogiru 10. ožujka 1242. Učinio je to kralj za priznanje vjernih njihovih službi, koje su mu iskazali u bojevima s Tatarima, pred kojima je kralj bježao od Šaja do Trogira. U toj su potvrdi utvrđene i dužnosti Frankopana. Imali su da služe kralju, kad bi došao u primorske strane i na more, sa dva broda nazivana »galija ili šajka«, a kad ne bi kralj bio na moru, tad da mu služe službama određenim god. 1193. u darovnici za Modruš. A od Vinodola imadu da služe sa tri dobro opremljena konjanika u granicama kraljevstva, a izvan ovih, kad se digne »hrvatska vojska«, samo sa dva konjanika.[8])

Ako i nije dokumentarno utvrđeno, da se na grobničkom polju desila velika ona bitka s Tatarima god. 1242., to ipak ne možemo trajnoj narodnoj predaji poreći,

[6]) Ibidem 192.
[7]) Ibidem III. 244.
[8]) Ibidem IV. 144.

da je tamo morao biti neki okršaj, a to s nekim tatarskim čoporom, koji su pobijedili knezovi Krčki, gospodari Vinodola.

Gornje je darovnice potvrdio ponovno isti kralj 5. travnja 1251. istim knezovima, no prigodom toga proširene su dužnosti Frankopana toliko, što im je određeno za slučaj, ako opet zadobiju otok Krk, da imadu kralju služiti na moru s jednom galijom, a kad bude pozvana pod oružje »hrvatska vojska«, da imadu postaviti 20 dobro opremljenih konjanika (miles) i to za vojne ovkraj gore Grozda, a onkraj Grozda 10 konjanika. Osim toga trebali su braniti i ove darovane krajeve od svake neprijateljske vojske. Kralj Stjepan potvrđuje ove povelje god. 1270. za Friderika, Bartola i Gvidona knezova od Modruša, Krka i Vinodola, što opet god. 1279. potvrdi kralj Ladislav za Ivana, Leonarda, Stjepana i Dujma, knezove Krčke.[9])

Moć knezova Krčkih još je više ojačala, kad su Senjani god. 1271. izabrali kneza Gvidona Krčkoga svojim knezom (protestas), što je kralj Ladislav god. 1279. potvrdio.

God. 1288. spominju se kao gospodari Vinodola Ivan, Leonard, Dujam, Bartol i Vid knezovi Krčki, Vinodolski i Modruški. Ta je godina važna ne samo za Vinodol, već i za kulturnu historiju hrvatskoga naroda. Ove je naime godine sastavljen čuven Vinodolski zakon, znamenit pravni spomenik, koji prikazuje, kako običajno pravo postaje pisanim zakonom. Vinodolci izabraše od svakoga grada po nekoliko iskusnih ljudi, da popišu stari običajni zakon, kojim se vladalo u Vinodolu. Ovi se predstavnici kotara pojedinih gradova vinodolskih sastadoše u Novome u dvorani grada Frankopanskoga pred samim knezom Leonardom. Bili su to iz N o v o g a: Črna dvornik cijeloga Vinodola i knezova, Petar plovan, Vukonja Pribohna satnik, Danac Saražin i Bogdan Vučinić; iz L e d e n i c a: Ratko prvad, (arcipop) pop

[9]) Ibidem IV. 442. V. 580. VI. 327.

Radoslav, Dobroša satnik; iz Bribira: Dragoslav arciprvad, pop Bogdan, Zlonomir satnik i Jurislav Gradenić; iz Grižana: popovi Ljuban i Petar, Domjan satnik, Dunat, Dragoljub i Vidomir Vučinić; iz Drivenika: Dragoljub satnik, Mikola, Draguljub i Pribinig; iz Hreljina: Raden plovan, Ivanac satnik, Živina sudac i Kliman Nedal; iz Bakra: Krstiha plovan, Grubina pop, Ivan satnik, Derga Vučina i Nedrag; iz Trsata: Vazmina plovan, Nedrag satnik, Dominik sudac i Vika; iz Grobnika: Kirin plovan, Slavan satnik, Domjan Kinović, Paval i Slavina Vukodružici.

Ovi predstavnici vinodolskih gradskih kotara staviše na pismo sve običajne pravne ustanove, koje su vrijedile po Vinodolu. To popisaše u 77 točaka.[10])

Koliko je to prevažan spomenik za običajno pravo u Vinodolu, toliko je važan i stoga, što nam pruža i sliku uprave. Glava je Vinodolu knez, tada u osobi knezova Krčkih, Modruških i Vinodolskih. Prvi dostojanstvenik do njega je vinodolski dvornik, koji je ujedno i dvornik knezova. Dvornik je stara čast na dvoru hrvatskih kraljeva, a kasnije se tim imenom nazivlju i niži službenici Frankopana i drugih. U časti vinodolskoga dvornika možemo nazrijevati ono isto, što i u kasnijim vijekovima u časti i položaju Frankopanskih »ohmeštra« (Hofmeistera) i »podknežina« te vinodolskih kapetana i gubernatora. Svakako najviši upravni i gospodarski organ kneza, kojemu su svi ostali više ili manje podređeni. Ovi su niži bili pristav, pa satnik, graščik, pudar i t. d. Poslije nalazimo još i suca. Svaki je grad imao svoga satnika, i poslije svoga podknežina.

Pod konac XIII. stolj. sudjeluju i knezovi Krčki u pitanjima ugarsko-hrvatskoga prijestolja, u borbama između kralja Andrije III. i kuće Anžuvinske. Tu se osobito ističe Dujam, knez Krčki kao gorljiv i jak pristalica Anžuvinaca. Radio je svim silama, da na prijesto dođe unuk napuljskoga kralja Karla II., a sin Karla Martela

[10]) Monum. Histor. jurid. I. (Jugoslav. akad.) str. 5.

Karlo Roberto, a to mu je i uspjelo. Priznanje Karla II. očitovalo se, kad mu je 8. svibnja 1300. u Napulju izdanom ispravom potvrdio posjed županije modruške, vinodolske i gacke i drugih zemalja. Ovu djedovu darovnicu obnovio je i Karlo Roberto 31. listopada 1323.[11])

Godine 1321. zadesila je Vinodol i otoke velika elementarna nezgoda. Strašan je potres učinio mnogo štete. Jedna glagolska isprava iz te godine, pisana u Vinodolskom Belgradu, zabilježila je tu nezgodu ovim riječima: »I v to vrime biše gospoda na Vinodoli knez Fedrik Dujmov sin i knez Vid Žanov sin, i v to vrime tresiše se zemlja va Vinodoli i v Otoci i gradi se razvalivahu, i bihu ljudi pečalni na veliko«.[12])

Vinodol ostaje u vlasti Frankopana i dalje. Početkom XV. stolj. otpada iz vlasti Frankopanske grad Bakar, Bribir i Trsat, što ih je za sigurnost miraza dobila Elizabeta Frankopanka, a ta se udala za kneza Fridrika Celjskoga. U vlasti Celjskih ostalo je to do god. 1422., t. j. do smrti Elizabetine, kad su opet ovi gradovi preuzeti od kneza Nikole Frankopana. Na diobi imanja Frankopanskih god. 1449. gotovo je svaki od braće dobio po koji grad u Vinodolu. Poslije smrti kneza Martina Frankopana god. 1479. dolazi jedan dio Vinodola u vlast kralja Matije i njegovih kapetana, no i to gospodarstvo prestaje smrću kralja Matije god. 1490., kad opet i ovi preuzeti gradovi, koje je knez Martin Frankopan po smrti svojoj bio namijenio kralju, potpanu ponovo pod Frankopane, a naročito u ruke kneza Bernandina Frankopana. I Trsat je grad u staro doba mijenjao svoje gospodare; sad je bio u rukama kralja Matije, pa onda Frankopana, dok nije u XVI. stolj. opet dospio u ruke austrijske kuće i tuđih gospodara, a da nije nikada više vraćen Frankopanima, kako je bilo i s gradom Ledenicama, koji je također u XVI. stolj. došao pod Krajinu.

[11]) Smičiklas: Cod. dipl. VII. 386. — IX. 374. —
[12]) Šurmin: Act. Croat. I. 77.—9.

Zacijelo je u XV. stolj. nastala ona krivotvorena isprava od g. 1260., kojom se htio da utvrdi faktični posjed Frankopanski od Grobnika sve do Novoga, t. j. cijeloga Vinodola.[13])

Frankopani su širili svoje gospodstvo i svoju državinu i dalje nego je to bilo njima dano darovnicama za modrušku i vinodolsku županiju, jer točnih međa tada nije bilo, a nije ih bilo ni prema duhu tadašnjega vremena. Tako su oni svoju vlast sa krajne točke Vinodola, tamo od Grobnika, počeli širiti prema međama Kranjske, a isto tako tamo od Bosiljeva i Severina (Lukovdol) prema Grobniku, po današnjem Gorskom kotaru, pa su ondje osnovali i posebne gospoštije. Nastadoše tako Frankopanska imanja u Gerovu, Brodu i Čabru, Liču, Mrkoplju i t. d., koja se katkada pribrajaju Grobniku ili Hreljinu. Za njih se otimlju i gospoštije Bosiljevo i Lukovdol, naročito u vrijeme, kad su vinodolska imanja prešla Zrinskima. Javlja se tad u XVII. stolj. i Krajina, koja se nameće za protektora onuda naseljenih Uskoka, poznatih pod imenom Vlasi. Ovi su doseljenici od XV.—XVII. stolj. pridolazili i u Vinodol, a istaknuti moramo, da »Vlaha« imade i prije tamo, pa ih stoga držimo autohtonim dijelom naroda, koji je živio po planinama, te se bavio stočarstvom i drvarstvom.

Tim načinom zaokružiše Frankopani svoju državinu modrušku i vinodolsku sve do međa Kranjske od Prezida pa do Kupe i Kupom dolje sve do Ozlja. Neke su dijelove u Gorskom kotaru zacijelo anektirali Frankopani i Zrinski od Kranjske, jer je još u XVIII. stolj. bilo parnica između grofova Auersperga i vlastele u Brodu zbog nekih zemalja, za koje su ovi prvi tvrdili, da su za vrijeme Zrinskih otrgnute od njihovih kranjskih gospoštija. Takove su bile međe državine Frankopanske prema sjeveru na početku XVI. st. i dalje. Smrću kneza Bernardina Frankopana g. 1529. dolazi novo doba za državinu Frankopana. Gotovo cijelo Primorje (Vinodol)

[13]) Smičiklas Cod. dipl. V.

i Gorski kotar prelazi nasljedstvom u vlast njegova unuka kneza Stjepana Frankopana, sina Ferdinandova, dok su drugi dijelovi Frankopanske državine u rukama pojedinih Frankopanskih loza, koje su se g. 1449. diobom na Modrušu podijelile.

Stjepan je Frankopan poznat u historiji Frankopana s pridjevom Ozaljski. Sam kralj Ferdinand I. bio mu je štitnik, dok su njegovim imanjima upravljali različni tuđinci, postavljeni tamo od kralja. Dugo je trebalo, dok je Stjepan Frankopan mogao preuzeti svoja imanja iz ruku ovih upravitelja (kapetana), koji ne samo što su imanja zapuštali, već i činili grdna nasilja Frankopanskim podanicima. Za nj se zauzimahu kod kralja i drugi neki Frankopani od loze Tržačkih, a mnogo mu je pomagao i knez Nikola Zrinski, koji se g. 1538. vjenčao njegovom sestrom Katarinom. Otada mu je Zrinski bio uvelike u pomoć i kod uprave imanja.

Taj je odnos između kneza Stjepana Frankopana i Nikole Zrinskoga urodio ugovorom, što ga ova dvojica sklopiše g. 1544. pred zagrebačkim kaptolom, kojim urediše zajednicu imanja i zamjenično nasljedstvo, ako bi koja od ugovornih stranka izumrla bez potomstva. 13. srpnja 1550. učinio je knez Stjepan Frankopan u Zagrebu pred dvorskim sucem Tomom Nadaždijem upravo formalnu diobu svoje djedovine između sebe i svoje sestre Katarine Zrinske, a to, kako veli »iz bratske ljubavi«. Poslije smrti Katarine Zrinske očitovao je Stjepan Frankopan pred kr. lokumtenensom Tomom Nadaždijem u Murskom Središću 2. travnja 1562., da sva svoja imanja i gradove namjenjuje svojim nećacima Gjuri, Krsti i Nikoli Zrinskima, sinovima svoje pokojne sestre.[14]) U ono doba pada i posvojenje Ledenica po krajiškoj upravi.

Kad je knez Nikola Zrinski god. 1566. polazio da brani Siget od Turaka, napisao je u Čakovcu svoju oporuku 23. travnja. U njoj je naročito zamolio svoga šurjaka kneza Stjepana Frankopana, da namijenjene gradove

[14]) Barabas: Cod. Zrinianus. II. 154, 275, 411.

doista ostavi svojim nećacima, a njegovim sinovima. Frankopan je to doista i učinio svojom oporukom 3. travnja 1572., kojom je »sve svoje gospodstvo, gradove i sela i sva pristojališta mala i velika toliko pri moru, koliko ovde na Hrvatih« ostavio svojim nećacima, to više, što je ostao bez potomstva.[15]) Stjepan Frankopan je umr'o g. 1577. i pokopan je u crkvi na Smolčev-vrhu iznad Ozlja (Svetice).

Tako su Frankopanska imanja u Vinodolu i u Gorskom kotaru konačno došla u ruke slavne porodice Zrinskih. God. 1580. predaše braća Zrinski Novi u Vinodolu lozi Tržačkih Frankopana, pa i Lukovdol (Severin) u modruškoj županiji, čime je izglađen bio spor među ovim porodicama zbog ostavštine Stjepana Frankopana. Za života Nikole i Jurja Zrinskih (Krsto je umro prije) upravljahu ovim dijelom imanja Zrinskih u Primorju i u Gorskom kotaru njihovi upravitelji i kapetani braća Ludovik i Julije Čikulini. Kasnije zagospodovaše ovim imanjima unuci Nikole Zrinskoga, Nikola i Petar, sinovi Jurja Zrinskoga, koji je umro g. 1626.

Između braće Nikole i Petra Zrinskoga došlo je već g. 1638. do diobe imanja. Tom su zgodom ostala vinodolska imanja, kojima se pribrajao i Brod i Čabar, zajedničkim imanjem, a pod upravom po obojici imenovanih upravitelja. Dohoci su se dijelili između rečene braće. Tek diobom g. 1649. zapao je kneza Petra Zrinskoga sav Vinodol i Gorski kotar, i taj je ugovor diobni ostao u krepost do izumrća Zrinskih. Petar je Zrinski zasnovao u Čabru tvornice željeza, dok je u Liču vođena naveliko industrija drva.

Katastrofom Zrinsko-Frankopanskom g. 1670. nastaje golema promjena u ovim dijelom državine Zrinsko-Frankopanske. Sve pade pod zapljenu i pod upravu ugarske komore. Nešto je od toga bilo dopitano nećaku Zrinskoga, knezu Adamu Zrinskomu, ali i to je bilo u pandžama komore. Poslije smrti kneza Adama Zrin-

[15]) Ibidem 484. — Kukuljević Acta Croat. I. 266.

skoga 19. kolovoza 1691., koji je pao kod Slankamena pogođen u leđa, odrekla se njegova udova sviju prava na imanja svojega muža, a tad je ugarska komora, s pristankom kralja Leopolda I. g. 1692. prodala sva primorska imanja s Brodom, Čabrom, Ozljem i Ribnikom austrijskoj komori za 500.000 for.[16]) Tako je Vinodol i Gorski kotar pripao pod upravu austrijske komore, koja je tamo gospodarila po svojim upraviteljima. Ona je najprije otuđila gospoštiju Brod prodavši je grofu Baćanu, a onda Čabar, koji je došao u ruke plemića Paravića. Bribir je pak dan Bertoliju, ali je uskoro otkupljen.

Kako smo spomenuli, bila je industrija željeza dobro razvijena u Gorskom kotaru. Uz ovu se javlja tu i volja za staklenu industriju.

U zimi g. 1711. polazi Ferdo Karlo pl. Dapp, činovnik komore (Rentmeister-Inspektor) u Bakar, da razvidi štete, koje je nanio povodanj u Čabru. Usput je tragao za bjelutkom (Kieszling-Stein), te je utvrdio, da ga nema u Čabranki, ali ga je u izobilju našao na brdu Maloj Bjelici nedaleko Broda. Nešto je toga bjelutka poslao Ivanu Wurzu, koji ga je dao istražiti u staklani u Tallbergu. Tamošnji je »staklanski majstor« konstatirao, da su to dvije vrste bjelutka, jedna s primjesom vapna, a druga s primjesom željezne rudače. Ovu je drugu vrstu označio kao vrlo dobru za proizvođenje stakla; od nje se moglo praviti staklo različne boje.

Wurz je svoj nalaz saopćio gradačkoj komori i označio ga vrlo važnim, pa je preporučio, da se tamo uredi staklana, a obilje bi šuma moglo pružati dovoljno drva za tvornicu. Predložio je i to, da se odredi Dappu, neka s kojim »staklanskim majstorom« točno razvidi, gdje bi bilo najviše bjelutka. Za staklanu neka se uzmu češki staklari, koji bi se lakše sporazumijevali s narodom. Osnutak je staklane držao za važno poduzeće, jer takova još nije bila u Hrvatskoj. 22. listopada 1712.

[16]) Acta Zriniano-Frangep. u drž. arkivu u Zagrebu.

preporuča Dapp komori, da se tvornica stakla gradi u Gerovu ili u Brodu.[17])

Daljih vijesti o tom nemamo, te je sva prilika, da staklana nije onda uređena.

Tek na početku XIX. stolj. osnovane su u Gorskom kotaru na komorskom posjedu dvije staklane i to do Lujzinske ceste pod Slemenom, koja je već g. 1834. bila napuštena, i u Mrzloj Vodici do Velike Vode, koju je komora dala u zakup.[18]) No i ova je skoro prestala raditi.

Austrijska je komora držala Zrinsko-Frankopanska imanja u Primorju te Čabar do god. 1749., kad je sve to prodala »bečkoj bankalnoj komisiji«. Već god. 1754. uredi kraljica Marija Terezija u Beču posebnu oblast, t. zv. »dvorsko trgovačko vijeće«, kojoj podvrgne cijelo Primorje s Trstom, Rijekom, Bakrom, Senjom i Bagom, pa to bude prozvano »Austrijskim primorjem«. U Trstu je osnovana »trgovačka intendanca«, koja je bila podvrgnuta spomenutoj bečkoj oblasti, »dvorskom trgovačkom vijeću«. Na Rijeci je bio zamjenik predsjednika »trgovačke intendance«, koji je bio ujedno i riječki kapetan.

Tako je taj naš primorski kraj od međe Istre pa sve do Dubna (Trnov punat) bio unutar međa ove oblasti, koja je sačinjavala dva »kapitanata«: riječki i bakarski. Taj t. zv. »komercijalni kraj« nacrtao je g. 1778. inžinir Ivan Stratil.[19])

U ovo je otprilike vrijeme došao zagrebački gradski senator i notar Benendikt Krajačić do zamisli, da se u Primorju od onih dijelova, koji su tada bili pod upravom spomenutoga »trgovačkoga vijeća« (bankalne komisije), stvori nova županija pod imenom »vinodolska županija«. Kad je g. 1760. poznati naš historik kanonik Baltazar Krčelić boravio u Beču, povjerila mu je bankalna komi-

[17]) Hofkammerakten 1712. 9. jan. br. 31. u arkivu namjesništva u Grazu.

[18]) Planovi u drž. arkivu u Zagrebu.

[19]) Original u drž. arkivu u Zagrebu.

sija po nalogu svoga predsjednika Rudolfa grofa Choteka, da o toj osnovi Krajačićevoj izreče svoje mnijenje vežući ga osobito o to, da ta nova županija ne bi imala priziva na bansku tabulu u Zagrebu, već na samu bankalnu komisiju. Krčelić je to pitanje temeljito proučavao, te je preporučao osnutak vinodolske županije, no pogledom na historijsku jurisdikciju kraljevstva hrvatskoga, od kojega je taj dio bio otrgnut, držao je, da trebaju odredbe sabora. Mislio je i na uzdržavanje potrebnoga županijskoga administrativnog osoblja, koje se ne bi bilo lako plaćalo daćama nove županije, a da tomu ne doskoči bankalna komisija. I Krajačićeva osnova i mnijenje Krčelićevo ostadoše samo u registraturi bankalne komisije, te se o tom nije dalje raspravljalo.[20])

Protiv ove uredbe i otcjepljenja hrvatskoga Primorja od Hrvatske počeli su hrvatski staleži protestirati na požunskom saboru g. 1764./5., i tražiti, da se hrvatsko Primorje opet vrati Hrvatskoj i da se osnuje od njega nova vinodolska županija. To su Hrvati učinili na saboru u Varaždinu 25. veljače 1770. Tek 9. kolovoza 1776. — na prijedlog cara Josipa II. — sjedini kraljica s Hrvatskom grad i luku riječku te bakarska imanja, koja leže uz Karlovu cestu idući iz Karlovca na Rijeku s desne strane. Ona s lijeve strane te ceste: Bakar, Bakarac i Kraljevica budu zadržana za vojnu krajinu. Ovaj je teritorij zajedno s gradom Karlovcem imao opsezati novu županiju severinsku, koja je doista i osnovana, te je s njom 5. septembra 1777. sjedinjen Bakar, Bakarac i Kraljevica. Ova je nova županija imala sijelo u Mrkoplju. Iduće je godine 1778. 13. svibnja postao Bakar slobodnom lukom, a njemu je pridijeljen i trsatski kotar sve do Kraljevice. Tako je pod severinsku županiju potpao veliki dio Vinodola i cio Gorski kotar.

Prema popisu duša župâ primorskoga kotara (processus maritimus) županije severinske od god. 1782. brojila je:

[20]) Kerchelich: Annuae 502.

*

		Duša
župa	grobnička	4.574
„	trsatska	821
„	bakarska	6.614
„	hreljinska	3.198
„	kotorsko-crikvenička	1.010
„	grižanska	1.285
„	belgradska (ispražnjena)	746
„	selačka	652
„	bribirska	2.376
„	drivenička	994
„	novljanska varoš	1.300
„	novljanski Zagon	363

Sve sami katolici, od inovjeraca nalazio se samo jedan židov u Bakru.[21])

20. ožujka 1786. dokinuo je car Josip II. severinsku županiju, njezin sjeverni dio bude sjedinjen sa županijom zagrebačkom, a Primorje: kotar riječki, bakarski i vinodolski uređeni kao nova oblast (19. srpnja i 11. listopada 1787.), koja je dobila ime »Ugarsko Primorje«, a to je stavljeno pod upravu riječkoga guvernera. Tako je opet stvoren novi »gubernijalni distrikt«, koji je zapremao stari riječki i bakarski kapetanat, samo što se pružio do Povila ispod Novoga.

Tako je ovaj naš kraj u pogledu uprave ostao do g. 1809., kad je pao pod francusku vladu (kraljevina Ilirija), pod kojom je bio sve do god. 1813. No i tada nije pripao pod jurisdikciju Hrvatske, već je i dalje ostao u opsegu austrijske upravne pokrajine Ilirije sve do god. 1822., kad su prekosavski krajevi opet pripali Hrvatskoj. Tako je Gorski kotar opet došao županiji zagrebačkoj, dok je Vinodol opet pripojen guberniji riječkoj.

Tako je ostalo do god. 1848., kad je ban Jelačić postao guverner riječki, pa je tako taj od jurisdikcije banske odijeljeni dio Hrvatske došao opet banu pod upravu. God. je 1854. 3. lipnja osnovana županija riječka

[21]) Arkiv županije severinske u držav. arkivu u Zagrebu.

sa županijskim sudom na Rijeci. Toj su županiji pripadali kotari: Rijeka, Bakar, Crikvenica, Delnice, Vrbovsko i Čabar, dok je Brod ostao u županiji zagrebačkoj. Ova je nova županija posvetila 25. svibnja 1862. na Grobničkom polju svoju zastavu, a posvetu je obavio biskup Josip Juraj Strossmayer. Dokinuta je ta županija 5. veljače 1886., a od nje je stvorena nova modruško-riječka županija.

* * *

Napokon da spomenemo nešto i o Rijeci, koja je bar neko vrijeme bila dijelom Frankopanske državine. Prema tome ćemo ukratko prikazati prošlost Rijeke u najstarije vrijeme, dok su je Frankopani držali ili se za nju borili, a tako i glavne momente njezine prošlosti do danas.

Današnja je Rijeka bila već u rimsko doba znamenito mjesto, koje se zvalo »Tarsatica«. Dok se to ime kao naziv Rijeke izgubilo, održalo se u nazivu Trsata, koji je po svoj prilici također već u rimsko doba imao svoju utvrdu i valjda je pripadao Tarsatici. To utvrđuju znamenite rimske iskopine nađene na Rijeci god. 1913.—14. Našlo se tamo temelja rimskih zgrada i velik broj rimskih predmeta. Po rijeci Rječini = Flumen, počelo se to mjesto nazivati Rijekom. Teritorij, na kojem stoji Rijeka, pripadao je kasnije Hrvatskoj, jer znamo, da se stara kneževina Hrvatska, u IX. stolj. prostirala sve do rijeke Raše nedaleko Labina, kako to potvrđuje i Konstantin Porfirogenet. Ne može se također reći, pod koju je hrvatsku oblast pripadao teritorij riječki, da li pod Vinodol ili pod koju drugu oblast. U poznato nam vrijeme nema Rijeka nikakve više veze s Vinodolom, dok je s etnografskoga gledišta bila uvijek hrvatska. Kako je dugo riječki teritorij ostao dio hrvatske države, ne da se sa sigurnošću odrediti. Možda je već prije god. 1102. potpao pod Istru dotično vojvodinu Korušku. Neki misle tako, drugi pak, da je i dalje bilo to hrvatsko. No

svakako je činjenica, da već g. 1139. nije Rijeka pripadala Hrvatskoj, jer su taj kraj tada držali knezovi Divinski.[22]

Rijeka (Flumen) se spominje u sačuvanim pismenim spomenicima prvi put g. 1281. i to 20. prosinca, kad je mletačka republika odredila, da se izašalju posebni povjerenici, koji su imali da istraže štete, što su ih mletački podanici iz Zadra i Raba počinili nedaleko Rijeke nekim članovima mletačke porodice Gradoniga. Teško je po toj činjenici suditi, da bi Rijeka tada bila mletačka, i to s tim manje, jer vidimo, da je g. 1304. knez Hugo Divinski tražio od mletačkoga dužda zajam od 8.000 libara hoteći mu za to založiti sve svoje prihode od carine na Rijeci. I doista je sin njegov knez Rudolfo Divinski, vazal kneza Goričkoga, založio god. 1312. mlečaninu Nikoli Albertiju sve riječke dohotke od mitnice, carine i mesnica na 6 godina. U tom je ugovoru određeno, da u slučaju, ne bude li se knez Rudolf Divinski držao ugovora, imadu riječki sudac Matija i divinski kapetan Vulfing upravljati Rijekom na račun Goričkoga kneza. Jasno je dakle, da su najstariji poznati nam gospodari Rijeke bili knezovi Divinski.

Sva je prilika, da je tijekom prve polovine XIV. stolj. bilo krvavih sukoba između knezova Divinskih i njihovih susjeda knezova Krčkih (Frankopana), koji su nadomak Rijeci držali Vinodol, a naročito grad Trsat. Knez se Đuro Divinski pridružio bio stranci patrijarha oglajskoga, koja se borila protiv grofova Goričkih, te je patrijarha pomagao i vojskom. Knez Bartol Krčki (Frankopan) sklopio je savez s knezom Goričkim. Moguće je, da su već tada bili knezovi Krčki u srodstvu s knezovima Goričkim, jer znamo, da je Bartolov sin Ivan imao ženu iz kuće knezova Goričkih. Knez Gorički i knez Krčki provališe u posjede knezova Divinskih pa prisiliše kneza Đuru Divinskoga na mir, a onda provališe i dalje u državinu patrijarha. Knez je Krčki zauzeo Rijeku, i već je god. 1337. bila u vlasti njegovoj.

22) Divin = Tibein, grad izmedju Trsta i Tržića.

God. 1338. počeo je neki Riječanin kovati krivi mletački novac. Stoga se mletačka republika obratila knezu Bartolu Krčkom s molbom, da to spriječi u »svojim gradovima i zemljama«. Dne 1. listopada 1338. odaslala je zbog toga republika u Hrvatsku i jednoga poslanika. Poslala je do godine i drugoga poslanika, pa i g. 1339. je ponovno molila kneza Bartola, da zatvori krivotvoritelje novca. Iz ovih pisama se jasno razabira, da su Mlečani Rijeku smatrali hrvatskim gradom.

God. 1365. došlo je do izmirenja između knezova Divinskih i knezova Krčkih. Ugovorom na Rijeci od 1. travnja i. g. prepustiše knezovi Stjepan i Ivan, sinovi Bartola kneza Krčkoga, zemlju i grad Rijeku knezu Hugonu Divinskomu i njegovoj braći Vilimu i Đuri te njihovom potomstvu, i tim je stišan ovaj »spor, mržnja i jal« među njima.

God. 1399. izumrla je porodica Divinskih knezom Ugolinom, kojega kći Katarina bijaše udata za Rainberta Walsee-a. Porodica Walsee, koja je potjecala iz Švapske, bila je vrlo ugledna i moćna na dvoru austrijskih vojvoda (Habsburgovaca). Različnim ugovorima između kneza Majnharda VI. Goričkoga i nadvojvode austrijskoga Rudolfa IV. (1361.—1394.) dođoše zemlje Goričkih knezova pod vlast Habsburgovaca, a nadvojvoda je Vilim prenio na Rudolfa Walsee-a grb i posjede Divinskih i sva prava njihova. Rudolf Walsee dobije grad Divin, a njegov brat Rainbert (zet posljednjega Divinskoga) dobije grad Rijeku, Kastav i gotovo cijelu istočnu obalu Istre ispod Učke. Tako su Walsee zavladali Rijekom. Oba su brata bila bez djece, te su već za života ove posjede namijenili svome gospodaru caru Frideriku III. Habsburgovcu (1465. i 1471.). Walseei izumriješe g. 1491., dok već g. 1467. znade mletačka republika, da je Rijeka došla u vlast Habsburgovaca.

Još samo jednom hoće Frankopani pokazati svoju vlast nad Rijekom i to god. 1461., kad je knez Ivan Frankopan, štićenik mletačke republike, prodavši Mlečima otok Krk predložio republici, da zauzme i Rijeku.

Tako je Rijeka ostala u vlasti Habsburgovaca kao »vrlo vjeran njihov grad«, te je od njih dobila različne povlastice, a g. 1530. i odlični svoj statut. Pod vlašću je njihovom ostala do god. 1776.,[23]) kad je izručena madžarskom guberniju ma da je bila sjedinjena opet s Hrvatskom, no već god. 1779. postala je posebno autonomno tijelo krune ugarske. God. 1787. pripojena je u crkvenom pogledu biskupiji senjskoj, dok je prije pripadala pod puljsku dijecezu. God. 1797. zauzeli su Francuzi Rijeku, ali su skoro iz nje izbačeni. God. 1820. radilo se o osnutku zasebne biskupije sa sjedištem na Rijeci, koja bi obasegla dobar dio senjske biskupije. Od g. 1809. do 1813. bila je Rijeka pod francuskom vladom. Grad su okupirale austrijske čete pod zapovjedništvom generala Lavala grofa Nugenta i tako je opet pala pod austrijsku upravu. Ostalo je tako do god. 1822., kad je opet došla pod madžarsku vladu na čelu s guvernerom grofom Josipom Majlatom.

31. kolovoza 1848. zaposjela je hrvatska vojska Rijeku, s vojskom je došao i podžupan zagrebački Josip Bunjevac s manifestom, koji je zajamčivao slobodu grada. 5. je listopada preuzeo u ime bana Jelačića upravu Rijeke podžupan Bunjevac, a 27. je prosinca postao ban Jelačić guverner riječki. Po smrti Jelačića bana (g. 1859.) imenovan je županom riječkim barun Herman Sternek, a kad je 1861. vraćena ustavna vlada Hrvatskoj, imenovan je Bartol Smaić vel. županom riječkim. God. 1870. postao je grof Josip Zichy guverner Rijeke i ugar.-hrvat. primorja. Otada je ostala Rijeka i po nagodbi ugarsko-hrvatskoj od god. 1868. (§ 66. krpica) »zasebno tijelo krune ugarske«. Tako je ostala do prevrata g. 1918., kad je opet samo na čas bila pod vladom nove naše države, a otad proživljuje različne epizode u nadi, da bude proglašena posebnom državom u smislu rapallskoga ugovora.

---

[23]) Ispor.: Dr. F. Rački: Fiume gegenüber Croatien. — Kobler: Memorie per la storia della liburnica città di Fiume. — Dr. Šišić: Rijeka i riječko pitanje.

BROD.

Topografski opis. — Prvo spominjanje Broda g. 1481. — Brod u vlasti knezova Frankopana do god. 1544. te Zrinskih do g. 1670. — Zidanje „Turnja“ u Gornjim Moravicama. — Brod u vlasti komore i grofu Adama Zrinskoga do g. 1691. — Komorski Brod u zakupu baruna Rigonija g. 1685. — Komora prodaje Brod grofu Rajmundu Perlasu g. 1727. — Grof Perlas prodaje Brod g. 1766. grofu Baćanu. — Baćani osniva rudokope i talionice željeza u Brodu. — Baćani prodaju Brod g. 1872. kneginji Thurn i Taxis.

U našoj domovini imade više mjesta, koja se zovu »Brod« i sva se nalaze uz rijeke. Lako je po tom odgonenuti, kako je taj naziv nastao: na rijeci je bio prijevoz »brod« i po njemu je dobilo naselje svoje ime. Tako je ovo i ovaj Brod na Kupi dobio svoje.

Najkraći, i najljepši put do Broda vodi iz Delnica, gdje je i željeznička stanica na pruzi Karlovac—Rijeka. Iz Delnica, toga prijatnog mjestanca našega krasnoga i romantičkoga Gorskoga kotara, koje se oteglo uz cestu gotovo na pola ure hoda, okružena bregovima, obraslima crnogoricom i bjelogoricom vodi dobra cesta prema Brodu. U svemu 5.5 km. Vodi ponajprije uz obrađena polja, dižući se polako. Prelazi Delnički potok. Skoro smo u selu Marija Troštu, gdje zdesna stoje seoca Donji i Gornji Turini. Dalje prolazimo selo Tihovo, prijeđemo ponovno preko Delničkoga potoka i eto nas u Lešnici, gdje se nekoč izgrađivalo željezo, i po tom se tamo sačuvao naziv »Homer« (Hammer) po kladivu, kojim se željezo kovalo. Guste, tamne i visoke crnogoričine šume prate cestu. Tu smo u gorskom sklopu Drgomalju, koji optječe Lješnica i Kupica, a sa sjeverne strane Mala

Bjelica, sve do Grbajela, a konačno i rijeka Kupa, dok se prema Delnicama spušta lagano, obrastao bukvom i crnogoricom. Sa sjevero-istočne strane iznad Broda dižu se opet četiri gorska vrha, koji se izbočuju nad Kupom do 1331 m visoko.

Kod Lješnice se cesta približava Kupici, koja se primivši i Lješnicu i Iševnicu izlijeva u Kupu s desne strane Brodu. Laganim se silazom približavamo Brodu. Divan se pruža odatle pogled na Brod i dolinu Kupe. Baš nad Brodom postavio se Mali Drgomalj, koji zatvara s juga dolinu Kupe. Ova se pruža od sela Kuželja niz vodu. Preko Kupe vidimo kranjsko selo Petrinju, do njega Vas, pa Faru s lijepom crkvom. Ta je ubava dolina obrubljena sa strana visokim gorama, obraslima zelenim šumama, između kojih se pomaljaju klisure. Tuda se vijuga Kupa, a izvire zapadno od Broda kod Razloga i u kratkom razmaku od vrela svoga prima brzu Čabranku.

Lijep taj kraj obiluje mnogim prirodnim ljepotama. Gore, vode, doline, sve to stvara krasnu sliku. Na podnožju Maloga Drgomalja nalazi se spilja »Vučja jama«, koja je djelomice izdubena u stancu kamenu ljudskom rukom. Još se poznaju tragovi dlijeta i čekića, koji je tu krčio kamen, da stvori što širi prostor. Nije nam poznato, kojoj je svrsi služila ova spilja. Vjerojatno je, da je udešena zbog obrane.

Samo mjesto Brod nije veliko. Stoji 221. m. nad morem. Kuće su zidane, natkrite daskom i uredne, okružene drvećem i voćkama. Tu je stjecište triju cesta: one iz Delnica, pa iz Čabra i iz Komorskih Moravica, koja se nastavlja uz čuvenu Lujzinsku cestu. Iz samoga mjesta vodi preko Kupe drveni most, koji spaja Brod s Kranjskom. U mjestu je sijelo kotara, općina, škola i župni dvor s malom lijepom crkvom sv. Marije Magdalene. Kad je ova župa osnovana, ne zna se pravo. No zacijelo je postajala već u XVI. stolj. Crkva stoji iza staroga grada.

Na trgu mjesta osovio se stari brodski grad, građevina tamo iz vremena knezova Zrinskih. To je masivna od kamena građena zgrada na četvorokutnoj osnovi. Vi-

oka je na dva sprata, u svakom spratu ima na sve četiri strane po tri prozora, a iznad drugoga sprata nasadio se niski treći s malim prozorčićima, namijenjenima nekoč obrani. Grad pokriva šiljat, daskom pokrit krov. S trga vode u grad vrata. O unutarnjosti nema se što kazati. Zapremljena je što većim što manjim prostorijama. Ne-

Pogled na Brod sa Zrinskim gradom.

koč je do grada uz Kupu prema crkvi bilo i manjih gradskih prigradnja, a sve vezano jakim zidom.

* * *

Krajevi oko Broda i Čabra došli su svakako vrlo rano u vlast knezova Krčkih-Frankopana. Kao gospodari prostrane županije modruške, koju su dobili god.

1193., i Vinodola, stečenoga god. 1225., širili su Frankopani svoju vlast na zapad, međama modruškim a na sjever vinodolskim. Tako su nastali s jedne strane kotari grada Bosiljeva i Lukovdola, a s druge strane kotari Čabra i Broda te Gerova. To se svakako dogodilo do polovine XV. stolj. Da li su Frankopani u Brodu našli već kakovo naselje, ili su ga sami naselili, to ne možemo utvrditi. Malo ovo, možda u početku ribarsko naselje, zvalo se »Brodom«, po brodu, što ga Frankopani urediše na Kupi za saobraćaj s Kranjskom.

Sva prilika, da je pripadao u prvo vrijeme pod grad Lukovdol (Severin). Prviput se Brod spominje god. 1481., kad je kraljevski sud u Zagrebu na pritužbu građana zagrebačkih naložio knezu Stjepanu Frankopanu, da ne smije od zagrebačkih trgovaca ubirati daću »trgovinu« u Brodu, Lukovdolu, Moravicama, Delnicama, Lokvama, Vrbovskom i t. d., jer su ovi bili u smislu svojih privilegija slobodni od te daće.[1])

Po smrti kneza Stjepana Frankopana bio je Brod posjed slavnoga kneza Bernardina Frankopana, a po njemu ga naslijedi unuk njegov knez Stjepan Frankopan Ozaljski. Začudo ne nalazimo Severinu spomena u ugovoru, što ga god. 1544. sklopiše Stjepan Frankopan i šurjak mu knez Nikola Zrinski, kojim urediše zajednicu svojih dobara. No u razdiobi Frankopanskih gradova god. 1550. između Stjepana Frankopana i sestre njegove Katarine, žene Nikole Zrinskoga, spominje se i Severin (Lukovdol) među gradovima, koje je Stjepan Frankopan pridržao.[2]) Po tom je i Brod ostao u njegovim rukama.

Kad je god. 1557. bio knez Stjepan Frankopan odsuđen zbog nekih nasilja, tad mu je po banskom sudu provedena ovrha na njegovim imanjima. Tu su ovrhu provodili banski povjerenik Stjepan Kerečenji i izaslanik zagrebačkoga kaptola Stjepan pop iz Dubrave. Ovi su god. 1558. na Markovo došli i u Brod. Posjedi Brod i

[1]) Tkalčić: Monum. Zagrab. II. 406.
[2]) Barabas: Cod. Zrin. II. 275.

Moravice malo su tada imali naseljenih selišta. U selima Ozivnici, Brodu i Podstenju bilo je samo 16½ selišta. Neki Luka Grgurić nije imao ni selišta, već je kao prosjak živio na »gmajni«. Na Kupi je imao Grgur Melnarić mlin, a Jakovac Supan na potoku Jakovcu. Na Kupi je bio prijevoz (vadum), koji je nosio na godinu 10 for. U Ozivnici su bila samo tri kmeta, koji su gospoštiji plaćali o Miholju po tri libre, a ostali su u Brodu i Podštenju plaćali po 2 libre i osmak od zobi. Šest je osmaka činilo kabal.

Ovi su svi kmetovi davali i tlaku dva puta na sedmicu.

Pod Brod i Moravice pripadalo je i Gerovo sa 30 selišta, no ni jedan kmet tamo nije držao cijelo selište, te je svaki obrađivao zemlju, kako je mogao. U svemu je tamo bilo 17 ljudi, koji od straha pred Turcima nisu bili stalni na svom selištu. Svaki pojedini plaćao je o Miholju samo dvije libre. Od velikih brda prema moru, koja su bila zacijelo obraštena šumama, imali su ovi kmetovi slabe koristi, jedino što su po njima lovili puhove. I tu su živjeli u vječnom strahu od turskih plačkaša i konjanika, koji su lovili ljude i odvodili ih u suženjstvo.[3])

Kad je knez Stjepan Frankopan god. 1562. učinio ponovnu odredbu zbog svojih gradova, koje je iza smrti namijenio svojim nećacima Krsti, Jurju i Nikoli Zrinskom, spominje se grad Lukovdol (Severin) s posjedima u Moravicama (Muravice), Brodu i Gerovu.[4])

Smrću Stjepana Frankopana god. 1577. došao je Brod i Gerovo zajedno sa Severinom u vlast knezova Zrinskih. Čini se, da je tad u Gerovu uređeno neke vrste upravno sjedište za gospodarstvo toga dijela severinskih posjeda, koje je kasnije preneseno u Brod. Kad su knezovi Zrinski nakon mnogogodišnje pravđe s knezovima

[3]) Starine, XXX. 177.; Laszowski: Popis i procjena dobara Stjepana Frankopana.
[4]) Barabas o. c. 411.

Frankopanima Tržačkim, predali ovima uz neke druge gradove i Severin,[5]) pridržali su Gerovo i Brod. Ali time nije dokrajčena pravda između Zrinskih i Frankopana, već je ova nastavljena i trajala je do u XVII. stolj., kad su opet ove dvije velikaške porodice stupile u tazbinu ženidbom Petra Zrinskoga s Katarinom Frankopankom.

Brod je otad postao glavnim sjedištem tamošnje Zrinske gospoštije, i stupio na mjesto Gerova. Moravice bijahu gotovo na krajnoj međi prema severinskom i bosiljevačkom gradskom kotaru knezova Frankopana. God. 1590. naselio je knez Đuro Zrinski u Gornjim i Donjim Moravicama, »što pod Brod sliši«, neke Slovence iz Kostela u Kranjskoj. Bili su to Ivan Marinić, Mato Pelegrinić, Juraj Šneperger, Ambroz Prajdić, Juro Ferderbar, koji su obećali privesti i druge naseljenike. Ovim je naseljenicima odredio Zrinski i dužnosti, i to da plaćaju od svake naseljene zemlje na godinu 6 »libar« novca, desetinu od žita (osim od prosa i heljde), janjaca, pilića i drugoga blaga, a osim toga, da vrše dužnosti, što su ih po zakonu vršili Brođani (Brojani). Odredio im je i dobitak na sužnjima i plijenu, no tu »dobit« i plijen imali su vazda dojaviti gospoštiji, i ako ga ova ne bi otkupila, pripadao je njima. Ovim je naseljenicima dopustio ujedno i slobodnu raspoložbu s naseljenim zemljama, ali bi u njima obveze ostale neodjeljive.[6])

U to vrijeme otprilike pada zidanje kule — »Turnja« u Gornjim Moravicama, što ga izgradiše Zrinski za obranu toga kraja. Tu gradnju »Turnja« spominje god. 1657. stoljetni starac Martin Blažević od poljanskog grada u Kranjskoj, koji je kod gradnje (zidanja) po nalogu »Ziczi Pamora« pomagao kroz dva dana.[7])

Brodsko se imanje pribrajalo tada k ostalim primorskim imanjima Zrinskih, za koja je sva bio jedan

[5]) Prije u zagreb. zem. arkivu sada u Budimpešti.

[6]) Archivum dominii Brod I. 1. u držav. arkivu u Zagrebu.

[7]) Ibidem I. 5. »Ziczi Pamora« je svakako iskrivljeno ime, možda Zichy ili Ghyczy?

upravitelj. Tako je god. 1599. Juraj Zrinski postavio gubernatorom tih imanja Ludovika Čikulina. U uputi, koju je Zrinski dao Čikulinu, nalazimo odredbu zbog trgovine i daća od nje, pa se naročito određuje, da se ova ubira i u Gerovu kako i u Brodu. Urbar vinodolskih posjeda Zrinskih određuje dalje god. 1605., da se marva, koja bi dolazila na Gerovo, i dalje tjerala na Bukovu goru, ima smatrati kontrabandom i zaplijeniti.[8])

Po smrti kneza Jurja Zrinskoga držali su Brod njegovi sinovi Nikola i Đuro. Đuro je umr'o god 1626. i preživio za jednu godinu svoga brata, koji je umr'o bez djece. God. 1625. počeo je knez Vuk Frankopan, kapetan Ogulinski, a gospodar Severina i Bosiljeva, svojatati zemlje Zrinskih u Donjim Moravicama kod sv. Jurja i Gornjim Moravicama pri »Turnu« te po drugim selima, koje su potpadale pod imanje brodsko. Pače je god. 1625. naselio tamo iz Turske dovedene Vlahe, koji su počeli činiti silna nasilja, a naročito iza smrti kneza Đure Zrinskoga, kad su skrbnici malodobnih njegovih sinova Nikole i Petra počeli upravljati njihovom djedovinom. Grabeži i umorstva su zaredala među naseljenicima Zrinskih i Vlasima. Upravitelji dobara Zrinskih potužiše se na to nasilje god. 1630. kod Frankopana, kada već karlovačkoga generala. Taj je sa svoje strane odredio za povjerenike Pavla Ciolnića, kapetana barilovićkoga i skradskoga i Ivana Bakarića, vice kapetana ogulinskoga, dok su štitnici Zrinskih odredili Nikolu Milovca i Ivana Budačkoga. Ovi su pošli na lice mjesta i odredili, da se posvojene zemlje ne smiju orati, te se imadu obratiti u pašnjake (gmajne), koji se smiju samo dopuštenjem Zrinskih obrađivati. Kako Vlasi, tako i Zrinski podložnici vratiše jedni drugima otete pokretnine i marvu, te se tako izmiriše. Što je tko otprije uživao, ostalo mu je, osim onih posvojenih zemalja. Dalje je određeno, tko povrijedi ovu odredbu, ima da plati 100 dukata kazne, koju plaća »Vlaški sin« generalu, a Zrin-

[8]) Laszowski: Urbar vinodolskih imanja.

ski podložnik svom gospodaru. Ali ubojstvo, koje je počinio Vlah Jure Vojnović na Ambrozu Štajdaheru, ima suditi regimentski sud u Karlovcu.[9])

Prigodom diobe imanja između braće Nikole i Petra Zrinskoga god. 1638. ostao je Brod, odnosno Moravice s primorskim imanjima Zrinskih zajedničko dobro, pod upravom jednoga zajedničkoga upravitelja, a dohodak imao se na jednako podijeliti.[10]) Pod Brod su pripadale i Delnice, gdje je Nikola Zrinski god. 1639. na pašnjacima u Lučici dopustio svojim vinodolskim podanicima pašu, kad polaze u Sloveniju.[11]) U to nekako vrijeme bio je u Brodu upravitelj neki Vrbanić, kojega pisma vrlo često spominju.

Kod ponovne diobe imanja među Nikolom i Petrom Zrinskim god. 1649. pripao je Brod s primorskim imanjima knezu Petru Zrinskomu.[12]) Već je god. 1650. prigodom svoga boravka u Kraljevici oprostio Petar Zrinski brodske kmetove Abramovića, Molca, Krulca, Faleta, Crnkovića i Maurovića od podavanja »konjske tlake«, ali uz obvezu, da od svake zemlje plaćaju na godinu 8 dukata.[13])

Skoro se iza toga porodiše ozbiljne razmirice poradi međa kotara grada Broda i kotara grada Severina, svojine kneza Đure Frankopana Tržačkoga, šurjaka Petra Zrinskoga, i to na potezu od Kupe kod Hrilina do Sušice. Da se to izravna, pošli su god. 1657. na lice mjesta povjerenici Frankopana i Zrinskoga, kapetan Portner, kapetan karlovački barun Planker i Masinarić, prefekt bosiljevački, te Juraj Sili, kapetan dvoranski i

[9]) Arch. dom. Brod. I. 3.

[10]) Urbar. et conscrip. fasc. 96. VI: 16. u drž. arkivu u Zagrebu.

[11]) Arch. dom. Brod. fasc. I. Nr.: 4. To je dopuštenje povukao kasnije vlasnik Broda grof Perlas.

[12]) Arkiv zagreb. kaptola: Loc. cred. Z. 411. u držav. arkivu u Zagrebu.

[13]) Lopašić: Hrv. urbari. 402.

vice kapetan žumberački i Baltazar Babonosić, prefekt ozaljski, koji saslušaše 13 staraca i prema njihovim izjavama urediše prijeporne međe. I među samim nekim podanicima brodskim, došlo je god. 1658. do spora radi međa na Sušici, što je uredio Petar Zdenčaj, oficijal Zrinskoga u Brodu. Tako su isto god. 1660. uređene međe između naselja Vlaha i teritorija brodskoga. Ta je međa bila do tri njemačke milje dugačka i pružala se od Moravica preko Vrbovskoga do Gomirja.[14])

Poslije smrti bana Nikole Zrinskoga, koji je god. 1664. razderan od vepra u šumi kod Čakovca, postao je Petar Zrinski ban i preuzeo dio imanja svoga pokojnoga brata u zakup od njegove udove, koja je taj zakup ugovorila i u ime svoga sina Adama Zrinskoga. Tim je ugovorom nastala opet neke ruke zajednica dobara između bana Petra i maloljetnog Adama Zrinskoga. Tako je Brod opet imao suvlasnika u Adamu Zrinskom. Zrinski je tada na svom dijelu sagradio u Brodu zidani grad s drvenom nadogradnjom prvoga sprata, a do njega dogradnju od drva.[15]) No nema sumnje, da je tu i prije stajao dvor, po svoj prilici drven.

Gotovo nam ništa nije poznato, što se dalje događalo u Brodu pod gospodstvom Petra Zrinskoga. Za cijelo je i tamo blagotvorno djelovao gospodar i njegova žena banica Katarina, koja je po svim imanjima svoga muža vladala blago i na korist svojih podanika. Zacijelo nije zapostavljala ni Brod, kako je milovala i Grobnik, za koji je mnogu korisnu i dobru odredbu učinila.

Velika duša Zrinskoga i srce za slobodu naroda, sa željom da se otrese tuđinskoga jarma, dovede ga u tamnicu i na stratište 30. travnja 1671. Žena i djeca dopadoše mu u samostane i tamnice, htjelo se, da se izbriše i spomena na nj i djecu njegovu, dok mu je nećak Adam pod tuđinskim okriljem mogao ostati među ljudima, pa da i njega kasnije zadesi ono, što ga je zadesilo g. 1691.

[14]) Arch. dom. Brod. I. 5. 7. III. 2.

[15]) Vidi niže notu: Aestimatio etc.

Kad je Zrinski dopao tamnice, pojaviše se u Brodu njemački krajiški časnici. Brođani su se branili, a tako i Zrinski grad u Brodu. Sili ne mogoše odoljeti. Tako bude grad osvojen a posada posječena, kako nam priča narodna predaja.

Imanja su Zrinskih pala pod zapljenu, i već su 17. lipnja 1670. došli u Brod kraljevski povjerenici Petar Prašinski i Franjo Špoljarić, koji su proveli zapljenu. Tada je pod kuriju Brod pripadalo do 600 kmetova na 100 selišta, pa su plaćali na godinu od selišta 8 for. Tamo postaviše za upravitelja Franju Tausza. Dašto i tu su robili različni njemački časnici, a naročito karlovački kapetan Ernesto grof Paradeizer.[16]

Pošto je sinu pokojnoga Nikole Zrinskoga, Adamu Zrinskomu bio određen dio dobara Zrinskih, koja su na diobi i po sklopljenim ugovorima među braćom Nikolom i Petrom Zrinskim pripala bila Nikoli Zrinskomu i njegovoj udovici Mariji Katarini rod. bar. Löbl, to je god. 1672. učinjena procjena brodskih imanja, jer su ta bila zajedničko dobro braće Zrinskih. Procjenu su obavili biskup Martin Borković, Horacije Vilelmo Calucci i Petar Prašinski.

Tako je Brod procijenjen, i to zasebni dio, što ga je uzela komora i dio što je imao pripasti Adamu Zrinskomu. Komorski je dio procijenjen na 18.540 for. 25 kr. do 25.931 for., a Zrinskoga na 19.652 for. 33 kr. do 27.195 for. 20 kr. Na komorskom je dijelu bilo 288 kmetova , koji su davali tlaku, popravljali putove i zgrade te bili dužni u slučaju rata poći pod oružje sa svojim časnikom na čelu. Bilo je još i 17 inkvilina, koji su samo davali na sedmicu dva težaka. Kmetovi su plaćali »bir« u novcu, ukupno 2681 libru. Podavali su dalje i nešto žita, desetinu janjadi, jarića i pčelaca, a od toga nešto i župniku u Moravicama. Davali su još i jaja i kokoši. Ovamo su se brojili i mlinovi, jedan na »Velikoj«, drugi

[16]) Rački: Acta coniur. 576. — Arkiv ratni u Beču: 3. 26. april 1672.

»Maloj Kupi« (Kupa i Kupica). Uz ostalo koješta bili su dužni služiti u lovu na divokoze i druge zvijeri te ribariti u Kupi i u potocima Kupici, Jalševnici, Ličnu i Belici. Oranica je ovamo pripadalo vrlo malo, a i te su bile kojekuda raštrkane.

U dio kneza Adama Zrinskoga brojio se »kasteo« bolje rečeno »dvor« (curia), s jedne strane drven, a s druge ozdo zidan i gore drven. Kako vele, sagradio ga je Petar Zrinski na svom dijelu. Procijenjen je na 400—500 for. Uz kasteo su bile gospodarske zgrade. K tomu je pripadalo 289 kmetova i 19 inkvilina. I ovi su davali isto u naravi i tlaku kao i na komorskom dijelu Broda. I tu su bili kao i na komorskom dijelu upravitelj, špan, ribar, pisar, ključar i dva službenika za lov i ribarenje. Oranica je bilo malo, a te su bile na različnim stranama, dok su sjenokoše bile dobre. Oba su dijela imala i po jednu krčmu.[17])

Upravu Broda i ostalih za komoru preuzetih dobara vodio je Grgur Pavešić. U Brod je namjestio upravitelja Matu Mešenića. Iz Moravica je protjerao župnika Grgura Svaša, koji se onamo s a m n a m j e s t i o.[18])

Ugarska je komora vodilo upravu Broda. Skoro su se opet porodile razmirice radi međa, koje su počeli krnjiti naseljeni Vlasi u Gomirju iznad Moravica. Brodski Moravičani podnesoše god. 1678. pritužbu zbog toga izravno predsjedniku ugarske komore, grofu Leopoldu Koloniću, koji je odredio povjerenstvo za uređenje tih razmirica.[19]) Čini se, kao da određena komisija nije uredovala. No i od komorske su uprave imali Brođani kao i Moravičani dosta snositi. Nametahu im daće i podavanja, kakovih nije nikad bilo za vrijeme Zrinskih. I na to se gorko potužiše Koloniću.

[17]) Aestimatio bonorum Zrin. Frangep. (Urbar. et conscript) u držav. arkivu u Zagrebu.

[18]) Protocollum commissionum Croat. 89. u držav. arkivu u Zagrebu.

[19]) Arch. dom. Brod. I. 8.

God. 1685. primio je barun Franjo Rigoni fiskalni dio Broda u upravu i zakup. U zapisniku i našastaru, koji je tom zgodom sastavljen, nalazimo vrlo važne podatke o prilikama u Brodu. Tu se točno opisuje sve, što se tad nalazilo u brodskom kastelu. U prizemlju je bila pivnica, a u gornjem katu tri sobe s drvenim stropom te hodnik natkriven do »čardaka«. Različno se pokućtvo nalazilo u tim odajama, a među njim i »talijanski kreveti«, suđe od majolike, posteljina, rubenina i drugo. Bilo je tu i topova, mužara i teških pušaka bradatica, te zastava od crvene, bijele, zelene i žute svile. Željezom okovana škrinja služila je za pohranjivanje maltarinskog novca. Na majuru je bilo različnog gospodarskog oruđa, pa i štagalj je bio opremljen svim potrebnim. Na Kupici je bio mlin a jedan i na Kupi; u žitnici i kovačnici je bio potreban namještaj. Bilo je tu i žita i rogate marve.[20])

Radi međa je nastavljena rasprava s vrbovskim i gomorskim Vlasima, te je god. 1686. uredovalo povjerenstvo u Velikoj Dragi. Ove su razmirice praćene silnim nasiljima sa strane Gomiraca. Trajale su mnogo godina daleko još u XVIII. stolj. Potanje nije vrijedno da ih spominjemo. Od ovih su nasilja trpjeli i Delničani i cijeli kraj.[21])

Svoju je polovinu Broda uživao knez Adam Zrinski sve do smrti god. 1691., kad je pogođen od taneta pao u bici kod Slankamena boreći se protiv Turaka. Nemamo vijesti, je li Adam Zrinski ikada posjetio Brod. U njemu kao da više nije bilo stare duše Zrinskih, a nije ni čudo, jer je odgojen daleko od domovine. Njegova se udova Marija Katarina rod. grofica Lamberg god. 1692. odrekla svih dobara svoga pokojnoga muža na korist austrijske komore, koja je primorska imanja Zrinskih zajedno s Brodom, Ozljem i Ribnikom kupila od ugarske

[20]) Acta Zriniana (Inventaria) u drž. arkivu u Zagrebu.

[21]) Parnice i istrage u arkivu gospoštije brodske u drž. ark. u Zagrebu.

komore za 500.000 for. Tako je sve to zajedno s Brodom došlo u vlast austrijske komore, a ona je tim imanjima vladala po svojim različnim činovnicima, dašto tuđincima. Protiv nje je bilo dosta tužbi sa strane podanika, a tomu su se neprestance pridruživale i neprilike, što su ih podanicima činili susjedni Gomirčani i Vrbovčani.

Tako je otprilike bilo sve do god. 1725., kad se počelo kod komore raditi o prodaji Broda grofu Rajmundu Perlasu markezu od Rialpa, koja je konačno god. 1727. provedena kraljevskom donacijom, kad je Perlas svoja južnoitalska imanja ustupio kralju. I za vrijeme Perlasa i njegovog nasljednika sina grofa Franje Perlasa mnogo su se podanici brodski tužili, jer ne samo da su ih tištale podaničke daće i dužnosti, već ih i silno izrabljivahu i različni zakupnici, koji su držali brodsko imanje. No nije bilo bolje ni kad je god. 1766. Perlas prodao Brod s Grobnikom i Ozljem grofu Teodoru Baćanu,[22]) koji je nastavio isti postupak prema kmetovima. Urbarskom je regulacijom doista nešto pomoženo, ali uglavnom je ostalo pri starom. I stare su međaške razmirice s moravičkim Vlasima opet uskrsnule.

Grof je Baćani zamislio i u Delnicama kod Broda urediti tvornicu željeza i željezne robe, što više, on je pače stupio i u pregovore s komorom zbog kupa Čabra i čabarskih tvornica. O tom je imao god. 1770. rudarski ured u Idriji da dade svoje mnijenje komori. Taj je izjavio, da sumnja o tom, da li se u Delnicama može naći dovoljno rudače.[23]) Do kupnje nije došlo, ali se već god. 1 79. počela graditi u Crnom Lugu peć za taljenje željeza, koja je već u ljetu iste godine počela raditi. Gradili su je Pavao i Franjo Weiss, dok je sve rukovodio i nadzirao rudarski nadzornik Hartmann. Zasnovana je i cesta od Crnoga Luga do Delnica. Računalo se, da će se već u samom početku moći izraditi nekoliko stotina

[22]) Ispor. članak o Grobniku.

[23]) U komor. arkivu u Beču fasc. 1575. 30. jun. 1770.

centi željeza, što će biti na veliku korist gospoštiji. Rudače se našlo dovoljno u Crnom Lugu, Delnicama, Podloki i Mrzloj Vodici, koju je, naročito onu iz Crnoga Luga, dao Baćani istražiti po bečkom dvorskom ispitaču ruda. Taj utvrdi, da rudača iz Crnoga Luga sadrži 51% željeza, koje se u vatri pokazalo kao vrsno. U ovim su drugim rudačama utvrđene primjese bakra i arsena. Zato su te rudače prije taljenja užarivane, da se iz njih ukloni arsen. Našla se rudača i u Velikom Drgomalju, Lesnici i kod Lokava. Da je ova tvornica lijepo radila, vidi se i po tom, što je u ožujku 1780. bilo spremno 500—600 rpa (meiler) surovoga željeza za izradbu.

Posao je vrlo dobro uspijevao, jer se valjano postupalo kod tvorenja željeza. U isto je vrijeme predlagao neki Zierer grofu Baćanu, da se u Brodu podigne i tvornica papira i stupa za burmut. Dok se upravitelj brodski držao po strani u stvari toga poduzeća, ističući velike troškove, što bi ih ova tvornica trebala, bio je Baćani gotovo zanesen, jer je izjavio, ako ne bude dosta hrvatskih »forinta«, i sredstava iz njegovih hrvatskih imanja, zar ne mogu i ugarski »forinti« doći u Hrvatsku.

Zanimljivo je, da je u to vrijeme došao u Brod i neki Antun Lockermeyer, koji je sebi uredio tamo posao brijački i za puštanje krvi, te je svoje zvanje kao »felčar« izvršivao s cijelom opremom »medikamenta«. Pače je od grofa kupio i kuću.

Brodska je željezna industrija našla i prođu i priznanja, i dok se u Crnom Lugu željezo talilo, dopremalo se sirovo u Brod, gdje se kovalo u »Hammeru«. Takav je »Hammer« bio već god. 1793. u Brodu. Bila je tu i mala peć (Habstuckofen), izgrađena troškom od 55·20 for. Tu su se izrađivale šipke i čavli. Željezo iz delničkih rudača bilo je kudikamo bolje nego ono iz crnoluških. Da je sve to dobro napredovalo, vidi se otuda, što je polovinom spomenute godine bilo 12.367 centi željeza spremno za izradbu. Mislilo se i u Brodu podići talionice, no to nije izvedeno radi troškova dovoza rudače i uglja. Ona je mala peć za taljenje u Brodu bila

ravno 12 stopa visoka. Rudača iz Crnog Luga ispirala se zdrobljena prije nego se metala u peć na taljenje, da se ispere zelena galica. Poduzeće su rukovodili Franjo Hoffmann, Franjo Mikić i Friderik Köhler.[24]) Negdje su početkom XIX. stolj. napuštena ta poduzeća.

Kmetovi brodski nijesu imali najbolje dane pod grofovima Baćanima. Silili su ih na različna podavanja i službe, pa i nakon uređenja urbara. God. 1780. bilo je takovo raspoloženje među narodom, da se očekivala gotova buna, pa je inspektor Hartmann molio i puške iz Ozlja. Kod traženja željezne rudače desilo se, da su se kmetovi morali i seliti iz svojih domova, oko kojih se našla rudača. To je ogorčivalo narod, pa se desio slučaj, da je Blaž Malnar htio ovakovom zgodom nekoga ubiti. Njega otpremiše u lancima u ozaljske tamnice.

Stare su se razmirice zbog međa sa susjedima opet javljale i za vrijeme nasljednika Teodora Baćana. God. 1809. sagrađen je most preko Kupe u Brodu. U rukama Baćana ostade Brod i Grobnik sve do god. 1872., kada ga prodaše kneginji Viktoriji Thurn i Taxis, u koje se potomaka i danas nalazi, dašto pod državnim sekvestrom kao objekt agrarne reforme i posjed tuđinca.

[24]) Data za ovo rudarsko poduzeće u arkivu gospoštije brodske fasc. III. 17. i pod br.: 128 — 1793. u drž. arkivu u Zagrebu.

ČABAR.

Topografski opis. — Čabarski kraj pripada Grobniku. — Knez Petar Zrinski osniva oko g. 1651. željeznu industriju u Čabru i naseljuje ga. — God. 1670. zanemaruje komora Čabar nakon pljačke njemačkih karlovačkih časnika. — Ugar. komora nastavlja rad u talionicama željeza, i daje Čabar g. 1685. u zakup barunu Rigoniju. — God. 1692. prelazi Čabar u vlast austrijske komore. — Katastrofalna poplava u Čabru g. 1711. — Rad u čabarskoj tvornici i slom njezin. — God. 1798. dobiva Čabar porodica Paravić.

Velebni romantični gorski kraj prati cestu sa željezničke stanice u Lokvama ili Delnicama kroz Gerovo na Tršće do Parga, gdje krška ova cesta zakreće desno k Čabru, a lijevo prema Prezidu, drevnom mjestu, od kojega se prema Rijeci spuštaju ostaci staroga rimskoga zida (limes); po njemu je to selo Prezid zacijelo dobilo i svoje ime. Ma da je taj put dosta dugačak i zbog terena naporan, ipak osvaja putnika, kad prolazi srcem Gorskoga kotara, zapravo Švice naše domovine. Izmjena bujnih bukovih i crnogoričinih šuma s vrletima, pašnjacima i poljima, pa vode, koje tu i tamo izbijaju, sve to pruža neopisiv čar. A uživajući to zaboravlja putnik na duge kilometre, što ih ima da provali do cilja. Taj u starini nenaseljen i neprohodan kraj oživio je tek pod izmak XVI. stoljeća, pa i onda su dašto vodile tim krajem tek staze, kojima su mogli prolaziti samo pješaci i tovari s mulama ili konjima.

Kad je u Čabru Zrinski osnovao tvornicu željeza, vodio je iz Čabra takav put tovarnik preko Tržića, Gerova i Kamenjaka u Bakar, na Rijeku i ka Grobniku. Ovim se putevima kretala željezna roba na more i dalje

brodovima u južnu Italiju. Priča se, da je bilo ljudi, koji su za dan hoda došli iz Čabra na Rijeku i natrag. To su doista mogli činiti samo kršni gorštaci. Danas je to dašto udobnije.

Sam se Čabar stisnuo u uvali, okruženoj gorama, po kojima se nižu zelene bukove, a više crnogorične šume; po obroncima se pružaju obrađene zemlje. I doista tumačenje naziva Čabar nije naodmet, ako se veli, da je to mjesto dobilo ime od »čabra« (od mjere), kojemu formacija uvale naliči. Sa sjeverne strane kruži Čabranka. Izvire nedaleko Čabra, te čini ujedno do svoga ušća u Kupu među prema Kranjskoj, koja se od njezinoga izvora nastavlja kao suha međa prema Prezidu. Tu na Čabranki, nekako u sredini između njezinoga vrela i Čabra, stajala je nekoč visoka peć za taljenje željezne rudače. U pozadini se nad vrelom diže krševito brdo, iza kojega se vijuga cesta od Prezida prema Ložu u Kranjskoj. Uz Čabranku vodi krasna cesta prema Brodu, koja prelazi Čabranku na Kranjsku, te se opet vraća preko Kupe na hrvatsku stranu.

Kod izvora Čabranke nalazimo još preostatke nekadašnje čabarske industrije željeza. Tu su radionice sjekira i motika, što ih izvađaju braća Trope i Koritnik. Proizvod je njihov vrlo dobar, izrađen od vrsnoga štajerskog nada, što nalazi dobru prođu i po zemlji i među tamošnjim radnicima, koji se razilaze na šumski rad diljem Evrope. Još je donedavna bio u porabi kod Koritnika mijeh s vodenim tlakom kao uspomena na slične mjehove, koji su nekoč služili čabarskoj tvornici.

Ispod Čabra utječe u Čabranku Tršćanka t. zv. Pakleni jarak, koja je g. 1852. izbila tolikom silom, da je porušila više kuća u Čabru.

Ma da često čujemo, da Čabar zovu »hrvatskom Sibirijom«, ipak to nije tako strašno. Podneblje je baš u Čabru mnogo blaže negoli po drugim hvaljenim mjestima Gorskoga kotara te pogoduje i žitaricama i povrću. Pače goji se uz kuće i vinova loza i smokva, a voće uspijeva sjajno. Dašto, zima je nešto oštrija, i

često snijeg tako zakija, da prođu dani i dani, dok se uspostavi promet, no na što se čovjek navikne, lako podnosi. Sam Čabar stoji 523 m nad morem, dok ga selo Parg nadvisuje.

Okolina Čabra, a naročito prema Prezidu, gotovo je neiscrpna za planinara. Tropetska stijena, Kozji Vrh, špilje pa ponor Belinček kod Prezida i one raznolike kraške formacije a napokon i Snježnik, sve su to točke, koje privlače svakoga ljubitelja prirode. Bliži i dalji vrhovi gora Budišovec (1134 m), Bjelica (1359 m), Brestica (1259 m), Kašljavac (1187 m) i t. d. upotpunjuju planinarske užitke. Sama je duboka uvala, u kojoj leži Čabar ispunjena brežuljcima, njivama i šumama. Prema Plešcima pruža se duboki jarak, kojim teče Čabranka, dok se kotlina prezidska nastavlja u kranjsko Babino Polje i dalje u plodnu ravnicu.

Ako pogledamo samo na kartu, razabrat ćemo, da je sjeverni i istočni dio čabarskoga kotara dosta gusto naseljen, dok je dio zapadni prema Kranjskoj i sušačkom kotaru gotovo pust. Dakle je kraj, koji se priklanja Čabranki i Kupi, jedini dobrano naseljen.

Za vrijeme Frankopana bio je čabarski kraj vrlo slabo naseljen, i kao da u današnjem Čabru nije onda bilo uopće nikakova naselja. Tek se ostvarenjem rudarskoga pothvata u Čabru za vrijeme kneza Petra Zrinskoga počinje i naseljivanje Čabra. Prvi su doseljenici bili iz Gornje Kranjske tamo od Fužina, koji su kao rudari došli u Čabar. Naselilo se dašto i ljudi s bližnjih mjesta, naročito iz Gerova, a došlo ih je i iz Primorja. Ovi se ponamjestiše u Čabru, Tršću, Gor. Žagarima, Purgariji, Crnom Lazu, Goracima i drugdje. Ako zagledamo u popise radnika i rudara iz god. 1783., nalazimo tu mnogo njemačka imena, zacijelo pridošlica iz Kranjske (naročito iz Idrije), Tirola, Koruške i Bavarske. Znamo, da je Zrinski i saksonske rudare doveo u svoje rudnike. Tu se spominju imena: Arch, Eržen, Ferbeser, Hosar, Janej, Jelenc, Jurk, Kavalier, Kalčić, Kozurk, Kvaternik, Lakner, Lakota, Lauren, Lipovc, Malner,

Matejčić, Melzer, Miklič, Mogušar, Naglić, Osivnik, Poje, Padlipc, Rede, Reisl, Repinc, Rosman, Sager (Žagar), Sbasnik, Slabinc, Šoštarić, Sturm, Čop, Trohar, Trope, Turk, Tušek, Volf, Brouveth, Kriš, Vrumben (1745.) i Prettner (1746.). Danas su od ovih brojni Broveti, Brusi, Berteli, Koritniki, Križi, Piberniki, Pretneri i Propeji.

Narječje odaje slovensko podrijetlo, te nas mnogo sjeća na idrijsko. Škola, dašto, preobrazuje i ovo narječje u čisto hrvatsko. Pače i nošnja odaje očite tragove slovenske, što se osobito drži kod žena.

Muškarci polaze mnogo na rad i po domovini i po inozemstvu, i to ponajviše kao šumski radnici. Neki su se bavili i kućarenjem i trgovinom. Bave se također izrađivanjem drvenoga suđa, koje se pače i izvozilo u Italiju. Kao marljivi ljudi i otvorena srca rado su svagdje gledani. I vesela je njihova ćud poznata, a naročito kod čaše vina. Nijesu ni žene izuzete, a o njima i mjesna riječ veli:

»Naši moži po grčah, a mi po vrčah!«

Selo je Čabar malo mjesto s lijepim zidanim kućama i vrtovima, sa župnom crkvom, župnim dvorom i školom, te na brdu kapelom sv. Križa. Tu je sijelo kotarske oblasti i suda. Veliki je i udobni vlasteoski dvor najveća građevina Čabra. Novija je to građevina, koja je podignuta na mjestu stare, nekoč Zrinske kurije, od koje zdesna dvoru još stoji ostatak stare kule, navodno lovački dvorac Petra Zrinskoga. Od ove se kule na lijevo pružaju stare zidine, također ostaci iz vremena Zrinskih. U cijelom je vlasteoski dvor — grad — građevina XIX. stolj. Oko njega su poredane različne gospodarske zgrade i stanovi činovništva. Osim nešto starih spisa u arkivu gospoštije nema tu ništa, što bi sjećalo na vremena Zrinskih, što je tu bilo u času, kad je komora preuzela Čabar u svoje ruke, toga je svega nestalo, pa i spisi se komorske uprave djelomično nalaze u držav. arkivu u Zagrebu.

Nestalo je staroga Čabra, nestalo je nekadašnjih radionica i tvorničkih zgrada stare željezne industrije Zrinskih. Još tu stoji na trgu stara lipa, koja zacijelo potječe iz doba Zrinskih.

Niže mjesta nalazi se gospoštijski ribnjak za gojenje pastrva.

Župa je čabarska utemeljena god. 1663. Utemeljio ju je knez Petar Zrinski. Bila je neko vrijeme samo kapelanija kao filijala župe gerovske. Pod župu pripadaju kapele sv. Križa, B. D. M. i sv. Ivana i kapela Sv. Srca Isusova u Tropetima. Župa je već od Zrinskoga bila dotirana, a kasnije je dobila i od gospoštije neke nadarbine. Župnik je nekoč dobivao i dio gospoštijskih desetina. Čabar je ujedno i sjedište dekanata senjsko-modruške biskupije s hrvatskim jezikom u crkvi. Tome dekanatu pripadaju i župe u Gerovu, utem. 1504.; u Hribu, utem. 1808.; u Plešču, utem. 1817.; u Prezidu, utem. 1807. i u Trešću, utem. 1807. One sve pripadaju pod patronat gospoštije čabarske.

* * *

Dok o današnjem Čabru progovorismo u ovo par riječi, kušati ćemo, da o starom Čabru iznesemo nešto više.

O samom Čabru nemamo do u XVII. stolj. nikakovih poznatih nam vijesti. Zacijelo stoji, da je kraj čabarski vrlo rano došao u vlast Frankopana, koji su od Grobnika širili via facti svoju državinu prema Kupi do međa severinskih i bosiljevačkih i tako zaokruživali svoje vinodolske i modruške posjede. Čabarski je kraj pribrajan u XVI. stolj. vinodolskim imanjima Frankopana. Tako vidimo da god. 1570. vrši tamo, a poimence u Gerovu vlast Frankopana Mihalj Dešić, kapetan grobnički i bakarski te gubernator vinodolski. Župan je gerovski bio tada Krištan Čope. Spominju se tamo i Ambrož Merle, Baštijan i Lenart Turk, Jaklin Hočevar, Fran Muhvić, Pavao Čope, Tomaš Žagar, Ahac Žagar, Jure Klemenčić, Mato Mandlin, pop Grgur Muratović »fajmeštar osivnički« i Miklouš djak Klasnić kao pisar glagolskih isprava.[1])

[1]) Vjesnik zem. arkiva XII. 69.

U to je doba bio gospodar čabarskih krajeva knez Stjepan Frankopan, koji je još g. 1544. utanačio sa šurjakom svojim knezom Nikolom Zrinskim zajednicu do-

Pogled na Čabar.

bara, a g. 1550. podijelio sa sestrom svojom Katarinom imanja. Tom je diobom među ostalim dopao Grobnik sestru mu Katarinu, a potom je njoj pripao i čabarski

kraj. Poslije smrti kneza Stjepana Frankopana 1577., pripala su i ostala imanja braći Jurju i Nikoli Zrinskima. I još god. 1599., kad je Đuro Zrinski povjerio upravu svojih vinodolskih imanja Ludoviku Čikulinu, nema spomena Čabru, već samo Gerovu, gdje se plaćala trgovina. Nasljedstvom u rodu Zrinskih dođoše svi posjedi ■ vlast braće Nikole i Petra Zrinskoga. Isto tako nema Čabru spomena ni prigodom diobe imanja između braće Zrinskih god. 1638. i 1641., kad je konačno knezu Petru Zrinskomu dopao Grobnik s Bakrom i Gerovom.[2])

Vidimo jasno, da je Gerovo bilo glavno sijelo Zrinskih posjeda u Gorskom kotaru. Kad je Petar Zrinski postao gospodar onoga kraja, nastupa novo doba u njemu. Već se god. 1642. ■ urbaru grobničkom spominje Čabar, i to u odredbi, kojom se određuje, da su podložnici grobnički dužni goniti tovar robe, koliko ima koji konja — od Grobnika do Čabra.[3])

Zametke rudarskih pothvata Petra Zrinskoga nalazimo u Liču god. 1638., kad su se onamo dopremali rudarski radnici i činovnici. Istom kasnije, kad su valjda otkrivene željezne rude u Čabru, preneseno je onamo vađenje i taljenje željeza. Znamo dašto, da je knez Petar Zrinski kopao bakar, željezo i zlato i u gorama oko Grobnika, kamo je doveo radnike iz Saksonske.[4]) Čini se, da je jedan dio čabarskih posjeda knezova Zrinskih nekoč bio pod gospoštijom Kočevje, grofova Auersperga u Kranjskoj, te su ga Zrinski zaposjeli. Bar se tako razabira u jednom memorandumu kneza Henrika Auersperga, upravljenom god. 1748. komori.[5]) No bilo kako mu drago, Petar Zrinski bio je gospodarom Čabra.

Spomenica župe čabarske, koja je utemeljena god. 1663., spominje, da je peć za taljenje željeza u Čabru

[2]) Ispor. članak o Grobniku.

[3]) Lopašić: Hrv. urbari 191.

[4]) Lopašićeva bilješka bez oznake arkiva u mene.

[5]) Hofkammer Archiv fasc. 34. 10. novemb. ■ arkivu biv. namjesništva u Gracu.

podignuta g. 1651., a da ju je podigao knez Petar Zrinski. Ta je godina bila uklesana na istoj toj peći. Idrijski nadrudarski prisjednik Garibaldi, koji je god. 1783. sastavio povjesni nacrt o Čabru, piše njemački ovo: »Čuber zove se od ilirske riječi Ziaber, što znači toliko što krčevina (Rodung), jer leži u dubokoj i uskoj dolini, naseljen je i poznat tek jedno stoljeće od vremena Petra Zrinskoga. Nekoč je tu osim župe Gerova, koja je

Čabarski dvor s ostancima Zrinskoga dvorca.

nekoliko stoljeća stara, kako se to vidi po zvonovima, stajala gusta šuma. Vlasnik je te željezne kovnice bio Petar Zrinski g. 1657. To svjedoči godina, koja se nalazi uklesana u kamenu na visokoj peći, i grb Zrinskoga, koji se nalazi u čabarskoj župnoj crkvi ■ godinom 1663.«) Garibaldi dašta tamo nadodaje, da je Zrinski sagradio u Čabru ljevaonicu željeza, da za svoje osnove pravi

»topove, bombe i kugle«.[6]) Svakako će biti odlučna godina osnutka, zabilježena u župnoj spomenici, jer je pisac njezin župnik Sgavec tu godinu svojim očima vidio zabilježenu na kamenu još g. 1769., te je lako moguće, da je Garibaldi čitao posljednju brojku za 7 mjesto za 1.

Zrinski je ondje sabrao g. 1665. mnogo rudara, a naročito iz Fužina (Eisnern) u Kranjskoj, no ti su se otale razbjegli radi nesnosnoga rudarskog suca Rosettija.[7]) U toj su se ljevaonici i kovnici željeza izrađivali čavli, potkove, opreme za kuhinju, željezne šipke za kovanje čavala, obruči, mužari i t. d. Gotovo se željezo i roba razvozila po zemlji, a iz skladišta u Bakru izvozila se morem i u tuđinu. Sve do pada bana Petra Zrinskoga bio je u Čabru upravitelj Josip Benalia, koji je kasnije pod upravom komore otpušten.

Kad su god. 1670. ban Petar Zrinski i šurjak njegov Franjo Krsto Frankopan zbog obrane prava svoje domovine bili utamničeni, određena je bila i zapljena njihovih imanja. Povjerenici fiska Petar Prašinski i Franjo Spoljarić dođu i u Čabar 19. lipnja, da provedu zapljenu. Tu su utvrdili, da je karlovački potkapetan grof Ernesto Paradeiser već opljačkao skladišta željeza i željezne robe, a pomagao mu je građački činovnik u Bakru Ivan Renier. Ma da su ovi odvukli mnogo toga, ipak je ondje još preostala golema zaliha robe. Bilo je tada zaposleno u čabarskoj tvornici 200 radnika, kojima je upravljao Josip Benak. Ovoga ostaviše povjerenici na njegovu mjestu. Povjerenici su pošli i u Bakar, gdje su u tamošnjim skladištima Zrinskih popisali nađenu željezninu. Ovim je skladištem upravljao Aleksandar Karina s pisarom Bartolom Karinom. Njih dvojicu potvrdiše povjerenici u službi. I tu je haračio karlovački general grof Josip Herberstein prisvojivši mnoštvo željezne robe.[8])

[6]) Ibidem fasc. 1589. 20. febr. 1784.

[7]) Ibidem fasc. 130/II.

[8]) Rački: Acta coniur. 576. 586. i arkiv biv. ratnog ministarstva u Beču: pod sign. 3. — 26. april 1672.

Petar je Zrinski poginuo na stratištu u Wiener-Neustatdu g. 1671., a njegova imanja kao zaplijenjena dođoše pod upravu komore. Tako je evo i Čabar sa svojim rudama postao fiskalno imanje pod upravom komorskih činovnika.

Petar Zrinski, kako je namijenio mnogo mara rudarskim pothvatima u Čabru, uredio je ondje i zasebno gospodarstvo. Sagradio je i dvor (curia), koji je bio ozdo zidan, a gore drven sa četiri sobe i s podrumom. Uređen bijaše za udobno stanovanje.

Osim ovoga dvora bila je tu još zidana kuća na dva kata s dvije sobe i kuhinjom, koja je služila za stan činovnika tvornice. Još su bile i dvije male drvene kuće, gdje su stanovali majstori, te četiri slične kućice za radnike, kućica za kovače i sluge.

Sama je tvornica imala zgradu za visoku peć i posebnu za malu peć (talionice), tri zgrade za velika kladiva, dvije kuće za kovanje čavala i posebnu za kovanje pružnoga željeza. Dašto, tu su bile i staje i druge gospodarske zgrade, pila, mlin i t. d.

Uz proizvodnju željeza radilo se tamo i oko gospodarstva, koje je bilo potrebno za uzdržavanje rudara i radnika. Kao zasebno imanje imao je Čabar 70 kuća kmetova s isto toliko selišta, koji su podavali na sedmicu po dva težaka. Ovi su morali raditi i u rudokopima. Po odredbi urbara plaćali su na godinu u gotovu 3002 libre i 15 soldina. Podavali su i desetinu od pšenice. Trećina je toga podavanja desetinskoga išla kapelanu čabarskomu. Osim toga su davali i nešto raži, ječma i zobi, i napokon desetinu od jarića. Sav je taj dohodak vrijedio za čabarsko imanje 4067 libara i jedan soldin.

Dašto, da je za sve to trebalo i službenikâ, te tako nalazimo tamo i različne činovnike, majstore i druge službenike.

Tako je otprilike bilo u Čabru, kad ga je preuzela komora. Tada nalazimo ovdje nadzornika radionica, upravitelja, kapelana, pisara, slugu za kuću i radionicu čavala, špana, pratioca, noćobdiju, mlinara i volara.

Komora je nastavila rad u Čabru, te je i dalje otpremala željeznu robu u Bakar.[9])

Jedva što je prestala vlast Zrinskih u Čabru, podastriješe 15. prosinca 1671. kranjski staleži predstavku, kojom zahtijevahu natrag velik dio čabranskoga teritorija, što ga je tobože knez Petar Zrinski prisvojio od teritorija grofovije Kočevja, te gradnjom vodenih brana na potoku »Ossionici« (Čabranki) oštetio kranjske mlinove. Iznesoše još, da je na teritoriju kočevskom vadio željeznu rudu, sjekao drvo i palio ugljen. To da se dogodilo za vrijeme, kad je Kočevje držala udova grofa Blagaja, a ona zaokupljena drugim brigama, naročito provalama Vlaha sa imanja Zrinskih, koji su često haračili u selu Osivnici, nije protiv toga posvojevanja prigovarala. Tako da je Zrinski posvojio neke 3—4 kvadratne milje teritorija kočevskoga od grobničkih međa sve do Čabranke. Time da su oštećivane i kranjske gospoštije Gotenice, Snežnik i Lož. 16. siječnja 1673. određuje kralj povjerenstvo, koje je doista neke zemlje povratilo kranjskim gospoštijama osim kočevskoj. Ugarska je komora prigovarala. Ta je pravda i dalje tekla, dok se nije napokon knez Henrik Auersperg god. 1748. odrekao prijepornoga teritorija uz odštetu od 12.000 for. Tim su mu bili nadoknađeni samo parbeni troškovi. On je uz taj uvjet kraljici Mariji Tereziji stavio na raspoložbu ove zemlje, no i unatoč tome se parnica nastavila, dok se nijesu pod konac XVIII. stolj. svi parbeni spisi izgubili.[10])

Komorska je uprava u Čabru mnogo dodijavala podanicima čabarskim. Već je g. 1672. iznesla općina gerovska pred povjereništvom u Bakru svoje tegobe, naročito prisilje na kopanje rude i na velike novčane

[9]) Isporedi moj opširni članak u Vjesniku zem. arkiva XIX. s natpisom: »Prilog za povijest industrije željeza u Čabru za vrijeme Zrinskih«.

[10]) Komorski arkiv u Beču (financ. minist.) fasc. 1608. 27. decemb. — 1793. i 17. januar 1774.

daće. Tražili su odobrenje neke povlastice, koju im je podijelio knez Petar Zrinski god. 1653. oprostivši ih od »konjske tlake i pišačke«.[11]) Jer ako im se to ne da, morat će se odseliti. Tako je isto tražio gerovski župnik Vinko Štiglić, da mu se vrati lukno, koje se ubiralo za kapelana u čabarskim rudama. Kmetovi iz čabarskih ruda zahtijevahu, da im se ostavi pop i dalje.[12]) Čabar je bio podvrgnut upravi glavnoga komor. upravitelja Grgura Pavišića, koji je onamo postavio upravitelja Pavla Baisensteinera, a za rude Josipa Benalju. I druge je činovnike za tvornicu on namjestio.

God. 1682. radila je čabarska tvornica i njome je upravljao komorski administrator u Bakru Ivan Friderik Geisler.

God. 1685. primi Čabar i primorska imanja Zrinskih u upravu i zakup barun Franjo Rigoni. Tada je bio prefekt ruda Natanael Grebin, dok je Rigonija zastupao njegov agent Josip Benalja. Rigoni je preuzeo čabarske rude vrlo dobro snabdjevene ugljenom, rudom pa i gotovim željezom. Pače je bilo tu i novo izgrađenih visokih peći, i potrebni tvornički namještaj i alat. Radionice su bile također opremljene potrebnim namještajem. Tu je bio i mlin s četiri kola. Ondje namješteni majstori spominju se Orehovnik, Sturm i Mihelić. Uz te je bilo i više ugljenara i drugih radnika. Prefekt je imao za stan. kuću na dva kata, potpuno uređenu; dolje je bio podrum.

Kapela je imala glavni oltar posvećen sv. Antunu Padovanskomu i Ivanu Krstitelju. Tu je stajala i velika slika sv. Valentina i sv. Lucije. Na prvom su oltaru bile slike sv. Valentina, Josipa, Florijana, Leonarda i Jakoba, a na drugom sv. Lucije, Barbare, Apolonije, Antuna opata, Stjepana i sv. Ludovika sa 2 anđela. U kapeli su bile 2 zastave kraljevske i jedna sa slikom sv.

[11]) Lopašić: Hrvat. urbari 402.

[12]) N. R. A. fasc. 318. No. [illegible] prije u držav. arkivu u Zagrebu, sad u Budimpešti.

*

Ivana. Zanimljivo je, da su u gospoštijskom vrtu bile samo dvije breskve i jedna jabuka![13])

God. 1692. prodade ugar. komora sva nekadašnja imanja Zrinskih u Primorju zajedno s Brodom, Čabrom, Ozljem i Ribnikom austrijskoj komori za 500.000 for., što je kralj odobrio.[14]) Austrijska je komora posvetila veću brigu čabarskim rudnicima i produkciji željeza. Sastavljeno je posebno povjerenstvo od komorskih savjetnika grofa Franje Inzaghia, Ivana Stritza i dvor. knjigovođe Ivana Weissa, koje je u Bakru proučavalo prilike prometa i načina dobave rude, koja se imala dopremati iz Kočevja. O tom je 1708. podnesen izvještaj komori. S dopremom je rudače iz Kočevja bilo vrlo velikih poteškoća, jer unatoč tome, što se za nju nuđala odšteta, tamošnji su se žitelji uzbunili tako, da su prijetili ubiti svakoga, tko bi rudu vadio.[15])

Strašna elementarna nezgoda zadesi Čabar 31. kolovoza 1711. Prolom oblaka uništi gotovo sve. Trajalo je to nekoliko sati, te gotovo izobličilo svu okolicu. Velike su se gromade zemlje i kamenja srušile u kanal i na peći, te gotovo sve uništile. Ljevaonica je bila visoko zasuta, a zalihe je ugljena odnijela voda. Kako se kanal Čabranke zatrpao, skrenula je bujica na kočevski teritorij. Razorena je i pilana, a voda je odnijela daske i drva. Tesarsku je radionicu sasvim uništilo, dok je livada ispod crkve naplavljena pijeskom i zemljom do obronka. Bujica je porušila i ugao kuće, u kojoj je stanovao nadglednik uglja. Jedina je peć »Wolf« ostala nekako pošteđena. Skladište je ugljena bilo sasvim razoreno, a veliko kladivo za željezo potpuno zatrpano blatom i kamenjem. Uništeni su i svi putovi oko radionica i ljevaonica, a i sve vodene brane do temelja. Propalo je 6.240 kub. stopa uljena. Gotovo se sve na čabarskoj i kočevskoj strani do Kupe pretvorilo u more

[13]) Ibidem.

[14]) Originali u držav. arkivu u Zagrebu.

[15]) Komorski arkiv u Beču: fasc. 18.286.

blata i vode, a sve što je bilo na zemlji, satrto je do kraja. O tom je strašnom događaju izvješteno god. 1712., a popravak je razorenih građevina proračunan na 1000 for. Trebala je odlučiti komora, hoće li se tvornica obnoviti ili ne, a o tome zavisjelo dalje životarenje tamo zaposlenih ljudi.

Tamošnji je dohodarstveni predstojnik Ferdinand Dapp živo uzradio oko obnove tvornice i počeo s kmetovima čistiti i spašavati, što se spasiti dalo.[16])

I tako je iza nekoga vremena opet počelo radom, te je već god. 1718. izdala komora nalog, da se u Čabar dopreme dobri i iskusni radnici, što je bilo povjereno rudarskom nadsucu Franji Kappusu.[17]) I doista se moglo već 26. kolovoza 1719. izvijestiti, da će se za 4 nedjelje potpaliti nova velika peć (Plaofen). Ma da se dobrom voljom mnogo dalo učiniti, posao je ipak bio vrlo slab. Tamošnji upravitelj Ivan Mordax zapušta posao, što više, on radnike buni i miti, da ostave posao. Stoga razabiramo, da je god. 1720. to poduzeće na rubu propasti. Valjalo ga je dati u bolje ruke. Tako je god. 1721. Mordax otpušten, a buntovni su radnici uhapšeni. No novi se poduzetnik nije našao, koji bi tako zapušten posao bio htio preuzeti. Nuđali su se doista god. 1724. Domeniko Fada, 1739. Mile Prošinović, računovođa brođski, kao zakupnici. Unatoč tome ostade sve u rukama komore, a vodio je Antun Lacković.[18]) Poslovanje se malo popravilo, te se god. 1726. iskazao čisti dobitak od 2710 for. Željezo je u Bakru dolazilo u promet, a to je ondje rukovodio agent komorski Bačić.[19]) Željezo se eksportiralo u Napulj. Trgovina se obavljala u formi zamjene. Barletska se sô davala za željezo.

Sve je do toga vremena bio Čabar bar još donekle u komorskoj upravi zajedno s Brodom i Grobnikom. No

[16]) Ibidem (11. april 1712.).

[17]) Arkiv vicedomata u Ljubljani.

[18]) Arkiv komorski u Beču: fasc. 18.287. i 18.288.

[19]) Ibidem fasc. 18.289. 23. aug.

kada je god. 1727. Grobnik s Ozljem darovan grofu Rajmundu Perlasu, izrično je Čabar s Lokvama, kao pripadnost Broda ostao pridržan i dalje u rukama komore.[20])

Spomenuti je upravitelj Lacković pokazivao mnogo brige za unapređenje tvornice. Godine 1737. postrada požarom jedna visoka peć za taljenje, koju je brzo obnovio i tražio valjane meštre i radnike u Ljubljani.[21]) No sve to nekako nije rodilo uspjehom, jer se protiv čabarske tvornice rovarilo sa strane kranjskih i koruških tvornica željeza. God. 1741. dođe u Čabar priznati vještak iz Idrije Franjo Husz, koji je dobio najbolje upute. U rudnicima su radili i idrijski rudari a vadili su rudu u gori kodTršća i Crnoga Luga te Sokola (rov Pasek). Radilo se i u rovu »Marije Terezije«. Osobita se briga svraćala šumama u Ponikvama, Crnoj Gori i Krajcu, eda se uščuvaju,[22]) no sve to nije tvornicu spasavalo od deficita. Lacković je bio u Čabru do god. 1747., kad je umirovljen. Te je godine podvržena čabarska tvornica idrijskom rudarstvu. Glavno je rovarenje protiv čabarske tvornice rukovodio M. Zois, koji je nekako dobio u svoje ruke svu industriju željeza u Kranjskoj i Koruškoj. On je pače s napuljskim podkraljem sklopio ugovor o dobavi željeza, čime je silno oštetio čabarsku tvornicu. Zois je pače rušio dobar glas čabarskoga željeza, svoje loše željezo prodavao čabarskoj tvornici, koja ga je stavljala u promet, te tako još više gubila svoj ugled. Tako je daleko došlo, da su talijanski trgovci, pregledajući najbolje željezo u bakarskim skladištima izjavljivali, da ga ne će, jer ima firmu čabarsku, pa da je »suho zlato« pod firmom Čabra, ne bi ga uzeli. Najbolje je željezo stavljala čabarska tvornica uz najnižu cijenu na trg u Italiji, ali omesti je to Zois znao. Od njegova se željeza nije dala ni potkova skovati! Čini se, da je Zois htio i čabarsku

[20]) Transumpta donat. reg. V. 15. u drž. arkivu. Isporedi članak o Brodu i Grobniku.

[21]) Arkiv zem. kapetanije u Ljubljani.

[22]) Komorski arkiv u Beču fasc. 20.

tvornicu uzeti u zakup. Unatoč svemu tome radilo se i dalje, što je potvrdila i kraljevska odredba 1757.[23])

Zaslužni upravitelj Husz umre god. 1767., a znao je unatoč silnom rovarenju očuvati čabarsku tvornicu od sloma. Njega je naslijedio Alojzije Kapus, u vrijeme, kad je bilo u Čabru zaposleno 69 lica, (27 knapa, 1 kladivski majstor, podmajstor, 2 ložioca, 2 vodara, 1 kovač, 1 čavlar i 14 ugljara) s ostalim upravnim personalom.

U ovo nekako vrijeme posjeti Čabar znameniti tadašnji pisac i istraživač B. Hacquet, koji ga je u posebnom poglavlju s rudarske strane opisao u svom djelu »Oryctographia Carniolica«, štampanu god. 1778. On je točno opisao tvornicu i prilike u njoj. Spominje i neku godinu, kad je u Čabru vladao silan glad, tako da su se ljudi hranili mlivom od kore, miješanim s mekinjama.

Nestašica rudače na čabarskom teritoriju, pa protivština susjednih, naročito kranjskih gospoštija, koje nijesu dopuštale kopanje rudače na svojim zemljama, dovodilo je do velikih poteškoća. A i grof Baćani, vlasnik Broda, nakani u Delnicama podići tvornicu željeza. Baćani je pače htio kupiti Čabar, da zaokruži svoje brodsko i grobničko imanje, koje je kupio od Perlasa. Nudio je 12.000 for. za Čabar, dok je komora cijenila nešto preko 52.000 for. Za Čabar se zanimao i kočevski gospodar knez Auersperg i grof Krsto Erdödy. Ovo je nagađanje s komorom zbog Čabra trajalo više godina, a usto su se porodile i opet međašnje zadjevice. Kočevje je tražilo Babinopolje, selo Kut (Winke), a Sniježnik neke šume. No svi se pregovori izjaloviše.[24])

Upravitelja Kapusa naslijedi god. 1781. Ivan Lassacher i Mihalj Szaibali kao nadzornik i gospoštijski fiškal.

U to vrijeme je stajao u Čabru »grad« sa 7 soba, u prizemlju su bila skladišta. Župni je dvor imao 5 soba,

[23]) Komorski arkiv u Beču: fasc. 69. 11. okt. 1751. fasc. 142. 18. okt.

[24]) Ibidem fasc. 1574. 25. marta 1769. — 10. febr. 1770.—1775. 30. jun. fasc. 1579. fasc. 1582. 12. febr.

fiskalska je kuća bila prizemna i zidana, gore od drva, a služila je za stan činovnicima. Još je tu bila jedna kuća, visoka peć i druge različne tvorničke radionice i spremišta.[25]) God. 1784. tražila se rudača u okolici Čabra i prijeko u Kranjskoj, no pokazalo se, da ova rudača neće biti valjana. Stoga je god. 1785. tvornica napuštena. Zadnji je upravitelj tvornice bio Filip Krampel, koji je poslije otišao u Idriju. A posljednji je upravitelj komorske gospoštije čabarske bio Franjo Eichholzer, koji je poduzimao neke pokuse, da digne tvornicu dobavom rudače iz Kranjske. No to mu nije uspjelo, jer nije dobio za to dopuštenja.[26])

U drugoj polovici XVIII. stolj. ističe se u Primorju porodica Paravić ili Paravigić, koja je već god. 1712. dobila plemstvo. Paravići zvali su se nekoć Sekulići. Jedan Sekulić poginuo je god. 1537. sa dva svoja sina u Klisu, a sin njegov Đuro bio je službenikom Zrinskih, i dobio je posjede kod Bakra. Mnogo je vojevao na Turke na kopnu i moru. Sin njegov Mihalj već Paravia-Paravić zvan, vojevao je s Petrom Zrinskim po Lici, te je g. 1658. prvi zasadio svoj barjak na zidine grada Perušića. Antun je Paravić bio prisjednik kod riječkoga gubernija, a kasnije je služio u predsjedništvu mjenbeno-trgovačkoga suda na Rijeci i kod pomorskoga konzulata u Bakru. Kroz 40 godina toga službovanja stekao je velike zasluge. Njegov je bio sin Matija Josip Paravić, koji se odlikovao u turskim ratovima. Za njegove zasluge i zasluge njegovih pređa darovao mu je kralj Franjo II. poveljom izdanom u Beču 14. rujna 1798. imanje Čabar, što je bilo procijenjeno na 41.307 for. 10 kr. i to za muško potomstvo na vječna vremena, a za žensko potomstvo samo kao zapisno imanje. U toj se darovnici navode i sela, koja su pripadala pod gospoštiju čabarsku, i to: Čabar, Tršće, Kraljev Vrh, Vrhovci, Gornji i Donji Žagari, Crni Lazi, Parg, Požarnica, Kamenski hrib, Podstenje, Zamost,

[25]) Ibidem fasc. 1588. 30. jul. 1781.

[26]) Ibidem fasc. 1596. 27. julij — fasc. 1616. 22. febr. 1796.

Plešće, Smrekari, Mandli, Okrivlje, Kraj, Gerovo, Mali Lug, Smrekje, Vode, Sokoli, Krašićevica, Hrib, Prezid i Gorači sa ukupno 608 i 5/8 kuća. — Paravić je polovicu zapisne svote platio komori. Ujedno mu je podijeljeno pravo patronata u župama na teritoriju čabarske gospoštije (Čabar, Gerovo, Hrib, Plešće, Prezid i Tršće) kao i plemićki pridjev »od Čabra«. Po odredbi kraljevoj uveo je Paravića u posjed zagrebački kaptol po svom izaslaniku kanoniku Vinku Vlatkoviću i kraljevskom povjereniku Tadiji Bedekoviću 30. i 31. svibnja 1799. u nazočnosti mnoštva susjeda i seljana, te tadanjega čabarskoga provizora Frana Iv. Sessuna.[27])

Matija je Paravić imao sina Polikarpa i kćer Petronelu, koja je mlada umrla. Oporukom svojom od god. 1843. adoptirao je svoju snahu Francišku rođ. de Terzi za slučaj, ako bi mu sin Polikarpo umr'o bez potomstva. Polikarpo Paravić u mnogom podigne gospodarstvo u Čabru. Umr'o je 27. ožujka 1866. Udova mu je naslijedila Čabar, te se udala za Nikolu pl. Ghyczyja.[28]) Zbog Čabra je imala veliku parnicu s grofom Franjom Coronini-Cronbergom, koja se sretno za nju svršila. Tako su Ghyczy postali vlasnici Čabra. Danas je Čabar svojina dr. Kolomana pl. Ghyczyja.

[27]) Originali u kr. držav. arkivu u Zagrebu: Depos. Čabar.

[28]) Obitelj Gyczy bila je u XVI. st. u srodstvu sa Zrinskima jer se Uršula, kći Franje Thurza i Katarine, kćeri Nikole Zrinskoga sigetskog junaka, udala za Stjepana Ghyczyja.

LIČ.

Topografski opis. — Najstarije vijesti o Liču i njegovoj okolici za vrijeme Frankopana. — Naseljenje Uskoka Krmpoćana u Liču godine 1605. — Krajiška uprava svojata Lič s Krmpoćanima. — Zrinski uređuje u Liču pilane. — Lič pod komorskom upravom.

Iza malo vremena, pošto ostavismo stanicu Fužinu i jurimo vlakom dalje prema Bakru, približavamo se stanici Lič, gledajući ubavo i zeleno polje, kojim protječe potok, a tu se smjestilo lijepo i uredno selo Lič. Potok, što protječe, zove se Ličanka. Izvire iznad Fužine na dva mjesta iz pećina pod jelovom šumom Malo Rogozno. Jedan se potok zove Kostajnovica, drugi Lepenica, domalo se sastaju i dobivaju ime Fužinarka, a ta protječe Fužinom tjerajući mlinove i pilane. Kad dolazi u Ličko polje, zovu je Ličankom, a tu ispod sela Podkobiljaka ponire, da opet, kad nabuja, izbije u Vinodolu kod Sušik-sela.

Ličko je polje okruženo vrletnim i šumom obraslim bregovima, među kojima se ističu Benkovac, Kranjak, Sovinjak, Bajta i Gradina, a iza njih se pomaljaju vršci kamenita Bitoraja i Velike Viševice. Dok je Benkovac zelen, susjed mu je Spićunjak gô. Glavna su sastavina kamena vapnenca, a našlo se i eruptivnoga kamenja, željezne rudače i limonita. Ta poznato je, da su Zrinski u Liču kopali tu rudu za čabarsku svoju talionicu. Oko Liča ima dosta vrela dobre vode, a u polju malih jezeraca s bistrom vodom.

Samo Ličko polje, koje je oko četiri kilometra dugačko, a do jedan kilometar široko, ima oblik eliptičan, a tlo mu je diluvijalne i aluvijalne formacije, dovoljno plodno. Na njemu ima mjesta s tresetom, pa je sva prilika, da je polje nekoč bilo jezero, koje se isušilo, kad je voda našla otok u uviru današnje Ličanke.

Selo Lič u polju stoji 126 m nad morem. Tu je blizu kapelica B. D. M., dok je župna crkva sv. Jurja na kraju sela blizu željezničkoj pruzi. Na brežuljku je do sela stajala negda kapelica sv. Ivana, koju su lički naseljenici sagradili, ako nije tu stajala i prije g. 1605. Vele, da je oko te kapelice bilo nekoč staro selo ličko, ali su ga ljudi zbog bure napustili i posagradili kuće amo bliže u zavjetrini. Tu je iskopano pred mnogo godina zvono, a naišlo se i na kamenite stepenice, dok se još vide tragovi porušenih kuća. Na Gradini vele, da je nekoč stajao grad, što nije nemoguće, kad znamo, da je ondje g. 1605. sagrađen grad s utvrdom.

Lič je sijelo katoličke župe, koja je utemeljena g. 1807., dok je tu do toga vremena, onamo od konca XVIII. stolj., bila samo kapelanija, koja je pripadala pod župu fužinsku. Prvi je kapelan bio tamo Mato Miloš, rodom iz Hreljina. Toj župi pripadaju sela Lič, Banovina, Pirovište i Podkobiljak s oko 2400 duša.

Žitelji se bave ratarstvom, marni su ljudi, govore štokavski, dok svoju staru narodnu nošnju napuštaju. Među njima ima i imućnih, a prije je bilo tu i vrlo imućnih zadruga, koje su na veliko gojile ovce, što ih imade tamo još i danas dosta.

U Ličkom je polju klima vrlo oštra, zima traje dugo, a već se u kolovozu spušta gusta magla. Ovakove klimatske prilike vrlo su znatne za vegetaciju, tako, da se još mjeseca kolovoza nađu jagode i trešnje. Trs nikako ne uspijeva. Okolica je Liča uz svoju krasnu romantiku i lijepe vidike također zanimljiva s bujne planinske flore. I one različne formacije brda ugađaju oku, ovdje golo, sad tamo opet zeleno pokriveno šumom. Zanimljivo je brdo Košarina, koje na vrhu imade duboku uvalu poput kratera. Po obliku nalik košari, prozvali su ga rečenim imenom.

Narod znade i pričati o svom naseljenju u Liču i starim svojim gospodarima Zrinskim, pa i o turskim pro-

valama i nekadašnjim vojnama na Turke. Prije mnogo godina pričao mi neki starac Tomljanović, da su Ličani došli iz Hercegovine kao »Vlasi«, otkud su umakli pred Turcima, koji su katolike ganjali. Takovi su i oni bili, ■ nazivali su ih »Vlasima«, jer su bili pastiri i živjeli ■ planinama.

Onoga staroga Liča više nema, nema ni nekadašnje kurije Zrinskih, a nestalo je i drugih uspomena njegove prošlosti. Zato nam valja zaviriti u trošna i stara pisma, koja su sačuvala bar u glavnim crtama obrise ličke prošlosti.

* * *

Lič je već u XV. stolj. bio naseljen, te se s Lukovom i Mrkopljem pribrajao županiji zagrebačkoj, a između ovih sela stajalo je već tada i naselje Maševo, koje je g. 1477. knez Martin Frankopan darovao Mikulici, sinu Mamjana iz Drozgometa. Po svoj je prilici pripadao već tada Lič pod jurisdikciju grada Hreljina, kako su to još g. 1671. posvjedočili Bribirci, tvrdeći izrijekom, da Lič, Lokve, Mrkopalj pripadaju »pod ovu bandu«, t. j. pod Hreljin.[1] Pa i u utvrđenoj međi g. 1672.—91. je uglavljeno, da pače i Mrkopalj pripada Vinodolu, a ono, što je preko Osopače, da pripada Brodu. Isti je Frankopan darovao po svoj prilici iste godine posjed Mrkopalj Ivanu Rečaninu ■ Rijeke, što su 1478. potvrdila i braća kneza Stjepana knezovi Dujam i Stjepan Frankopan.[2] Od toga vremena gotovo stoljeće i po nemamo vijesti o Liču. Ali iz vijesti s početka XVII. st. saznajemo, da je Lič bio gotovo dva vijeka pust. Po tome sudimo, da je to naselje moralo stradati od provala turskih, koje su u one krajeve zaređale iza nesretne bitke g. 1493., u kojoj je u Vražem Vrtlu poginuo cvijet hrvatske vojske. A možda je i tadašnja zabitnost toga naselja bila odlučna za ljude, pa su se preselili u Zlobin, bliže Hreljinu.

[1] N. R. A. fasc. 1091 No. 12 nekoč u zem. arkivu u Zagrebu, sad u Budimpešti. Arkiv za Jugoslav. povjestn. II. 314.

[2] Thalloczy-Barabas: Codex Frangep. II. 137. 141. 142.

Nekako su mjeseca svibnja 1603. g. došla dva vlaška kneza iz Turske ka karlovačkom generalu Vidu Kiselu i očitovali, da se žele s obiteljima preseliti iz Turske. General je Kisel toj molbi bio sklon, pa je preporučao nadvojvodi Ferdinandu, da bi se ovi Uskoci mogli naseliti u Liču, koji je već odavna pust i leži između karlovačke i primorske krajine. S tim više, jer bi ovi doseljenici mogli biti čvrst branič, upravo predziđe Krasa i Vipave.[3] Držim, da su ti Vlasi istovetni Vlasima, što ih potonja pisma nazivlju Krmpoćanima (Carampoti), a bili su od triju rodova: Krmpoćana, Vojnića i Gvozdana. Iz Bosne (»zemlje patarenske«) krenuše se »na poziv sv. Ivana, koji im se u noći prikažao«.

Za ove se Uskoke iz »turske zemlje« počeo zanimati Julijo Čikulin, gubernator primorskih imanja knezova Zrinskih. Bilo mu je stalo do toga, da već više od 200 godina pusti Lič naseli ljudima, koji bi ujedno i štitili Vinodol, pače i Kras i Furlansku. Dopuštenjem kneza Nikole Zrinskoga naselio je Čikulin Krmpoćane u Liču. Bili su pod vodstvom kneza Damjana Krmpoćanina-Petrovića. Njihove glavare: kneza Damjana Petrovića, Tomu Skorupovića, Tomu Markovića i Milu Butorčića, dovede Čikulin 16. lipnja 1605. u Hreljin, gdje su u »stolnoj crkvi« sv. Jurja položili u njegove ruke prisegu vjernosti knezovima Nikoli i Jurju Zrinskomu za sebe i ostale Krmpoćane. Tom se prisegom obvezaše na pokornost Zrinskima i njihovim potomcima i na priznavanje jurisdikcije Zrinskih. Bez dopuštenja Zrinskih da ne će nikoga primiti k sebi, da ne će »kotare« dijeliti, bez znanja Zrinskih ne će četovati ni na kopnu ni na moru, plijen ne će zatajivati, te da će dio plijena davati Zrinskima. Obvezaše se dalje i glavu gubiti za obranu kmetova i imanja Zrinskih. Tatove, razbojnike i druge zločince da će izručivati, a ako što učine protiv svoje prisege, mogu im Zrinski »sramotno glave posjeći« i kazniti njih i njihovu djecu i potomstvo.

[3] Lopašić: Act. conf. I. 317.

Koliko razabiramo, bilo je tu 50 obitelji sa 200 kršnih i odabranih momaka, sposobnih za oružje. Čikulin je u Liču odmah počeo graditi grad i polagati mu temelje. Nikola je Zrinski to odobrio te je 15. srpnja 1605. u Čakovcu izdao pismo, kojim je Čikulinu i njegovom potomstvu darovao Lič sa svim, što mu pripada, dašto i naseljenim Krmpoćanima.

Ovi su Uskoci bili, kako pisma vele, kršćani (fidei christianae confessores), a prema formuli prisege, koju su polagali u katol. crkvi u Hreljinu, mora da su bili katolici; to utvrđuju i potonje vijesti, koje ćemo spomenuti. Čikulin je naseljenike opskrbio pšenicom, zoblju i suknom, što im je davao na račun. Tako su Krmpoćani dugovali god. 1605./6. Čikulinu 574 for. 63 krajcare i 1 beč, Vojnići 54 for. 40 kr., a Gvozdeni ljudi 164 for. Sačuvala su nam se i imena pojedinih porodica ovih triju skupina ličkih naseljenika.[4]) God. 1605. zamole ti lički Krmpoćani kralja, da im izda posebni privilegij, pače i grb njihovoj općini. U toj molbi naročito ističu prikazanje sv. Ivana i naseljenje svoje na mjestu »Lič zvanom, u ravnici s potokom, okruženoj odasvud golemim brdinima.«[5]) Krmpoćani u Liču nijesu bili zadovoljni s obvezama, što su se obvezali prema Zrinskomu kao svom gospodaru, pa su se počeli nadvojvodi Ferdinandu tužiti. Zacijelo je Čikulin malo nasilno postupao prema njima i stoga je bio i pozvan na odgovornost. Pismom iz Čakovca 29. ožujka 1606. opravdavao se pred nadvojvodom, svaljujući krivnju na Krmpoćane kao razbojnike bez straha od Boga i pravu nevolju za Vinodol.[6])

Iste godine 10. travnja zamoliše Krmpoćani nadvojvodu Ferdinanda, da im dade zapovjednika, otočkog kapetana Antu Mikolanića, eda bi tako došli ravno u vlast Krajine i riješili se gospodstva Zrinskoga. Tu

[4]) Laszowski: Urbar vinodolskih imanja.

[5]) Karoly: »Vlachen-Auswanderung...« u. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina II. 258—267.

[6]) Lopašić: o. c. 347.

molbu potpisaše u Liču Damjan Krmpotić, vojvoda Ivan Krnčević i Gvozdan Sladović. I sam je general Kisel molio nadvojvodu, da ličke Krmpoćane podvrgne Krajini. On je svom silom radio, da Krmpoćane stavi izvan vlasti Zrinskoga. Ako i priznaje, da su počinili nasilja po Vinodolu, brani ih kao hrabre ljude, a iznosi, da je i Čikulin jednoga Krmpoćana probo; opisuje ujedno važnost Liča za obranu zemlje. I nadvojvoda je Ferdinand radio kod kralja u istom pravcu svaljujući krivnju na Zrinskoga. Stališi pak kranjski nijesu bili voljni prinositi za uzdržavanje ličkih naseljenika ističući, da su za krajinu pogibeljni. I na hrvatskim je saborima god. 1607. i 1608. iznošeno ovo pitanje i radilo se u korist Zrinskoga.[7])

Mikulanić međutim nije došao u Lič, jer je bio opisan kao nevaljao i nepouzdan, pače se mislilo, da ličke doseljenike presele kuda u Slavoniju.[8]) Slijedile su dakako i silne tužbe Nikole Zrinskoga (1609.) protiv ličkih doseljenika, koji su robili i krali po Vinodolu. Naročito se tužio na glavara njihovoga Ivana Vlatka, koji je bio najgori od svih. Događala su se i umorstva i kojekakova druga nasilja. I već je to tako dodijalo, da je konačno 8. prosinca 1609. nadvojvoda Ferdinand predložio kralju, da se ličke Krmpote presele u Liku u Brlog i Gusićgrad kod Otošca, na imanja senjskoga kapetana Sigismunda Gušića.[9]) To je dašto ostalo samo na papiru, dok se Ivan Vlatko sa svojim ljudima bacio i na gusarenje na moru i združio se sa senjskim Uskocima. Zbog toga je bio pozvan na odgovornost god. 1612. i obećao se okaniti daljega gusarenja. Lički su se Krmpoćani dali sasvijem pod okrilje Krajine, te su bili gotovo posve izuzeti vlasti Nikole Zrinskoga, zakonitoga gospodara Liča. Na to se tužio, da mu se izruče lički naseljenici, koji čine mnogo štete nesamo njegovim ljudima, već i po šumama.

[7]) Ibidem 348.—351. 369. Šišić: Acta comicialia IV.

[8]) Lopašić: o. c. 377—9.

[9]) Ibidem 385, 389.

I god. 1613. tuže se kranjski staleži na ličke Krmpoćane, da čine strahote po svom okolišu i da su spremni i na izdaju.[10]) Protiv Ive Vlatka-Vlatkovića bilo je strašnih tužbi radi nedjela, koja je počinjao u Senju. Poginuo je na stratištu.

Zrinski su imali poslije silnih neprilika s ovim doseljenicima, dok nije Lič došao nasljedstvom u ruke braće Nikole i Petra knezova Zrinskih. Već god. 1641. vidimo, da je knez Nikola Zrinski u Liču imao rudokopa. Zbog tih je učinjen u Bakru 4. svibnja iste godine sporazum između braće Nikole i Petra Zrinskoga, kojim je određeno, da su te rude zajedničke. Proizvodba je željeza dana u zakup Franji Galolesu, ali željezo nije smio prije izvoziti, dok nije odvagnuto u Liču ili u Bakru.[11]) Poslije je Lič došao sasvijem u vlast Petra Zrinskoga. Kad je knez Petar Zrinski postao ban i kapetan na Krajini, čini se, da je ličke Vlahe nešto primirio, pak su tamo sagrađene i kneževske pilane. U tamošnji je dvor često zalazio i sam knez Petar Zrinski. Čim je on god. 1670. utamničen, opet siže za ličkim Vlasima krajiška ruka. Kad su onamo 1. srpnja iste godine stigli komesari kr. fiska Petar Prašinski i Fran Špoljarić sa sucem Znikom i proveli zapljenu toga imanja, protestirao je protiv toga u ime karlovačkoga generala grofa Herbersteina kapetan Ivan Ernesto grof Paradeiser. Povjerenstvo je popisalo imanje. Ono veli, da je ondje velika i udobna drvena kurija, u kojoj je odsjedao Petar Zrinski. Na potoku je bilo pilana, no te su bile opljačkane od karlovačkih vojnika, koji su sve željezo i pile odnijeli. Već pilane da su vrlo unosne. Kod jedne se nove sagrađene pilane nalazilo tada 470 trupaca spremnih, da se ispile u daske. Kod druge, gotovo razrušene, bilo je takovih 200 kupljenih trupaca, a kod treće, također razrušene, 500 trupaca, a tek oko 20 novih dasaka.[12])

[10]) Ibidem II. 3, 24, 52.

[11]) N. R. A. fasc. 319. No. 39. nekoč u zem. arkivu u Zagrebu, sad u Budimpešti.

[12]) Rački: Acta conjur. 580.

Još bolju sliku možemo stvoriti o Liču po procjeni, koja je god. 1672. izvršena. Tu se izrično veli, da Lič pripada gradu Hreljinu. Kurija je u Liču bila drvena sa dvije sobe i imala je drveni toranj. Pokrita je bila daskom. Do kurije su bile četiri štale, kovačnica s kovačevom kućicom, a to je sve bilo procijenjeno na 140—150 for. Na Ličanki (Lichnicza) su bile četiri pilane, a do svake kuća (magazin). Peta je pilana bila dokraj potoka, i do te je bio magazin i neka sprema za dizanje trupaca iz vode. Blizu je bio i mlin, a preko potoka su vodila dva mosta. K tomu su pripadala još i dva vrta, do tri jutra velika.

Tome su imanju pripadali »Vlasi katoličke vjere«, koji su služili gospoštiji oružjem i konjima kod putovanja. Bilo ih je samo 22, te su još plaćali gospoštiji u svemu 613 libra na godinu. Ostali su kmetovi računani pod Hreljin. Cijelo je to imanje procijenjeno na 4.214—5.716 forinta.[13])

Kad se god. 1692. radilo o prodaji Zrinsko-Frankopanskih primorskih dobara austrijskoj komori, ponovno je i Lič procijenjen zajedno s Lokvama[14]) i Gerovom i t. d. Dospjevši pod upravu austrijske komore, pridržan je ondje stari lički urbar, kako su ga još Zrinski uredili. Glavni su dohodak iz Liča odbacivali tamošnji mlinovi, pa i ovi su dohoci skupa s desetinom u Lokvama dosegli god. 1699. jedva 42 libre. Između Ličana i Bribiraca bilo je neprestano kavge radi uživanja sjenokoša u Maševu

[13]) Aestimatio bonor. Zrin.-Frangep. 1673. u držav. arkivu u Zagrebu.

[14]) Lokve su bile stari Frankopanski posjed, ali se ondje nikad ne spominje kakav dvor. Već god. 1481. bilo je to mjesto Stjepana Frankopana, i odonda se vrlo često spominje. U doba Zrinskih su ondje bile pilane i mlinovi. Poslije Zrinskih dala je komora Lokve u zakup barunu Franji Rigoniju g. 1685. Vrlo je zanimljivo, da se tad ondje spominje moderna cirkularna pila »željezni kotač sa zupcima« za rezanje dasaka«. (Tkalčić: Monum. Zagreb. II. 406. — Acta Zriniana 1685. u držav. arkivu u Zagrebu).

i šuma. Tome je sporu učinila kraj god. 1726. presuda bakarskoga kastelanata, t. zv. Petazzijeva sentencija, kojom je Ličanima određeno uživanje prijepornih sjenokoša i šuma uz naplate od 15 dukata na godinu u urbarsku blagajnu u Fužini, dok su Bribirci morali platiti trošak parnice. To je kod njih izazvalo pravu uzbunu, tako da ih je god. 1751. morao upokoriti krajiški vojni brahij. No ni to nije Bribirce primirilo, jer je opet god. 1757. obnovljena pravda, koja je i dalje tekla.[15])

Dalja prošlost Liča neima ništa osobito. Sudbina mu je krojila ono, što i drugim mjestima, koja su bila pod austrijskom komorskom upravom i kasnije pod upravom bečke bankalne deputacije, dok se nije riješio i kmetstva i starih urbarskih podavanja.

[15]) Acta Buccarana B. fasc. 3. invol. 13., fasc. 8. i 10. i fasc. 7. inv. 10.

GROBNIK.

Topografski opis. — Grobničke starine. — Narodno pričanje o Grobniku. — Grobničani kod stvaranja Vinodolskoga zakona g. 1288. — Nikola Frankopan zalaže Grobnik Benvenutu Okičkom g. 1415. — Grobnik u vlasti knezova Frankopana i turske provale. — Po smrti kneza Bernardina Frankopana upravlja Grobnikom Gašpar Walderstein. — Stjepan Frankopan sklapa s knezom Nikolom Zrinskim zajednicu dobara. — Grobnik u rukama Zrinskih do pada Petra Zrinskoga 1670. — Grobnikom upravlja ugar. komora, na kojem ima dio i knez Adam Zrinski do 1691. — Grobnik u rukama austrijske Komore. — Grobnik darovan grofu Rajmundu Perlasu 1727. i ostaje u rukama njegovih sinova do g. 1766., kad ga oni prodaše grofu Teodoru Baćanu. — G. 1872. prodaše Baćani Grobnik porodici kneževa Turn i Taxis.

Sa Sušaka vodi Lujzinska cesta ispod drevnoga Trsata uz Rječinu preko Orehovice, Svilna do Čavala, gdje se od nje odvaja na lijevo kotar. cesta prema Donjem Jelenju. Kod Podrvanja skreće druga cesta uzbrdo prema Grobniku. Od Sušaka do Grobnika ima samo 10·7 km, dok je poprečni put od Orehovice krševitim stazama mnogo bliži.

Nedaleko Podrvanja malo na sjever smjestilo se selo Podčudnić, za koje se priča, da je najstarije u cijelom okolišu, pače i starije od grada Grobnika. Tu je nekoč stajala mala kapelica s grobljem. Od Podrvanja do samoga Grobnika ima nešto više od 3 km.

Na krševitu brdu 466 m iznad mora prosulo se grobničko[1]) mjesto sa svojom župnom crkvom i starim gradom na krajnjem sjeverozapadnom dijelu brda.

[1]) Vidi slike broj 4—8.

*

Nekoč je bilo i samo mjesto »varoš« opasano zidom, utvrđenim kulama, od kojih su preostali tek neznatni ostaci. Tako dolje do ceste ispod crkve odmah na početku mjesta stoji ruševina okrugle kule s puškarnicama, u liku ključa, od koje se protezao zid prema sjeveru sve do gradskih utvrda i prema zapadu, gdje je nedaleko ravno ispod crkve stajala četvorouglata kula, koja je služila kao ulaz u mjesto. Preko nje se dolazilo u uličicu, koja je uz prekidane stepenice vodila k crkvi. Ta je kula bila izvan crte varoškoga zida, pa se do ulaznih vrata dolazilo stepenicama. Lijevo stepenicama do kule bile su postvaljene dvije kamene mjere za žito i to od vagana i od pola vagana, a desno je do vrata izvana nekoč uzidan gvozden kolut i o njemu pričvršćen lanac, sastavljen od 4 koluta, spojena gvozdenim štapovima, a na kraju toga lanca kolut sa zaponcem, koji se stavljao oko vrata zločincu suđenu, da javno okaje svoja nedjela. Moguće su se na taj lanac vezali i varalice na mjeri. I ova je kula imala puškarnice.

Od nje je tekao dalje varoški zid i skretao k gradskim vratima, koja su bila južno do jugozapadne gradske kule. Tih je zidova gotovo već nestalo kao i ulazne kule u gradske utvrde.

Kako je mjesto na brdu, tako su se i kuće nanizale strminom, pa s toga ima po mjestu više tipičnih primorskih ulica sa stepenicama do zaravnka, gdje stoji crkva i grad. — Danas se dašto proširilo mjesto na jug i izvan crte nekadašnjih varoških zidina. Još se sačuvalo više starih kuća.

Između grada i kuća, što su se poredale obronkom brijega prema jugu, stoji župna crkva sv. Filipa i Jakoba, sa sprijeda dograđenim zvonikom. Od stare je prvobitne crkve malo sačuvano. Dosta je prostrana, ima dvije prostrane lađe. Južna je najstariji dio crkve i, kako vele, građena god. 1722. za vrijeme kuge. Sagradiše je seljani iz Zastenice, noseći potrebno kamenje na leđima. Kako iz arhitektonskih dijelova i natpisa razabiramo, crkva je kudikamo starija, no u različno je doba dograđivana i

obnavljana. Glagolski natpis na tornju veli, da je taj god. 1572. započet, dok je na južnim vratima uklesana glagolskim znakovima godina 1524., a na stepenici ka koru god. 1577. sa slovima F. D. U samoj crkvi ima više grobnih spomenika, od kojih je najstariji onaj župnika Ivana Vučića, koji je umro god. 1590., na njemu je naokolo glagolski natpis, dok je u sredini isklesan lik svećenika u crkvenom ruhu, glavom na jastuku i sklopljenim rukama. Taj je lijep spomenik nakažen natpisom po sri-

Pogled na Grobnik.

jedi kipa, koji bilježi smrt Stjepana Sandrića na početku XVII. stolj. Tu su i grobnice Mate Maršanića, koji je umr'o 1663. godine i Tome Maršanića († 1666.), grobnica kanonika grobničkih (1675.). Osim ovih ima i drugih novijih grobnih napisa i glagolicom i latinicom napisanih. Narod priča, da je za vrijeme provale Tatara, kad se bio legendarni boj s Tatarima na Grobničkom polju, na mjestu, gdje danas stoji župna crkva, stajao grad Frankopana.

Župa grobnička svakako je vrlo stara. Već godine 1288. nalazimo tu plovana Kirina.

Sam je grad grobnički, ili kako ga nazivahu u narodu »Jelengrad«, zacijelo po kapelici sv. Jelene, koja je u gradu, zapremao nekoč velik dio cijeloga mjesta. Najstariji je dio svakako stanbena zgrada, koja još i danas stoji. Ova je sagrađena s vana na dva kata. Zapadno krilo imade na južnom uglu okruglu prizidanu kulu, u sredini polukulu, a nešto bliže sjevernom kraju neznatnu oblu polukulu, dok je sjeverno krilo izgrađeno ravnim zidom. Novije su građevine zidovi i kule te polukule na vanjskom obzidu grada sa zapadne, sjeverne i istočne strane. To je bio vanjski zid grada, no danas je već mjestimice do zemlje porušen. Između tih zidova i grada bio je vanjski okol gradski. Nekoliko koraka istočno glavnoj gradskoj kuli na uglu stoji okrugla kula bez krova, koja je spojena sa gradskom kulom debelim zidom. Na tom je zidu bio ulaz u taj gradski okol i na njemu se vidi još po koja kamenita strijelnica. Ova okrugla kula ima prema cesti jednu puškarnicu u obliku ključa, a vrlo je ruševna, pa su i kamene vratnice s nje uklonjene. Jedan se dio tih ornamentiranih vratnica nalazio u nutrini kule još god. 1910.

Od ove kule teče ruševni zid smjerom prema sjeveru, gdje na uglu vidimo polukružnu kulu s nekakovim zidanim prikrpinama iznutra. Sjeverni zid tih vanjskih utvrda imade u sredini opet polukulu, a takova je i na istočnom uglu, gdje vanjski zid skreće prema jugu, čineći ispod gradskoga istočnog ugla veliku polukružnu bastionu. Od nje teče zid, koji je tu već dio samoga grada, do polukružne kule, do koje se nalazi današnji ulaz u grad. Portal je toga ulaza prostran i od kamena, no nije velike starine. Zacijelo je mnogo mlađi od samoga grada. Kod ovih vrata čini zid neznatan hrid i sljubljuje se s velikom gradskom kulom.

Svakako su na tim vanjskim gradskim zidovima bili iznutra obranbeni drveni trijemovi, a zacijelo su i one polukružne iznutra otvorene kule, nekoć imale krov, za

zaštitu topova i lumbarda, koje su po njima bile ponamještene. Između grada i zida bile su nekoć drvene zgrade za konje i gradsku posadu.

Tik pod gradskom velikom kulom bila je nekoč »bolta« nad kojom je bila i čvrsta zgrada, a sama je bila vezana sa zidovima, koji su opasivali mjesto samo. »Bolta« je pred kojih 20 godina porušena radi lakšega pristupa u mjesto i do crkve.

Prvobitni je ulaz u sam grad bio visoko na zidu grada, i to sa zapadne strane tik do kule. Još danas stoje ta vrata i nad njima se izvana razabira kamena rupa, kojom je prolazio lanac za dizanje mosta k okolu. Vrata su bila dosta uska i niska.

Uđemo li u grad, otvara nam se na novija velika vrata prostrano taracano dvorište, u njemu cisterna s lijepo izrađenom kamenitom ogradom, na njoj isklesani grbovi knezova Krčkih (Frankopana) i knezova Krbavskih. Prvi štit sa zvijezdom u gornjem polju, a u donjem svojevoljno uklesano slovo P., drugi u štitu okrunjena guska iznad triju poprečnih balvana. Štit drže dva zmaja, a nad štitom je kruna. Svakako radnja XV. stolj. Ovi grbovi pripadaju Dori Frankopanki, udatoj za kneza Karla Krbavskoga, kćeri kneza Bartola, brata slavnoga Bernardina Frankopana.

Južni i istočni dio dvorišta okružuju razvaljeni dijelovi grada, a to su bile nekoć različne građevine za gradsku obranu i gradsku posadu. Tako je bez krova i ona već spomenuta kula do istočnoga ugla grada.

U jugozapadnom uglu dvorišta nahodimo pod svodom prilaz k starim gradskim vratima, a izvana kamenitu ploču s uklesanim godinama 1442. i 1664. Svjedočanstvo, da se tu gradilo za vrijeme knezova Frankopana i kneza Petra Zrinskoga. Pod tim se svodom slijeva nalaze vrata u prizemlje velike kule, gdje je nekoć bila kapelica sv. Jelene. Vratnice su od kamena i urešene ornamentima.

Ostali prostori u gradu nemaju ništa posebno. Služe potrebama općinskoga poglavarstva.

S Grobnika se pruža dosta dalek pogled na okolicu. Na jugoistoku preko Grobišta na brijegu zamjećujemo tragove starim utvrdama; u sredini na humku dva koncentrična ostatka kule i njezinoga platna, a do nje opet ostatke okrugle manje kule. Sve to je bilo obzidano tvrdim zidom. Ovo zovu »Straža« pa je nekoć svakako bilo neka predutvrda Grobnika. Vele, da je tu stajala t. zv. »smolnica«, koja se palila u slučaju dolaska neprijatelja, i time se davao znak narodu, da je pogibao blizu. Južno Grobniku na brdu stoji kapelica sv. Križa, koju je sagradio Franjo Frankulin god. 1649. On je bio porkulab Petra Zrinskoga u Grobniku. O tom govori glagolski napis na njoj. Otuda se pruža prekrasan vidik. Tamo sjeverozapadno stoji dvorac Lopača, što ga sagradiše riječki Isusovci, koji su taj posjed god. 1633. dobili. Nekoć je spadao pod kastavski kastelanat i tu je vrijedio kastavski urbar. God. 1781. kupio je taj posjed grad Rijeka za 10.000 for. zajedno s Podbregom. Imanje je god. 1768. svojatao grobnički gospodar grof Baćani.[2])

Na sjever se Grobniku pružilo od sjevero-zapada prema jugo-istoku kršno Grobničko polje, okruženo s više od 30 krševitih vrhova. Prostire se od Jelenja pa sve do Kamenjaka. Gotovo u sredini Grobničkoga polja stoji kamenit brijeg Hum. Zapadni je dio zelen, naročito od Majura[3]) do Jelenja i prema Grobniku te je pun dobrih oranica i livada. Između Jelenja i Podkilavca pusto je i krševito. To je Grobničko polje, što ga je s toliko rodoljublja opjevao hrvatski pjesnik Dimitrije Demeter, koji je kao potomak grčkih roditelja tako zavolio domovinu, u kojoj se je rodio, da mu se Grobničko polje više priljubilo srcu, nego slavno Maratonsko, na kojem su njegovi pređi lijevali krv. Narodna predaja priča, da je na Grobničkom polju skršena sila Tatara (1242.), koju su razbili vinodolski gospodari knezovi Frankopani.

[2]) Arch. dom. Grobnik II. 14. u drž. arkivu u Zagrebu.

[3]) Tu je počeo graditi Petar Zrinski gospodarski dvor za Grobnik, koji je poslije njega pod komorom dovršen. Građen je s kulama u obliku maloga kastela.

I drugim je legendama i pričama okitio narod grobnički kraj. Tako se priča, da se jednom neki gospodar grobnički od roda Frankopana zaljubio u krasnu Lucu, seosku djevojku iz Jelenja, kad je bila u kolu kod gradskoga majura. Snubio ju k sebi, no ona nije htjela. Zato pošalje knez po nju svoje grabante. Išla je upravo k svojemu domu. Kad je vidjela pogibao za sebe i svoju čast, nagne u bijeg, a grabanti za njom. Dospjevši do Rječine, nestade joj već nade da će umaći, pa se u očaju baci u ponor Rječine, gdje je nestade u vodi. Otad se to mjesto zove Lucinski vir, a nalazi se niže mosta pod Lopačom.

Na brdu Siljevice iznad Jelenja imadu nekakove ruševine. Zovu to »Gradišće«. Priča se, da je ovdje bio nekoć grad, u kojem je Zrinski stajao, kad je silni turski paša u dolini ušančen u Dražici večerao. Zrinski s grada odapne strjelicu (drugi vele top), te mu stepe kopuna sa stola. Paša to uzme za zao znak, pa se još iste noći ukloni. Priča nas sjeća slične epizode, koja se pripovijeda o turopoljskom topu. Paša se povuče do Bakarca, a Zrinski zamijetio u šatoru na svom maču objEšenu zmiju, pa to shvati za dobar znak i krenuo u potjeru za Turcima sve do Bakarca i Križišća, gdje zmija siđe s mača i uvuče se pod zemlju. Tu je Zrinski sagradio kapelu sv. Nedjelje. Drugi pak pričaju, da je Zrinski s »Gradišta« strelicom shvatio pašu u »slijepo oko« i Turke raspršio. To se dogodilo baš na dan B. D. M. od čisla. Svojim je mačem pobio množinu Turaka, dok mu se nije pretvorio u zmiju, koja mu se ovila oko ruke. Tada osjeti sućut prema tolikim poubijanim Turcima, pa dalji pokolj obustavi. Na spomen je sagradio spomenitu crkvu.

O Kovačevu se priča, da je tamo bilo nekoć jako vrelo, koje je gonilu stupu, no da je to vrelo neki Kranjac odnio u luli, i odonda nema tamo više vode, dok se novo vrelo otvorilo kod Čabra, od kojega otječe Čabranka.

I o vilama znade narod pričati koješta. Tako na pr. da je jednom neka djevojka iz obitelji Fradelić naišla na

vilu, koja je na suncu sušila zlatiše i talire. Djevojka uzme jedan talir, a vile nestade. Za taj je talir kupila kuću. Vele, da vile stanuju na Gradišću i tu čuvaju silno blago. Neki je mladić po imenu Žore jednom htio da izvadi to blago, ali ga vile pograbiše hladnom svojom rukom za vrat i spustiše blago još dublje u zemlju. Tu da su pokopani i dragocjeni zvonovi, kojima se čuje zvonjava o Adventu i Božiću. Vještice je smjestilo narodno pričanje na brdo Obruč iznad vrela Rječine bliže ka Kranjskoj međi.

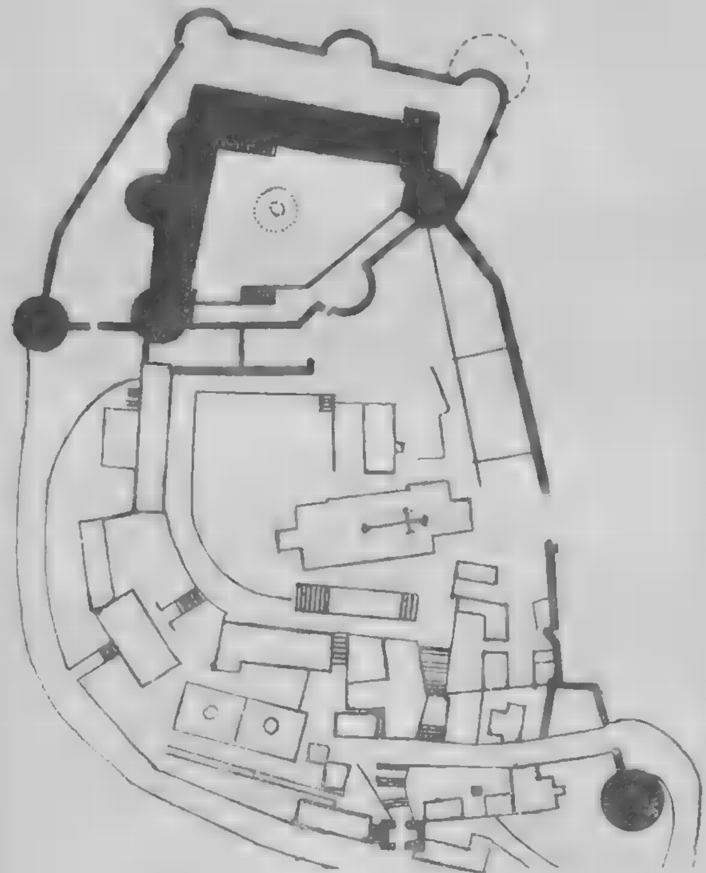
O Tatarima ima također tradicije. Priča se, da su svoje konje sklonuli u kapelicu sv. Trojice. Kad je počela bitka na Grobničkom polju, počelo je zvono sv. Trojice samo od sebe zvonjeti, strijele počeše udarati u Tatare, a uzato padati do 9 rifi debelo kamenje, kojim je još i danas Grobničko polje pokriveno. Glavni tabor Tatara vele da je bio na samom Grobničkom polju, a straže tatarske kod Grobišta u Pustopolju i na Banjoj istočno Humiću.

* * *

Grobnik je vrlo staro mjesto. Moguće je, da je već za kralja Andrije II. tamo stajao utvrđen grad u doba, kad je Vinodol došao god. 1225. u vlast knezova Krčkih, potonjih Frankopana. Neki ga stavljaju u red onih rimskih »septem turres« što ih navodi Antoninov itinerarij. Svakako je uvrđeno, da je u Grobniku bilo rimsko naselje. Oko god.1829. nađeno je na »Grobištu«, kojih 200 koraka udaljeno od južne varoške kule, različnih rimskih predmeta, tako ulomci oružja, ostruge, zemljani lonci s paljevinom od kostiju i staklenim t. zv. »suznim bočicama«, što je tadašnji upravitelj grada Ante Vincenz dao nekim Mađarima s cijelom zbirkom tamo nađenih mletačkih novaca.

Narodna predaja kaže, da je grad Grobnik već za vrijeme tatarske provale stajao i da su na Grobničkom polju potukli Hrvati Tatare god. 1242. No u sačuvanim se pismenim spomenicima spominje ime Grobnika tek god. 1288. Bio je tad Grobnik glavno mjesto općine ili

kotara istoga imena, sa svojim »satnikom« i »plovanom«, a po tom sudimo, da je već tada u Grobniku stajao grad, u kojem je imao sijelo »satnik«, službenik možnih kne-

Položajni nacrt Grobnika s ostancima varoških zidova. Po nacrtu M. Sabljaka od godine 1854.

zova Krčkih Fedrika, Ivana, Leonarda, Dujma, Bartula i Vida, koji su tada držali vinodolsku »knežiju« ili županiju.

Kod stvaranja Vinodolskoga zakona u Novome (1288.) spominju se predstavnici grobničkoga kotara plovan Kirin, satnik Slavan i Damjan Kinović, Paval i Slavina Vukodružići.

God. 1416. kupi knez Nikola Krčki grad Okić od meštra Benevenuta Okićkoga za 14.000 dukata, koja se svota imala isplatiti u obrocima. Za sigurnost dijela te kupovnine od 2500 dukata, založi knez Nikola Benevenutu Okićkomu grad Grobnik sa svim njegovim pravima i užicima. Među jamcima kneza Nikole bili su neki vrlo odlični ljudi, pa i Petar Herendić, Gašpar iz Krka i podknežin Ivan Dešić, koji su to jamstvo prisegom potvrdili. Ugovor je taj sklopljen na Rijeci u dvoru kneza Valsee-a, a pisao ga je carski notar Baptista Vanis de Fermo.[4])

U toj se ispravi, kako je rečeno, spominje podknežin (vicecomes) Dešić. Sva je prilika, da je on bio upravitelj knežev za vinodolska imanja. Zacijelo je knez Nikola do god. 1419. isplatio kneza Benevenuta i tako otkupio Grobnik, jer je te godine dobio kraljevsku darovnicu za Okić.

Knez Nikola Krčki, koji je rod svoj vrlo ojačao, držao je Grobnik sve do smrti god. 1432. Golemu očevinu naslijediše njegovi sinovi, pa su njome zajednički vladali. Kao starješina kuće knezova Krčkih — Frankopana kao da je bio knez Stjepan Frankopan. Za njega su god. 1437. smirene razmirice zbog međa, koje su nastale između Bakrana i Hreljinaca. Kod toga je čina učestvovao i podknežin grobnički Mikola Čehović.[5]

Kad su sinovi kneza Nikole Krčkoga-Frankopana 12. lipnja 1449. dijelili svoju djedovinu u svom gradu Modrušu, dopadoše kneza Stjepana Frankopana varoš Modruš i gradovi Tržan, Grobnik, Vitunj i Dubovac uz dio Krka i Senja.[6])

[4]) Thalloczy—Barabas: Cod. Frangep. I. 179.

[5]) Šurmin: Acta Croat. I. 147.

[6]) Thalloczy—Barabas: Cod. Frangep. I. 371.

God. 1454. dobije neki Jurić Poljak iz Grobnika od kneza Ivana Frankopana zemlju na otoku Krku. U to su doba nastale svađe između Grobničana i Bakrana zbog međa. Taj je spor riješio prijateljski zbor mirovnih sudaca u Bakru 15. svibnja 1455., te je točno označio prijepornu među.[7]) Tako je opet bio mir među Grobničanima i Bakranima, a ovima je posljednjima bio gospodar Martin Frankopan.

Podknežin je u Grobniku bio tada neki Žigmund. Taj je od svoje mladosti vjerno služio kneza Stjepana Frankopana, i stoga ga je ovaj vrlo volio i nazivao svojim »obljubljenim« slugom. Imao je kuću za »turnom« gradskim i vrt pred gradom, koji se zvao »konjuha«. Knez ga Stjepan Frankopan oslobodi g. 1457. poveljom, pisanom u Modrušu 16. studenoga, od svih daća i podavanja, dok bude njega i njegova potomstva.[8])

God. 1460. isposlova knez Stjepan Frankopan za se i za sina svojega Bernardina općenitu kraljevsku zaštitu za sva svoja imanja.[9])

Ubiranjem maltarine od zagrebačkih trgovaca, koji su prolazili Grobnikom, povrijedi knez Stjepan Frankopan povlastice grada Zagreba. To je izneseno pred hrvatski sabor u Zagrebu, na kojem je 22. veljače 1484. odlučeno, da se od zagrebačkih trgovaca ne smije ubirati maltarina.[10]) Iste godine, za svoga boravka u Zagrebu 1. ožujka, izda kralj Matija Korvin novu darovnicu za Grobnik i druge gradove knezu Stjepanu Frankopanu i sinu njegovu Bernardinu sa svim pravima i užicima tih gradova, osim prava ubiranja tridesetinice, što je odobrila i kraljica Beatrica.[11])

Malo zatim, još iste godine umre knez Stjepan Frankopan u gradu Modrušu. Sin njegov Bernardin

[7]) Šurmin: o. c. 202.

[8]) Šurmin o. c. 211.

[9]) Thalloczy—Barabas: o. c. II. 40.

[10]) Tkalčić: Monum. Zagr. II. 406.

[11]) Thalloczy—Barabas o. c. II. 158.

preuzme očeva imanja. Bio je oženjen Lujzom princesom Aragonskom, bratučedom kraljice Beatrice.

Slavni je Bernardin Frankopan držao Grobnik sve do svoje smrti g. 1529. Tamo je često boravio. Tako ga ondje nalazimo 2. kolovoza 1507., kad je pisao pismo kardinalu Hipolitu Este.[12])

God. 1493. primi Grobnik jedan dio raspršenoga kaptola modruškoga, koji se nakon nesretne bitke kod Udbine, gdje je hrvatski ban Mirko Derenčin pao u tursko ropstvo, raselio kojekuda po Vinodolu. Ovi kanonici osnovaše u Grobniku zasebni kaptol, koji je opstajao sve do pod izmak XVIII. stoljeća.

Među ostalim popovima živio je god. 1493. u Grobniku u vlastitoj kući i pop Martinac, plemenom Lapčanin, koji je krasnim glagolskim slovima napisao časoslov za samostan Pavlina kod sv. Marije na Ospi u Novom. Taj se časoslov čuva u zbornoj crkvi u Novome.[13])

Knez je Bernardin oslobodio Grobničane različnih daća, što je i kasnije uvažavano kod uređivanja odnosa između gospoštije i kmetova grobničkih.[14])

Već su god. 1470. harali Turci oko Grobnika sve do Klane. Još je veća pogibao zaprijetila Grobniku god. 1522., kad se jaka turska četa uoči Cvjetnice 12. travnja slegla na Grobničkom polju. Čini se, da nijesu udarili na samo mjesto, jer su sutradan kretali dalje. Za njima su pošli u potjeru kapetan pazinski Jakob Dur i kapetan riječki Ivan Apfalter. Tjerali su ih sve do Brinja, gdje su Turci makli u gore. Jedna se opet četa turska spremala na Ljubljanu, gdje je zavladao među ljudima silan strah. Govorkalo se, da kod Grobnika stoji do 16.000 Turaka. Kako je provedur koparski javio mletačkoj republici, pojavili su se bili Turci kod Grobnika i god. 1524.[15])

[12]) Ibidem. 271.

[13]) Lopašić: Hrv. urbari I. 188.

[14]) Laszowski: Urbar vinodolski 15.

[15]) Thalloczy—Hodinka: A horvát véghhelyek oklevéltára. I 96—108. — Starine V. 216.

Smrću Bernardina Frankopana (1529.) nastupa njegov unuk Stjepan Frankopan, sin Ferdinanda Frankopana i Marije Brankovićeve. Bernardin je preživio svu svoju djecu. Štitnik je malodobnoga Stjepana Frankopana bio je kralj Ferdinand I. Već 17. srpnja 1529. povjeri kralj grad Grobnik upravi Gašpara Waldersteina, o čemu je Walderstein 18. izdao kralju revers.[16])

Preostala kula na ćošku varoškoga zida u Grobniku.

Čini se, da je kasnije upravljao Grobnikom Ivan Kacianer, koji je bio ujedno i vinodolski kapetan. Stjepan je Frankopan dugo trebao, dok je došao kao »kraljev štićenik« u vlast svoje djedovine. I sam, a i drugi velikaši, naročito knezovi Frankopani, mnogo su posre-

[16]) Laszowski: Monum. Habsburg. I. 201.—202.

dovali kod kralja i Kacianera, da se Stjepanu Frankopanu izruče ova imanja. Tek nekako oko god. 1536. dođe Frankopan do svojih imanja.

God. 1532. zaprijeti opet Grobniku velika pogibao od Turaka, koji su polovinom mjeseca travnja kanili provaliti do Bakra i Grobnika.[17])

Slabe imamo vijesti o Grobniku u prvo vrijeme vladanja Stjepana Frankopana. Slavni se sigetski junak knez Nikola Zrinski oženio Katarinom, sestrom kneza Stjepana Frankopana, koji je bio posljednji od loze Ozaljskih Frankopana, te je 4. veljače 1544. sklopio sa Stjepanom Frankopanom nasljedni ugovor i zajednicu imanja. Među gradovima Frankopana spominje se i Grobnik. Protiv toga ugovora protestira knez Đuro Frankopan Slunjski.[18]) Taj ugovor potvrdi god. 1550. i dvorski sudac Tomo Nadažd. A tom zgodom učiniše Zrinski i Frankopan diobu svojih imanja. Grobnik je zapao Katarinu, ženu kneza Nikole Zrinskoga uz mnoga druga Frankopanska imanja. Knez Stjepan Frankopan g. 1562. pred palatinom Tomom Nadaždom obnovi spomenuti ugovor, istaknuvši sinove kneza Nikole Zrinskoga, Đuru, Krstu i Nikolu kao nasljednike svojih imanja i gradova.[19])

Kad je god. 1563. general Ivan Lenković sastavio iskaz utvrda, koje valja uzdržavati ili porušiti, predlaže, da Grobnik s varoši svojom uzdržava knez Nikola Zrinski.[20])

U oporuci, koju je Zrinski pisao u Čakovcu god. 1566., preporučuje se dobroti svoga šurjaka, moleći ga, da ne mijenja svoje odredbe zbog nasljedstva svojih gradova, među kojima se spominje i Grobnik, već da dopadnu njegovu djecu.[21])

[17]) Ibidem II. 106.
[18]) Barabas: Cod. Zrinianus I. 152. 159.
[19]) Ibidem 274. 410.
[20]) Lopašić: Act. conf. III. 482.
[21]) Barabas o. c. 484.

U Sigetu Nikola Zrinski pogine. Kako smo vidjeli, od g. 1550. počevši bio je on faktični gospodar Grobnika kao grada svoje žene. On je bratovštini sv. Marije u Grobniku namijenio dohodak od 6 libara na godinu, kao i 5 ovaca s janjcima, pet jalovih ovaca, a samu bratovštinu oslobodi od svakoga podavanja. Nekom Markušiću dade selište pod Kilavcem uz dužnost, da gradi gradski krov.[22])

Iza smrti Nikole Zrinskoga zavladaše Grobnikom njegovi sinovi u zajednici sa Stjepanom Frankopanom. U to se javljaju Frankopani Tržački, koji sežu za imanjima i gradovima Stjepanovim, a naročito poslije njegove smrti god. 1577., hoteći oboriti odredbu njegove oporuke od g. 1572., kojom je Zrinskima namijenio sva svoja imanja.[23])

Oporukom kneza Stjepana Frankopana od g. 1572. ponovno je utvrđena vlast knezova Jurja, Krsta i Nikole Zrinskoga u Grobniku. Glavni je nadzor nad Grobnikom vršio počevši od g. 1570. vinodolski kapetan Mihalj Dešić, koji je bio ujedno i kapetan grobnički.[24])

Za Grobnikom i ostalim Frankopanskim imanjima posegla je i kruna, tvrdeći, da su ta imanja izumrćem loze Ozaljskih Frankopana njoj pripala. Zato već odmah poslije Stjepanove smrti traži kralj Rudolf II., da se ta imanja izruče u sudbene ruke, a da će se Zrinskima dati samo materinski dio, t. j. njena djevojačka četvrtina. Tako je pravda tekla između Zrinskih s jedne strane i kralja te Frankopana s druge strane. Frankopane umiriše Zrinski, davši im grad Novi na moru. Konačno je ipak i kralj priznao Zrinskima njihovo nasljedno pravo na Frankopanska imanja.

Dešića je god. 1599. naslijedio u časti vinodol. kapetana Ludovik Čikulin, a ovoga iste godine brat mu Julije Čikulin. Već je u informaciji, koju je knez Juraj

[22]) Laszowski: Vinodolski urbar.
[23]) Kukuljević: Acta Croat. 266.
[24]) Vjesnik zem. arkiva XII. 69.

Zrinski god. 1599. dao Ludoviku Čikulinu, određeno, da se u Grobniku sagradi »podvorac«, t. j. dvorac za gospodarstvo (marof).[25]) Čikulin je ostao na svome mjestu i nakon smrti kneza Jurja Zrinskoga g. 1603.

Za uprave se Čikulinove spominje ljuta provala turska do Grobnika. Dva Turčina, braća Mehmetbegovići, provališe g. 1600. sve do Grobnika. Tu opljačkaše i ugrabiše iz triju torova svu stoku i krmad. Samih gradskih ovaca ugrabiše 1100 komada, od pastira 380, Lukši Vičiću i drugima 1297 i 222 komada volova i krava, dok su 45 kom. izjeli. Tamo su haračili puna tri dana, no na povratku ih dostigoše Senjani i oteše im plijen.[26])

God. je 1605. sačinjen prvi poznati urbar za Grobnik i njegov kotar. Kmetovi su plaćali gradu dohodak od 1000 for. na godinu u gotovu, a osim toga podavahu u naravi dio žita, vina, ovaca i druge stoke. Na Grobničkom polju ubirala za grad i pristojba od trgovine. Ta je »trgovina« donesla za god. 1593. 100 libara, a ubirao ju je Mato Colnar. God. 1608. drže tu »trgovinu« u zakupu Aleksije Giovanelli i Gavro Rotina iz Venecije. Grad je imao i pilanu. Kmetovi su bili dužni nositi tovare sve do Ozlja i Trsta. Imali su da uzdržavaju krov na gradu, i da u grad stavljaju straže, a ti su »stražci« bili dužni nositi pisma do Hreljina, Bakra, Rijeke, Kastava i Klane.[27])

Po smrti Jurja Zrinskoga zagospodari Grobnikom brat mu Nikola. Čini se, da je bio vrlo slab gospodar. Kad je god. 1608. učinio obračun s gore spomenutim »tovarišima« (drugovima) Giovanellijem i Rotinom, pokazalo se, da im još duguje 2769 for. 66 kr. To se imalo namiriti iz dohodaka grada Ozlja, ali ni to nije izvršeno.

[25]) Laszowski: Urbar vinodolski.

[26]) Vjesnik zem. arkiva XVIII. 289.

[27]) Laszowski: Urbar vinodolski. U tom se urbaru spominju imena: Fukiš, Škrgat, Tobija, Bačjac, Nešić, Sabol, Hadzić, Juričić, Lukešić, Korač i župnik Stjepan Sandrić.

Platio je Julije Čikulin. Za taj dug založi Zrinski Čikulinu g. 1612. Grobnik.[28])

Iste je godine došao Zrinski u Primorje i posjetio Čikulina u njegovoj kući na Rijeci, gdje je bio sjajno primljen. Čikulina i ženu njegovu Sofiju rođ. groficu Ratkaj uzme Zrinski sa sobom u Ozalj i Čakovac, dok je međutim dao iz Grobnika istjerati Čikulinove ljude, koji su odnijeli mnogo Čikulinovih pokretnina, ne samo iz Grobnika već i iz Čikulinove kuće »Vlaški toranj«

Grobnički grad.

zvane u Bakru. Čikulin je podigao parnicu protiv Zrinskoga, koja je bila bezuspješna, ma da je Nikola Zrinski g. 1624. izdao Čikulinu obvezu, da će mu dati u zalog dio primorskih imanja.[29]) Zrinski je umr'o g. 1625. i tako je tražbina Čikulinova ostala u zraku. Tek su potomci njegovi namireni iza smrti Petra Zrinskoga, dobivši za tu tražbinu Medvedgrad i kuću Zrinskih u Zagrebu.

[28]) Arch. com. Sermage fasc. II. No. 14. u državnom arkivu u Zagrebu.

[29]) Ibidem II. 23.

Za vrijeme Nikole Zrinskoga provaljivali su često turski Martolozi sve do Grobnika i u Vinodol, otkuda su uz plijen odvodili i ljude. Njima su i Krmpoćani Vlasi u Liču pomagali. Na ta se nasilja tužio Zrinski god. 1609. nadvojvodi Ferdinandu.[30])

Iza Nikole Zrinskoga naslijedi Grobnik knez Đuro Zrinski, a kad je ovaj g. 1626. umr'o, postanu gospodari imanja njegovi malodobni sinovi Nikola i Petar, koji dobiše tutore do punoljetnosti. Kad su preuzeli očevinu držali su je neko vrijeme (od 1638.) zajednički. Na dan 25. travnja 1641. podijeliše braća očevinu. Od primorskih imanja zapade Petra Zrinskoga samo Bakar, Grobnik i Gerovo. Već je iduće godine 18. srpnja sačinjen urbar grobnički, koji je pisan hrvatskim jezikom, a utvrđuje odnos između podanika grobničkih i gospoštije. Tu vidimo, koja su sela pripadala Grobniku: varoš grobnička, Ilovik, Rečina, Jelenje, Potkilavac, Pothum, Zastenice, Mela i Vela Dražica, Potčudnić, Podrvanj, Črnići, Buzdehan, Hrastenica, Svilno (Svini), Orehovica i Tutnovo.[31]) Iste je godine odredio Petar Zrinski, da se u Grobniku vode sudbene knjige, a sudbeni su rokovi bili određeni za svaki mladi ponedjeljak.

Na dan 3. rujna 1647. nalazimo u Grobniku kneginju Katarinu Zrinsku, ženu Petrovu. Tu je ona Uršuli Benčićevoj, koja je došla »iz tuje zemlje« i tamo se udala, podijelila slobodu od tlake i podavanja, dok se nešto ne pomogne.[32])

Poradi međa između Grobnika i teritorija knezova Frankopana Tržačkih bilo je često razmirica. God. 1657. saslušano je u tom predmetu 13 svjedoka starih od 75 do 100 godina. Na osnovi tih izjava određene su tada stalne međe.[33])

[30]) Lopašić: Act. conf. I. 386.

[31]) Lopašić: Hrv. urbari 187.

[32]) Šurmin: Acta Croat. I. 204.

[33]) Arch. dom. Grobnik fasc. I. No. 32. u državnom arkivu u Zagrebu.

Kad je god. 1665. knez Petar Zrinski postao ban, bio je mnogo zaokupljen svojim banskim poslovima, pa kao da je svu upravu primorskih dobara prepustio svojoj ženi banici Katarini. Baš iste godine, kad je postao ban, izgori grobničko mjesto. Dugo je vremena trebalo, dok se mjesto oporavilo, pa su mnoge kuće ostale neobnovljene.[34])

God. 1667. nastadoše razmirice između Grobničana i Bakrana zbog međa, koje su Bakrani prelazili i tako počeli osvajati grobničke zemlje. Banica odredi povjerenstvo, sastavljeno od Grobničana i Bakrana. Na čelu je bio primorski kapetan Zrinski Rafo Bonifaceti, Franjo Frankulin, Krsto Budetić te pisar Niko Škrgatić. Ovi su spor uredili po pravici i zakonu, odredivši, da stranke imadu unaprijed u slozi i miru živjeti.[35])

Banica se brinula i za red i čistoću u Grobniku. 10. siječnja 1668. izda u Novom Zrinu odredbu, kojom naređuje, da svaki Grobničanin ima »pred svoju hižu pute, miršćini i susešćini bliznja lipo snažiti«, da se nikad tamo ne nađe smeta ili blata, i to pod kazan globe od 6 libara. Nećudoredne žene treba iz grobničkog držanja istjerati, a tko bi takovu kod sebe držao, ima platiti globu. Ujedno je odredila, da se u redu drže dvije grobničke cisterne.[36])

Od starine su živjele u Grobniku samo dvije obitelji slobodne od svih daća, i te su se držale plemićkima. Bili su to Sandrići i Škrgatići. No Petar Zrinski podijeli slične slobode i drugim grobničkim obiteljima. Petra Durbešića oslobodi od kmetske tlake god. 1647., a god. 1653. oslobodi Franju Frankulina od svih podavanja, harača i tlake, sulja od velike i male živine i »učini ga plemenita«. God. pak 1664. oslobodi Matija Maršanića od svih podavanja i službe.[37])

[34]) Aestimatio bonorum Zrinian. u drž. arkivu u Zagrebu (urbar. et conscrip.).

[35]) Lopašić: Hrv. urbari I. 197.

[36]) Lopašić: Hrv. urbari I. 192.

[37]) Lopašić: Hrv. urbari 189.

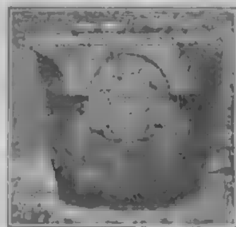
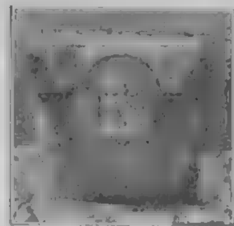
Kad je ban Petar Zrinski poginuo god. 1671. u Wienerneustadtu, zajedno sa svojim šurjakom Frankopanom, pala su Zrinsko-Frankopanska imanja pod zapljenu. Ovu provedu kraljevski komesari Petar Prašinski i Franjo Špoljarić. 21. lipnja 1670. stignu oni u Grobnik. Tu nađu nešto vina, dva velika topa i tri manja, 38 dugih topova, kakove su upotrebljavali na lađama, jednu pušku bradaticu, 17 mušketa, njemačka koplja i dva topa »sorghbonto« zvana. To je preostalo bilo nakon pljačke, što je počiniše karlovački časnici grof Ernesto Paradeiser i Heiperger sa svojim vojnicima i vojvodama, kojima se bio pridružio i neki riječki brodar. Ova je razbojnička družina odvukla iz grada gotovo sav namještaj, a među ugrabljenim je stvarima bila i krasna svilena zastava, vrijedna 20 for. i 4 topa. Otete su stvari bile procijenjene na 4.862 for. 27 groša, kako su to pod prisegom potvrdili Đuro i Franjo Frankulin.[38])

Iste je godine molio grof Strassoldo, da se njemu dade Grobnik, što je ostalo neuvaženo.[39]) Polovica dobara Zrinskih, u smislu dioba između braće Petra i Nikole Zrinskoga i ugovora, sklopljenoga između Petra Zrinskoga i udove Nikoline, bude određena polovina dobara Nikolinu sinu Adamu Zrinskomu, a ovom je upravljala komora. Tako je polovica Grobnika pripala Adamu Zrinskom. Stoga je i provedena procjena svih dobara Zrinskih. O gradu Grobniku veli, da je zidan i izvana obzidan, imade 5 soba, no da je ruševan, a zgrada je vrijedila 800—1000 for. Tako se spominje i nov sagrađeni majur ispod grada, no još bez krova. Gradu je pripadalo 330 kmetova, koji su bili dužni jedamput na godinu nositi tovare željeza iz ljevaonica u Čabru do Bakra i Trsta, a inače služiti gradu običajnim kmetskim podavanjima, držati dnevno za potrebe stražu u gradu, i služiti pod oružjem. Plaćali su godišnji bir, zvan »birpenez« u

[38]) Rački: Acta coniur. 576. 585. — Acta 3. 26. april 1672. u arkivu biv. rat. ministarstva u Beču.

[39]) Index resol. reg. u državnom arkivu u Zagrebu.

iznosu od 250 for., koji je ubirao sudac ili »perman«. Sama je općina grobnička plaćala daću »živinsku permanju« u iznosu od 120 for. Neke su kuće davale i posebnu daću, a za pašu su plaćali mještani na godinu 20 for. Gospoštija je imala u mjestu i svoju pekarnu, koja je davala godišnji dohodak od 10 for. Od pšenice davahu u grad »permanju« 70 stara, a osim toga u naravi ovce, janjce i kokoši. Tako su isto plaćali i za uporabu torova u gorama, kamo su sklanjali marvu i stoku na paši. Gospoštijski su i seljački mlinovi na Rječini davali znatan prihod. Bile su tu i tri stupe za sukno. Maltarina je nosila 100 for. na godinu, a pilana odbacivala gospoštiji svaku desetu dasku. Grad je imao vinograde u dolini

Cisterna u gradu Grobniku.

Mljaču i Flojevcu. I mesari su bili dužni davati u grad neki kvantum mesa. Prema tim je dohocima procijenjen Grobnik na 29.251 for. 6 kr. do 40.879 for. 10 kr.[40])

Komorska je uprava u prvi mah dosta išla ususret Grobničanima, davši im znatne polakšice i slobode, a Grobničani su ih i dalje nastojali proširiti. God. 1685. preuze upravu (i zakup) primorskih Zrinsko-Frankopanskih dobara barun Franjo Rigoni. Kako se iz inventara o preuzeću vidi, mnoge su stvari vraćene u grad, koje su god. 1670. razvukli karlovački časnici. Bilo je tu dosta pokućstva i stolnoga suđa od majolike. U velikoj je pa-

[40]) Aestimatio bonor. Zrinian. u drž. arkivu u Zagrebu (urbar. et conscrip). Star bio je stara mjera za žito.

lači visjela stara slika, nazivana »bura«. Možda je prikazivala buru na moru. Tu je bilo i pušaka, topova i drugih ratnih sprava, pa i svilena zastava. U kapelici sv. Jelene, koja je bila u prizemlju, bila je slika sv. Trojstva, a u sobici iznad kapele stajala je podugačka slika sv. Jelene. Zvono je visjelo na gradskom braniku. Majur je gradski bio konačno izgrađen. U Kovačevu je bila vapnenka i stari tor za ovce.[41]) Čini se, da je Rigoni zazirao od toga, što su dane Grobničanima znatne olakšice, kojima su već mnogo smanjeni bili dohoci gospoštije. Za to je komorska uprava nastojala, da se opet stavi u krepost urbar Zrinskih od god. 1642. Zbog toga dođe 9. ožujka 1686. u Primorje posebno povjerenstvo, koje je uredovalo u Kraljevici. Ovo je uredilo novi red za grobničke podložnike u smislu urbara Zrinskih. Taj je red imao 23 točke.[42])

Adam je Zrinski uživao svoju polovicu Grobnika sve do smrti god. 1691. Već se iduće god. 1692. odrekla njegova udovica svakoga prava na imanje svoga pokojnoga muža a u korist austrijske komore.

Tako je Grobnik pao sasvijem u vlast austrijske komore, koja je iste godine bila kupila od ugar. komore za 500.000 for. primorska imanja Zrinskih, te Ozalj i Ribnik, što je i kralj potvrdio.[43]) Grobnikom upravljahu otada različni komorski službenici, a na čelu ovih grobnički kapetan. Tako je dugo godina bio grobnički kapetan Ivan K. Sumega.

Međutim je kralj Karlo III. uzeo pregovarati sa svojim španjolskim tajnikom grofom Rajmundom de Villana Perlas, markezom od Rialpa, da mu preda za Rakocijeve sinove svoja imanja u Italiji, t. j. feude Romanutio u pokrajini Abruzzima (Aprunciji) u kraljevstvu sicilskom i Giunchi u istom kraljevstvu. Taj je dogovor bio već god. 1720. pred komorom austrijskom utanačen, 8. stud. 1724.

[41]) Ibidem: Inventarium bonorom maritimorum 1685.
[42]) Lopašić: Hrv. urbari 189.
[43]) Acta bonor. Zrin.-Frangep. u državnom arkivu u Zagrebu.

stipuliran i konačno god. 1725. potpisan. Za ova je imanja imao Perlas dobiti Grobnik, Brod i Ozalj sa svim dohocima te godine. O tom je 10. siječnja god. 1727. kralj izdao Perlasu svečanu darovnicu, koja je vrijedila za nj i za njegovo muško potomstvo.[44]) Tom su darovnicom izuzeti od pripadnosti Grobniku rudnici željeza u Čabru (Zapro) i Lokve.

Za vrijeme Perlasa nijesu Grobničani mogli napredovati, jer su se strogo nad njima vršile urbarske odredbe. Bilo je tu i mnogo sporova zbog međa s gospoštijom čabarskom, Trsatom i Bakrom. Tako se već god. 1726. vodila parnica zbog međe grobničko-čabarske u crti između Snježnika i Smrikovice. God. 1745. zabrani Perlas bakarskim trgovcima pašu na grobničkom teritoriju.[45]) U njegovo ime upravljahu Grobnikom različni njegovi ljudi, protiv kojih je bilo dosta pritužaba sa strane grobničkih podanika, pače i susjeda.

Poslije smrti Rajmunda Perlasa držala su Grobnik njegova dva sina, od kojih je Franjo Perlas god. 1764. dobio ugarski indigenat, za koji je morao platiti veliku pristojbu. Osim toga je još na Grobniku i ostalim njegovim imanjima bio dug od blizu 75.000 for. Franjo je Perlas bio tada predsjednik banatske zemalj. uprave u Temešvaru, te mu je s toga bilo teško baviti se upravom svojih hrvatskih imanja, koja nijesu i onako puno vrijedila. Zato se Perlas htio riješiti tih imanja. 1. siječnja 1766. sklopi on u ime svoga brata i svojih sinova u Beču ugovor, kojim je za 188.000 for. prodao Grobnik, Ozalj i Brod te imanje Slapno (posebno za 5.000 for.) grofu Teodoru Baćanu, koji je u kupovninu uračunao i dugovinu na Grobniku. Kraljica je to 19. veljače odobrila.[46])

Teodor je Baćani držao Grobnik do svoje smrti god. 1813., a onda njegov sin Antun, koji je umr'o god. 1828.

[44]) Liber reg. V. 15. u kr. državnom arkivu u Zagrebu.
[45]) Arch. Grobnicense. I. 5. 6. u državnom arkivu u Zagrebu.
[46]) Liber reg. V. 221. u drž. arkivu u Zagrebu.

Njegovi ga nasljednici (1872.) prodaše kneginji Viktoriji Thurn i Taxis, a iza njezine smrti naslijedi Grobnik sin njezin Albert, koji još i danas drži posjed, dok je grad svojina općine.

Na 25. svibnja 1862. slavila se na Grobničkom polju posveta zastave novouređene županije riječke, koju je obavio biskup Strossmayer.

TRSAT.

Topografski opis. — Trsatske starine. — Trsat u rimsko doba. — Hrvati tuku furlanskoga vojvodu Erika pod Trsatom g. 799. — Frankopani postaju gospodari Trsata 1225. — Trsat u rukama grofova Celjskih od oko g. 1400—1422. — Borba s Mlečanima za Trsat g. 1508. — Trsat pod upravom kraljevskih kapetana i otuđen Frankopanima. G. 1582. založi nadvojvoda Karlo Trsat Gašparu Raabu. — Po smrti Raaba g. 1601. dobiva Trsat Gašpar Knežić. — Nikola Frankopan iznosi svoje pravo na Trsat 1612. do 1615. ali nije uspio. — Trsatom upravljaju riječki kapetani. — Potres g. 1750. ruši grad. — Trsat pada pod upravu grada Bakra. — Godine 1826. kupuje maršal Nugent Trsat, koji ostaje u vlasti njegovih nasljednika do danas. — Odnosi Trsaćana prema gradu Trsatu. — Trsatski statut od g. 1640.

Ne znamo, da li ikoja gradina u Hrvatskoj imade tako krasan i impozantan položaj, kako ga ima stari Trsat-grad.[1]) Osovio se je na strmoj i visokoj litici iznad Sušaka i Rijeke, od koje ga dijeli Rječina, a uz nju se tik pod gradom vijuga krasna Lujzinska cesta gore prema Orehovici. Silne sive i crvenkaste kamene stijene, što vise iznad Lujzinske ceste i duboko kameno korito Rječine, pa bujnom lovorikom i smokvom te koprivićima obrasli slazovi čine prekrasnu pozadinu gradini i čudotvornoj trsatskoj crkvi, između kojih se utisnulo trsatsko mjesto, spuštajući se oplazom među zelenilom k Sušaku. Trsat stoji 135 m nad morem sjeveroistočno Rijeci.

Sa Sušaka vodi na Trsat krasna široka cesta izvedena u serpentinama, uz koju se nižu lijepe zidanice i

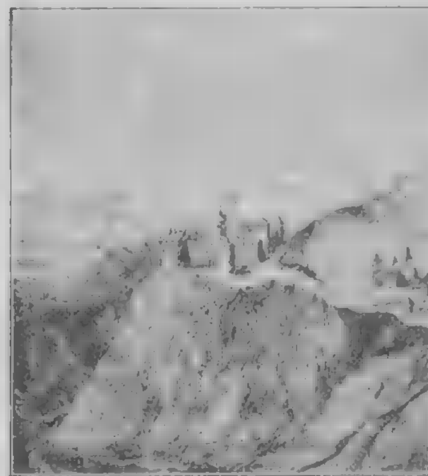
[1]) O Trsatu su pisali: Julije Janković (u programu riječke gimnazije) i Iv. Kukuljević (u Vijencu).

vile. Uz nju se vijuga gore i više puteljaka, dok druga cesta s Trsata vodi prema Podvežici i Dragi. Sa Sušaka, slijeva mostu, vodi opet 412 stepenica od omašnoga portala uz više kapelica i kipova s napisima, koji se odnose na trsatsko svetište. Ove je stepenice djelomice sagradio junački kapetan kliški Petar Kružić god. 1531., a kasnije zapovjednik brinjski, kapetan Gavro Aichelburg. Stube se one završuju pred ogradom trsatskoga svetišta B. D. M., a tu je mala ravan zasađena sjenatim koprivićima. Tu se stube sastaju s cestom sa Sušaka. Lijevo stoji zgrada Čitaonice, a dalje je samo mjesto. Desno je crkva B. D. M. sa samostanom, a s trga vodi uzahna ulica prema zapadu do trsatske gradine.

Ispred grada su gospoštijske gospodarske i stanbene zgrade s krasnim velikim vrtom, a iz dvorišta se toga dolazi pred četvorouglastu kulu, kroz koju se ulazi u samu gradinu. Na toj kuli ima sprijeda velik gotski prozor obložen kamenom, a sa strane su isto kameni prozori u liku četvorolašta. Dašto, to su noviji domeci, koje je prigodom restauracije gradine dao namjestiti maršal Nugent. Nutarnji prostor grada zapremaju tri terase. Od ove se kule pruža prema zapadu debeo zid do polukružne kule, koja je danas mnogo niža nego je bila nekoć. Tu su bila i gradska vrata, koja je koncem XVI. stolj. dao napraviti Gašpar Raab. Ova je donja terasa zasađena lovorom i drugim bujnim grmljen. Sa sjeverne je strane zatvorena zidom, u kojem se nalaze vrata do podzemnih nekih prostorija, navodno nekadašnjih tamnica. Tu je i u pećini spilja, koja se strmo spušta izpod grada sve do Lujzinske ceste i Rječine. U jednoj se tamnici vidi u svodu malen četvorouglati otvor, kroz koji su sužnjeve bacali u nju.

Na srednjoj terasi, koja je čista, stoji zdesna i slijeva po jedan visok kamenit stup. Onaj je zdesna donesen s polja kod Marenga, gdje ga je prvi konzul francuske republike, Napoleon Bonaparte, postavio na spomen svoje sjajne pobjede god. 1800. Ovamo ga je dopremio grof Nugent. I drugi je stup spomen na sretne vojne pro-

tiv cara Napoleona god. 1813. Taj stup srušiše Talijani god. 1922. Od ove terase vodi šest kamenih stepenica do maloga hramića, koji sprijeda ukrašuju četiri kamena dorska stupa. Grobnica je to maršala Lavala grofa Nugenta i njegova roda. U hramiću su dva bijela mramorna sarkofaga s poprsjima maršala Nugenta i njegove žene Ivane vojvotkinje Riario Sforza. U dnu je malen oltar, a desno njemu na stalku mramorno poprsje maršalove kćeri.

Trsat-grad g. 1661. Po nacrtu inž. Martina Stiera.

Sa zapadne strane hramića stoji stara visoka okrugla kula, na koju se može uspeti stepenicama izvedenima iznutra u zidu. Kula ima na vrhu kruništę, također iz doba restauracije grada. Tu kulu zovu »rimskom kulom«, ma da nije rimskoga podrijetla. Nekoč je to bila glavna gradska kula i stražarnica, imala je šiljat krov, kako ga vidimo na Stierovoj slici iz g. 1661. S ove kule puca gledaocu čaroban vidik: pod nogama Rijeka s lukom, a dolje vijugava Rječina sa svojim kamenitim

koritom, tamo prema sjeveru otvara se pogled na stijene i krš prema Grobniku. Na jugozapadu se vidi krasna istarska obala s Volovskim, Opatijom, Ikom, Lovranom i t. d. i Veprincem, a nad svim tim visoka kamena Učka. A na jugu se otvara Kvarnerski zaliv sa svojim Velikim Vratima, pa otocima Cresom i Krkom, koji od hrvatskoga Primorja dijeli uski tjesnac Maltempo. Za vedra dana vidi se i Senj, iznad njega Vratnik, a u pozadini se bjelasa velebitsko stijenje.

Tik ispod grada stoji župna crkva trsatska sv. Jurja i župni dvor, te mjesto i samostan trsatski. Iza velike se kule pruža opet gradski zid prema istoku, koji se na uglu završuje okruglom kulom. Do nje vodi o zid prislonjen hodnik. Nakrita je daskom. Ispod spomenutoga hodnika male grobnice, u kojima počivaju potomci maršala Nugenta, sin mu Artur i njegova žena. U ovoj su kuli na uglu bile nekoč pohranjene rimske zbirke i druge starine, koje su prenesene u zagrebački arheološki muzej.

Negda je otale vodio na zidu trijem do ulazne kule. Potpornjaci se kameni toga trijema vide još i danas, a osim spomenutih kula ima još i ostataka dviju manjih kula. Sa zapadne je strane velikoj kuli bio nekada gradski konak, zgrada za stanovanje. Stoje još dosta visoki zidovi, no vrlo već ruševni i zarašteni drvljem i grmljem. Nekoč je ovaj bio spojen s kulama, posebnim trijemovima. Bilo je tu i malo dvorište.

Danas je gradina trsatska vrlo zanemarena, a da nema starih slika njezinih, gotovo bi bilo nemoguće zamisliti sliku o njenu prvašnjem obliku. Sačuvale su se slike grada: od g. 1661., koje je nacrtao Martin Stier, carski inžinir, slika u Valvasorovu djelu »Ehre des Herzogthums Krain« od g. 1689. i napokon slika L. Manzonija od 1827. i 1837.[2]) Na ovima prvim slikama vidimo i samostan i mjesto, a dolje Rijeku.

[2]) Ove se dvije posljednje nalaze u zbirci držav. arkiva u Zagrebu.

Samo trsatsko mjesto (izuzevši samostan) nema ništa osobito do stare župne crkve sv. Jurja, a do nje župni dvor. Jedno je i drugo građevina XVIII. stolj., kako to i napisi tamo svjedoče. Župa je trsatska svakako vrlo stara, ali obnovljena. Crkveni shematizam veli, da je utemeljena između godina 1223.—1288. Matice imade od g. 1648. Trsatskoj župi pripada 11 sela s nekoliko kapelica, a općina trsatska izvršuje patronatsko pravo.

* * *

Trsat je svakako najstarije mjesto stare vinodolske knežije. Već je u rimsko doba stajala ondje znatna naseobina »Tarsatica«. Nju ubraja Plinije među liburnijske gradove,[3]) a poznaju je i tabula Peutingeriana i itinerarij Antoninov, dok Claudije Ptolomej, koji je živio oko g. 100. po Isukrstu, stavlja »Tarsaticu« na ušće rijeke Aeneusa, današnje Rječine, što bi bila današnja Rijeka. Pa i poznati se geograf Amsterdamac Abraham Ortelius u svojoj karti rimske Panonije, izdanoj g. 1579., povodi za ovim posljednjim. Sva je prilika, da je na mjestu današnjega Trsata stajala rimska utvrda, pa još i danas zovu oblu gradsku kulu »rimskom kulom«. I oni tragovi jakoga zida, koji se protežu onkraj Rječine gorom sve do Prezida, svakako su rimsko djelo, i služili su za branik rimskoga imperija od navala barbara. Slavni kranjski historik Valvasor urisao je ove zidove na slici Rijeke s oznakom »ostaci prastaroga zida« (rudera muri antiquissimi). Ime je Trsat dobio od ove rimske Tarsaticae.

Kad su se Hrvati naselili u svojoj današnjoj postojbini, zacijelo su oživjeli staru rimsku Tarsaticu i tamo obnovili tvrdi grad kao branik svoj. Otada je pripadao Trsat pod županiju ili knežiju Vinodol. I tu kod Trsata (Tarsatica) razbiše Hrvati čete franačkoga kralja Karla Velikoga, koje je na Hrvate poveo furlanski vojvoda

[3]) L. III. C. XXI.

Erik g. 799. Erika zarobiše Hrvati i pogubiše. No već iduće godine dolazi Karlo Veliki i razori Trsat.[4])

God. 996. podvrgne car Oton III. Ivanu, patrijarki akvilejskom, sedam biskupija, među kojima spominje i biskupiju Trsatsku (Tarsactensem).[5]) Što je pod tom biskupijom obuhvatalo, ne može se dokučiti.

Trsat je ostao tvrđa vinodolske županije, kojom su zacijelo, kako je bilo i po drugim hrvatskim narodnim županijama, vladali župani, od naroda izabrani. God. 1225. daruje kralj Andrija II. vinodolsku županiju knezovima Krčkim, a poimence knezu Gvidonu i njegovom potomstvu.[6]) Tako je Trsat pripao državini knezova Krčkih, kasnije zvanih Frankopani, a vlasti im ostaše kroz stoljeća. Trsat je bio zasebna općina vinodolska, te je imao i svoga suca i satnika, i župnika (plovana). Prigodom popisa običajnih zakona, kojima se vladalo u Vinodolu, zastupahu na zboru u Novome g. 1288. Trsaćane plovan Vazmina, satnik Nedrag, sudac Dominik i Vika. Taj je zbornik poznat pod imenom »Vinodolski zakon«, bio u kreposti u Trsatu i na njegovu teritoriju.

Od toga vremena imamo vrlo malo vijesti o Trsatu, sve do u XV. stolj. Kad je g. 1290. grad Trogir izagnao neke svoje građane, odredio im je, da provedu 4 godine u progonstvu i da imadu boraviti u krajevima od Splita do Rijeke dotično Trsata.[7]) Legende o trsatskom samostanu znadu više pričati o gradu negoli sačuvani spomenici, koji se u mnogom kose s tim nabožnim predajama. Prošlost je Trsata za to vrijeme od više stolina godina zastrta tamom. Kako znamo, da su Frankopani u XIV. stolj. bili gospodari Rijeke, svakako su bili i gospodari

[4]) Perz: Scriptores rer. Germanicarum continuatio annalium Laurissensium. — Annales Fuldenses. — Regionis chronicon. — Eginhardi vita Caroli Magni ad a. 799. — Kobler: Memoriè di Fiume III. 201.

[5]) Kobler o. c. 233.

[6]) Smičiklas: Cod. dipl. III. 244.

[7]) Smičiklas o. c. VI. 690.

Trsata pa i onda, kako su g. 1365. predali Rijeku knezovima Divinskim, jer da su s Rijekom predali i grad Trsat, to bi se zacijelo u toj ispravi spominjalo. Pod konac XIV. st. bio je gospodar Trsata knez Stjepan Frankopan, koji je umr'o g. 1390. Po njegovoj smrti vlada Trsatom brat mu knez Ivan Frankopan, koji se dugo ustručavao da isplati svojoj šurjakinji i nećaki Katarini udovi i Jelisavi, kćeri Stjepana Frankopana određeni miraz, dok im nije konačno do isplate založio gradove Trsat, Bakar i Bribir. Jelisava se udala za kneza Fridrika Celjskoga i tako dođe Trsat u vlast kneza Celjskoga.

Kad je g. 1422. Jelisava umrla, udari knez Nikola Frankopan na Celjskoga, te odmah zauzme Trsat i druge Frankopanske gradove, koje je Fridrik Celjski držao u vlasti po svojoj ženi.[8]) Tako je Trsat došao opet u vlast Frankopana.

Knez Nikola Frankopan, koji je vrlo često bio izvan svoje državine, čini se, da je povjerio upravu svojih gradova, a tako i Trsata, najstarijemu sinu Martinu, dok su ostali njegovi sinovi vladali pojedinim dijelovima Frankopanskih imanja. Tako vidimo još za života kneza Nikole Frankopana, da knez Martin god. 1431. obilno dariva samostan trsatski i tom zgodom naziva Trsat svojim gradom (castrum nostrum Tersat), u distriktu vinodolskom.[9])

Kad je g. 1432. umr'o knez Nikola Frankopan, digao je knez Ulrik Celjski kao sin pokojne Jelisave Frankopanske parnicu protiv Frankopana, moleći kralja, da mu Frankopani vrate Trsat, Bribir i Bakar kao njegovo materinstvo. Celjski se odrekao i odštete dohodaka, koje su Frankopani od g. 1422. uživali. Obje su se stranke unaprijed podvrgle presudi kraljevoj, koja je g. 1435. izrečena. Po toj su trebali knezovi Frankopani da vrate Celjskomu rečene gradove, a koje je trebalo izvesti uvedenje 1. svibnja i. g. po zagrebačkom kap-

[8]) Ispor. članak o Bakru.

[9]) Fermendžin: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica 134.

tolu.[10]) Što se dogodilo, ne znamo. Znamo samo to, da su Frankopani i dalje držali Trsat.

Kad su Frankopani dijelili g. 1449. svoju djedovinu, pripao je Trsat s Novim, Bribirom, Kotorom, Bakrom, Okićem, Starigradom i Novigradom knezu Martinu Frankopanu. Od toga je vremena bio knez Martin gospodar Trsata. God. 1458. oslobodi svoga službenika Jurja Riječanina od daća, što ih je taj morao podavati od mlina ispod grada Trsata, a kupio ga je od Ivana Ježića.[11]) Martin Frankopan, velik dobrotvor crkava i samostana, umre g. 1479., a pokopan bude u samostanskoj crkvi na Trsatu. Sve je svoje gradove poslije smrti namijenio kralju Matiji Korvinu. No čini se, da kralj Matija Korvin nije uzeo Trsata, već ga g. 1490. nalazimo u rukama njemačkoga cara Fridrika III., koji je tada ratovao s kraljem Matijom. U požunskom mirovnom ugovoru 7. studenoga g. 1491., sklopljenom između ugar.-hrvatskoga kralja Vladislava II. Jagelovića i njemačkoga cara Fridrika III., spominje se i grad Trsat u članku 35. Prema odredbi toga članka imao je Trsat ostati u rukama cara Fridrika, dok bude živio, a po smrti njegovoj treba da ga vrati sin njegov rimski kralj Maksimilijan kralju Vladislavu. Na to se obvezao i sin kralj Maksimilijan poveljom izdanom u Innsbrucku 2. siječnja 1492. Požunski mir odobriše iste godine i hrvatski staleži, među kojima je na prvom mjestu potpisan knez Bernardin Frankopan. Kad je car Fridrik umr'o, nije Maksimilijan I. zadovoljio obvezu, već je Trsat pridržao u svojim rukama.

God. 1508. zarati se car Maksimilijan s Mlečanima. Mletački kapetan Navagiero osvane 26. svibnja, sa svojim brodovljem iz Omiša pod Rijekom, te je prisili da se preda. Carski se kapetan Ivan Rauber povuče sa 250

[10]) Thalloczy-Barabas o. c. 258.

[11]) Šurmin: Act. Croat.: I. 214. Taj su mlin kasnije kupili Pavlini crikvenički, te kad je za neke turske provale pobjegao pavlinski provincijal sa spisima na Trsat, i ondje umro, posvojiše taj mlin trsatski Franjevci.

momaka u Ljubljanu. Već dva dana iza toga, 28. svibnja, preda se i Trsat, u koji postaviše Mlečani za zapovjednika Rabljanina Jeronima Crnotića. Osvojiše i Kastav, Mošćenice, Brzec, Lovranu i gotovo svu austrijsku Istru ovkraj Učke. Hrvatski je ban Andrija Bot zahtijevao odmah od Mlečana, da Trsat povrate Hrvatskoj, odnosno pravom njegovu vlasniku knezu Bernardinu Frankopanu, nećaku pokojnoga kneza Martina, koji je držao

Tlocrt grada Trsata. Po nacrtu inž. Martina Stiera g. 1561.

cio Vinodol. Mlečani se ispričavahu, da su Trsat zauzeli, jer je tamo bila njemačka careva posada, s kojom su bili zaraćeni, no oklijevali su izručiti grad. Zato se ban složi s knezom Bernardinom Frankopanom i udari mjeseca lipnja 1509. na Trsat i Rijeku i istjera Mlečane. Tako dođe Trsat opet u ruke Frankopana, dok je Rijeka mjeseca listopada iste godine opet pala u ruke Mlečana.[12])

[12]) Ljubić: Die Herrschaft Venedigs über Fiume.

God. 1524. iznajmi knez Bernardin Frankopan trg na trsatskom brodu Petru Kovaču iz Hreljina, te izda i posebni propis o trgovini.[13])

God. 1527. provališe Turci preko Vratnika u Vinodol i Istru. Popališe Trsat i zauzeše grad, u koji smjestiše 1000 zarobljenika. Skoro se Turci makoše iz Trsata, jer se ne mogoše održati u tom krševitom kraju. To je još doživio stari knez Bernardin Frankopan, koji je umr'o g. 1529. i preživio svu svoju djecu. Nasljednici su mu bili Stjepan i Katarina, djeca sina Bernardinova, Fernanda. Za skrbnika svoje unučadi odredi kralja Ferdinanda I. Tako je Trsat s ostalim Frankopanskim gradovima došao pod upravu kraljevskih kapetana i različnih zakupnika. Već je g. 1529. upravljao Trsatom kraljev kapetan Nikola Rauber,[14]) koji je činio nasilja po Vinodolu.

Kad je knez Stjepan Frankopan, nazivan Ozaljski, iza tolikih neprilika konačno preuzeo u svoje ruke djedovinu, našao je zapuštene gradove i imanja. Čini se, da Trsat nije dobio u ruke, jer u njemu je ostala njemačka posada, zacijelo pod izlikom, da čuva Rijeku. Oko g. 1535. držao je grad Trsat u zalogu za 1000 for. kapetan Jeronim Zadranin, a god. 1542. dobije Trsat u zalog kastavski i riječki kapetan Gašpar Rečan, i to za zasluge, stečene u ratu protiv Turaka.[15])

Doista se Trsat spominje u ugovorima sklopljenima između kneza Stjepana Frankopana, njegove sestre Katarine i šurjaka mu kneza Nikole Zrinskoga u stvari zajednice imanja (1544.) i zamjeničnoga nasljedstva (1550.—1562.) kao grad Frankopanov, ali to je bilo samo na papiru, jer je Trsat ostao neprestano u rukama kralja.

[13]) Lopašić: Urbari I. 150.

[14]) Ostali se kapetani kraljevi u Trsatu spominju· Petar Dentre 1535., Jeronim Jurišić-Zadranin 1540.,Gašpar Rečan 1542., general Ivan Lenković 1563., Pavao Lukanović 1567., Gašpar Raab 1568. i 1582. i dr.

[15]) Mittheilungen d. hist. Vereins für Krain 1865. 21.

I doista nemamo nijedne potvrde o tom, da bi bio knez Stjepan Frankopan ili Zrinski ikada zaposio taj grad. Baš u ono doba je posvojila krajiška uprava mnoge Zrinsko-Frankopanske gradove za Krajinu. Tako evo vidimo, da se g. 1563. nalazi Trsat u kraljevskim rukama, pod upravom generala Ivana Lenkovića, i u njemu posada od 6 vojnika. Pripadao je pod kapetaniju senjsku primorske krajine. God. 1579. bili su u Trsatu 2 hara-

Trsat-grad danas.

mije, na mjesec u plaćom od 7 for. Važnost se Trsata za obranu Rijeke osobito isticala, te se preporučivalo, da se u nj stavi jača posada, jer ona dva stražara nijesu mogla dostajati. Bio je tada Trsat podvrgnut ravno nadvojvodi Karlu, kojemu je to pojačanje posade preporučao bar. Vajkard Auersperg.[16])

Nadvojvoda Karlo založi 16. siječnja 1582. grad Trsat sa svim, što mu je pripadalo, za 3403 for. senj-

[16]) Lopašić: Act. conf. III. 432. I. 77. 91.

skomu kapetanu Gašparu Raabu, a ne samo njemu dok bude živio, već i na daljih 10 godina njegovim nasljednicima. Za uzdržavanje grada treba Raab primati na godinu 50 dukata. Dužan je dalje primati u grad vojsku i izručivati riječke zločince, koji bi uskočili na trsatski teritorij.[17]) Raab je bio istarski vlastelj. On je dao gradska vrata na Trsatu prenijeti s istočne strane na zapadnu i izvesti novi put do tih vrata. Taj se još i danas razabira. Gotovo polovicu okrugle kule poruši, a građu upotrijebi za nova gradska vrata. Raab je bio prema Trsaćanima vrlo snosljiv, te mu je pače još g. 1568. uspjelo ugovoriti s njima, da mu obrađuju vinograd Brajdu. Umr'o je god. 1601., našto je njegov zet Gašpar Knežić uveden u posjed Trsata. Taj je bio vrlo nasilan čovjek, te je mnogo jada zadavao i kmetovima i trsatskim fratrima. Ni njegov sin Franjo nije bio mnogo bolji od oca. Zapuštao je i grad, i zato mu je g. 1620. naložila komora, da ga popravi i da uredi štete na gradu, koji je za ratova toliko stradao.[18])

Za vrijeme Knežića provališe Turci g. 1601. do blizu Trsata, pa i senjski Uskoci Ivo i Miho Vlatkovići počiniše mnogo šteta na trsatskom teritoriju. Kad je ono g. 1612.—15. bio knez Nikola Frankopan veliki kapetan senjski, imao je bar neki utjecaj na grad Trsat. Pače, on je god. 1637.—8. molio kralja, da se Trsat povrati njegovoj porodici, no kralj je molbu 10. svibnja 1638. odbio, ističući veliku važnost Trsata za obranu Krajine. Skoro se na to digne i knez Petar Zrinski, gospodar Bakra, te uze svojatati neke zemlje i mlin u Martinšćici, na teritoriju trsatskom.[19]) Sva nastojanja Frankopana, da opet zadobiju Trsat, ostadoše bezuspješna, ali uza sve te nedaće ne zaboraviše svetište kod franjevačkoga samostana na Trsatu.

God. 1661. nacrta carski inžinir Martin Stier grad Trsat, jer se tada radilo o obnovi mnogih krajiških gra-

[17]) Ibidem 113. — Lopašić: Urbari 151.
[18]) Arkiv samostana trsatskoga br. 89, 164.
[19]) Lopašić: Act. conf. II. 12, 199, 258.

dova. Grad je imao na uglu prema Rječini zgradu za stanovanje, a sprijeda na zidu okruglu kulu. Straga su bile dvije kule, a tako i na pročelju prema mjestu, gdje se imala graditi još i posebna vanjska utvrda u liku šiljata bastiona.[20]) Kad su g. 1670. Zrinsko-Frankopanska primorska imanja pala pod upravu komore ugarske, ostao je Trsat pod upravom riječkih kapetana. Tako se god. 1686. spominje upravitelj Trsata riječki kapetan Ivan Petar de Argento, a g. 1715. barun Oktavij de Tarsiis, a 1730.—1736. grof Adelmo Petazzi, ujedno i gubernator Primorja.

Poslije jakoga potresa g. 1750. dana 29. i 30. studenoga, ostade Trsat gotovo razvaljen, pače bude i napušten, a građevni materijal otale upotrebljavan za popravak drugih vinodolskih gradova.[21]) Kasnije dođe Trsat pod upravu grada Bakra, od kojega ga god. 1826. kupi podmaršal i vojni zapovjednik t. zv. »Austrijskoga Primorja« grof Laval Nugent. Taj odličan muž, podrijetlom Irac, pobrine se odmah, da nekako obnovi razvaljeni Trsat. Kule budu popravljene, duboki zdenac očišćen, a puste sobe priređene za stanovanje i spremište krasnih umjetnina i starina, koje je on pokupio širom svijeta. U sredini je sagradio grobnicu sa stupovima, i kapelicu nad njom uresio krasnom slikom. Pročelje grobnice krase četiri mramorna stupa, koji su iskopani u Pulju. Popravak grada izvede mletački graditelj Paronuzzi. Taj je tamo više godina boravio, a pomagao mu je L. Manzoni. Sve je rađeno po odredbama grofa Nugenta. U gradu bude tada smještena krasna zbirka rimskih skulptura i kipova, što su iskopani u Mintauri, Pulju i druguda po Italiji. Tu je bila i vrijedna galerija slika, a zastupani i najslavniji talijanski slikari. Bile su tu i dvije Medulićeve slike, pa i slike L. Manzonija, koje su prikazivale grad Trsat prije i poslije obnove.

[20]) Orig. u drž. biblioteci u Beču. Slika, što je prikazuje Merian (1649.), apsolutno nije vjerodostojna.
[21]) Acta Buccarana u držav. arkivu u Zagrebu.

Grof je Laval Nugent umr'o g. 1862. i pokopan u grobnici na Trsatu uza svoju ženu i kćer. Grad i imanje Trsat naslijedi sin njegov grof Artur Nugent. I on se brinuo, da se grad, u koliko je bio obnovljen, i dalje uzdržava, a uredio je naročito krasan vrt oko grada. Pod konac života svoga, proda trsatske zbirke arheološkom muzeju u Zagrebu. Kasnije se grad napuštao, a naročito iza smrti grofa Artura Nugenta († 1897.). Danas je svojina grofice Ane Nugent.

* * *

Još nam je spomenuti nešto i o Trsaćanima. Kako je rečeno, vrijedile su za Trsat odredbe »Vinodolskoga zakona« od god. 1288. Po tom se zakonu vladala općina trsatska kao dio Vinodola, te je kao i ostale općine vinodolske (gradski kotari) primila jedan primjerak toga zakona, da se ima »shraniti va vsakom gradu« (§ 77. zakona). Začudo je jedino, da općina trsatska dalje od god. 1288. malo ili nikako ne sudjeluje u životu Vinodola. Tome treba tražiti razlog tamo, što su Trsat zadesile druge prilike, kako je već razloženo. Urbarski su odnosi između puka i gospoštije trsatske također rano uređivani. To nam potvrđuje ulomak urbara trsatskoga od god. 1524., koji se odnosi na zemlje u Dragi pod Trsatom, a na koji se god. 1640. pozivao riječki kapetan Stjepan Rovere pišući knezu Nikoli Zrinskomu zbog nekih zemalja u Martinšćici. Zacijelo u založnoj ispravi od god. 1582., kojom se Trsat zalaže Raabu, treba nazrijevati odredbe trsatskoga urbara, kojega se trebao Raab držati.

Dok je Raab s Trsaćanima mirno živio, njegovi su se nasljednici Knežići gotovo s njima i zavadili. God. 1605. bude određeno posebno povjerenstvo, Ante Zadranin, biskup pićanski, Flaminije Manlij, kancilir riječki, koji su imali zadatak, da tu razmiricu urede. Tako je došlo do nagodbe između Trsaćana i Knežića mjeseca srpnja iste godine. Po toj su nagodbi mogli Trsaćani s dopuštenjem vlastele prodavati u nuždi svoje zemlje. Biskup modruški i župnik trsatski dobiju slobodu vinotočja. Knežić je kao zakupnik gospoštije bio dužan da podaje desetinu biskupu i župniku. Trsaćani su mogli točiti svoje vino samo do Vidov dana, dok je vlastelinstvo moglo bez ograničenja. Trsaćanima je bilo slobodno pozajmljivati novaca koliko im drago i budi od koga. Tako su isto mogli držati berbu po volji. Za potrebu grada i gradskoga mlina slobodno je bilo kastelanu uživati drvo iz podaničkih šuma. Trsaćani su na to 21. kolovoza iste godine pred Gašparom Knežićem i bratom njegovim Matom te župnikom očitovali u gradu Trsatu, da su dužni po starom običaju popravljati grad, paliti vapno u Pripovedu te čistili obalu kod prijevoza i plaćati urbarsku daću. Ako bi se što drugo od njih tražilo, to činiti ne mogu, a da nije Rijeke, gdje mogu što unovčiti i kupiti, poginuli bi od gladi.

Unatoč tome, što je sve to potvrdio Gašpar Knežić, ipak je slabo za to mario, već je Trsaćane silio na različne neobične daće i podavanja. Trsaćani se počeše buniti, i zbog toga dođe 27. ožujka 1610. do odredbe komore, da se za trsatsku gospoštiju sačini nov urbar. Tako je evo god. 1610. nastao nov »Urbarij, ki je bil dan Gašparu Kneziću, od slavne komore leta 1610. od nemškoga jezika na hrvatski priobrnjen«. Kako vidimo, original je bio njemački, a preveo ga je na hrvatski »cesarski« notar Ivan Mikulanić god. 1611.

No i ovih se propisa urbara nije držao Gašpar Knežić, a još manje njegov nasljednik Franjo Knežić. Taj je bio i veći nasilnik, koji je Trsaćane silio na kojekakove neobvezane radnje i daće. God. 1655. sili ih na pr. na obrađivanje vinograda. Trsaćani se tomu nasilju odupriješe, našto Franjo Knežić pođe u Grobnik ka kapetanu Zrinskoga Martinu Sandriću, koji je poručio Trsaćanima, da će ih sve popaliti, ako se ne pokore. Odlučni se Trsaćani ne pokoriše nepravdi, već izjaviše, da vole svi izginuti, nego se Knežićevu nasilju pokoriti. To je malo smekšalo Knežića, i on 15. siječnja iste godine na javnoj skupštini Trsaćana svečano prizna sva prava, zakone i običaje Trsaćana. Otada su doista poštivane odredbe i

zakoni trsatski. Tako su ostali sve do urbarijalne regulacije pod Marijom Terezijom, prilično nezavisni od trsatske vlastele, podavajući u grad tek neznatne daće i službe.[22])

Kako se vremenom zaboravljao stari »Vinodolski zakon«, nastala je u XVII. stolj. potreba, da se te stare uredbe obnove, i da se udese uredbe prema odnosima, kakovi su tada vladali na Trsatu, a naročito da se sredi odnos naroda i kapetana carske vlasti na Trsatu. Tako je 24. travnja 1640. došlo do sastavka »trsatskoga« statuta i zakona. U gradu se Trsatu sabraše predstavnici oblasti i naroda: barun Đuro Barbo, kapetan pazinski i »komandant«Trsata, barun Stjepan de la Rovere, kapetan riječki i trsatski, trsatski plovan Gavro Car, satnik Salamun Salumić, suci Toma Materljan, Mateša Cacan, Mateša Matković, Staniša Jurih-Mažuranić, Stipan Serkoc, Jeronim Flago, Jure Jezić, Ivan Brenčić, Miko Bartolović, Ivan Kirin, Ivan Valić, koji popisaše »Statut Trsata sada znovič učinjen«. Statut taj ima 81 točku. Bezimeni potonji prepisivač toga statuta napisao je k tomu i malen predgovor, koji je vrlo važan, jer nam crta prilike i potrebu toga statuta. On piše: »Ljubeznivi štavče!« Nemoj se začuditi, ako pred očima t' ostavljam u ovih knjigah s mojum rukum prepisan zakon tersaški, ponovljen leta 1640. na 24. aprila, niti dvojiti, da morebit do tog vrimena ale ni bilo ljudi, ale prez zakona živeli. I da tvoja sumnja ne postavi te u kakovu falingu, imaš znati, da statut ili zakon tersaški i vsega Vinodola bi učinjen i narejen leta 1288. na 1. jenara u Novom gradu, gdi bi se bili zakupili tuliko duhovni, tuliko telesni po četiri od svakoga grada za svega Vinodola, kako i od Tersata Vazmina plovan i Nedrag satnik, Dominik sudac i Vika. Ali neč starina, neč rati i vojske, neč vladavci, ki z ovimi gradi su vladali i gusto krat se prominjevali su uzrok bili, da stare naredbe nekoje se zatrle, a nekoje na bolji red postavile. I tako ravno ovdi na Tersatu bi se bilo

[22]) Lopašić: Hrvatski urbari.

zgodilo, kuda kumesari nutre imenovani došli bili radi nekojih diferencij mej kapitanom Stipanom de la Rovere i mej pučani su bili ponovili statut«.[23])

Spomenuti urbar i statut nadopunjuje popis odredaba, koje su popisane u spisu »Popisana mnoga običanja, ka od starine jesu obvršavana na Trsašćini...«, sačinjenu od trsatskoga plovana Mikule Antolića, ujedno notara trsatskoga, god. 1653. 20. studenoga. To je zbirka običajnih uredaba u pogledu vršenja službe kod župne crkve sv. Jurja, zatim dužnosti »kaštalda« i običaja kod općine, što je sve bilo priznavano od trsatske vlastele, Gašpara Raaba, Gašpara, Franje i Ulrika Knežića pa od biskupa modruškoga Ivana Agalića, Stjepana i Ferde de la Rovere, kapetana Rijeke i Trsata.[24])

[23]) Monum. Hist. jurid. o. c. (Statut Trsatski). Mnoge je dragocjene uspomene na Trsat spasio trsatski župnik (Justo Kužmanić ili Mato Tomašić?), koji je u jedan zbornik popisao različne uredbe trsatske, a tako i ovaj statut.

[24]) Lopašić: Hrvat. urbari.

BAKAR.

Topografski opis. — Tragovi rimske kulture oko Bakra. — Bakrani kod stvaranja Vinodolskoga zakona g. 1288. — Frankopani najstariji gospodari Bakra. — Bakar u vlasti knezova Celjskih od g. 1400—1422. — Nikola Frankopan posvaja opet Bakar za rod svoj. — Knez Martin Frankopan podijeljuje slobodu varoši bakarskoj, koju g. 1479. potvrdjuje kralj Matija. — Kralj Matija daruje Bakar porodici de Dionisiis iz Ankone g. 1487., koji opet posvaja knez Bernardin Frankopan. — Bakar u vlasti kneza Stjepana Frankopana, od kojega nasljednim ugovorima prelazi u ruke knezova Zrinskih. — Uskoci u Bakru i vojna Mlečana na Bakar g. 1557. i 1616. — Bakar u vlasti kneza Petra Zrinskoga do g. 1670. — Zapljena Bakra za komoru. — Uređenje bakarskoga kastelanata pod upravom komore. — Bakar u zakupu baruna Rigonija 1685. — Potres u Bakru g. 1750. i 1751. — Daljnji događaji do najnovijega vremena.

Među najkrasnije krajeve naše domovine ide zacijelo onaj, u kojem se uvalio čarobni bakarski zaliv. Vijenac ga visokih kršovitih vrhova okružuje sa sviju strana, a ispod njih se bjelasaju zidana sela i crkvice, ili se kao stepenice nižu ugradeni vinogradi, tamno zelene lovorike i smokve i vrbe, različno grmlje, što čarom oživljuje onaj strašan krš i kamenje, kojim je Bog nadijelio naše Primorje. No nije tako bilo oduvijek. U davno je minulim vijekovima bilo tu iznad Bakra i visokih šuma, koje su i domaći ljudi i Mlečani sjekli, da se nigda više ne zazelene.

Prekrasan se pogled na Bakar i Bakarski zaliv pruža sa željeznice iznad Hreljina. Odonut se vidi taj divni lazurni zaliv u potpunoj slici. Tamo je prijeko Ko-

strena sa Sršćicom, pa bijela Kraljevica, a preko mora otok Cres i Krk te školj Sv. Marka sa svojim strmim grebenima i obalama, dok se tamo u pozadini pomalja visoka glavica Učke, najviši vrh naše nesretne Istre.

Pogledamo li sa brijega na kostrenskoj strani, ugledat ćemo sjevernu obalu Bakarskoga zaliva, u kojem se onamo bliže Kraljevici stisnuo ubavi zeleni Bakarac, s mnogim izvorima bistre i hladne pitke vode. Dalje onaj zeleni prodor, koji se pružio ispod Hreljina, iznad kojega stoji stara »Gradina« pa litica »Kavranić« nad morem, zasebna je lijepa slika toga kraja. I tu je bilo života već u doba Rimljana, a to utvrđuju i iskopine iz novijega vremena. Kad gasne sunce, kad u sutonu zavlada onaj divni mir, zaređaju boje, što ih nikoja umjetnička ruka ne može ponoviti!

Tu se evo u krajnjem kutu zaliva raskrilio grad Bakar. Položen je amfiteatralno, a kad zasvijetle svijetla podnoć, evo ti pravoga Betlehema! Mjesto se dijeli na »Grad« i »Primorje«, a završuje se drevnim nekoć tvrdim gradom, od kojega vode četiri ulice do »Primorja«. Ovo se poređalo u polukrugu do obale. Tu je dolje jak izvor hladne vode, blagodat za grad i okolicu. Tu su i pristaništa za brodove i magazini, još od starine ovdje, crkve, škole i druge različne zgrade. »Primorje« je stjecište i prometa, trgovine i Bakrana. Tu podvečer vrvi od ljudi, koji se za žege hlade na morskoj obali. Nekoć je tu bio i škver, za gradnju brodova i velika skladišta robe. Već je u doba Zrinskih bila u Bakru čitava trgovina drvom, ugljenom, žitom solju i željezom, a kasnije i lužinom, dok nije Rijeka tu trgovinu navratila k sebi. Ako i nema više onoga prometa, ipak je za vrijeme sajmova tamo dosta živahno, a osobito na sajam sv. Margarete, kad se slavi i crkvena svečanost kod crkve istoga imena. Nekada je tu bio i znatan promet voskom i medom. Glavno je trgovina išla put Italije, a našlo se i grčkih i turskih brodova i trgovaca. Svemu su tome pomagale i dobre ceste, ona uz obalu kroz Bakarac na Senj, pa stara Karolinka i Lujzinska na Karlovac, treća,

koju izgradiše Francuzi 1809.—1812., i napokon cesta prema Rijeci. Otkada je Rijeka iza prevrata otcijepljena od prometa, skrenula je trgovina i promet opet na Bakar, te se pomišlja, kako bi se ovaj udesio za luku. Po jednoj bi osnovi Bakar i Kraljevica činili jednu prostranu trgovačku luku.

Još je polovicom XVIII. stolj. bilo u Bakru zasebno naselje za ribare, koje je stajalo iznad crkvice sv. Margarete. Ribolov je bio vazda znatan u Bakru, jer je bio

Bakar.

izdašno vrelo dohotka nekadašnje bakarske gospoštije. Najizdašniji je bio svagda lov na tune, koji se još i danas živo vrši. I danas ima tamo više »tunara«. Dolje je u »Primorju« kod izvora, bilo već u najdavnije vrijeme mlinova. Za vrijeme Zrinskih bila su tamo dva mlina.

Mjesto je bilo nekada cijelo opasano jakim zidom, na kojemu se nizalo mnogo okruglih kula i bastiona, a glavni je branik bio grad gore na vrhu kao zaglavak svih

utvrda. Čini se, da je ulaz u mjesto bio s morske strane, jer još god. 1750. nije bilo »Velih vrata« kod grada.

Usred mjesta niže grada stoji župna crkva sv. Andrije sa zasebnim zvonikom. Kakova je danas, nije stara, već je niknula na razvalinama stare, kako vele još u XII. stolj. građene crkve. Na visoku pročelju sa zabatom imadu troja vrata, a straga je ulaz u katakombe, u koje se pokapalo sve do god. 1874. U svemu ima unutra 85 grobnica, sa mnogo napisa, no ne starijih od god. 1833. Crkva je svijetla i prostrana, a ima dvije lađe, odijeljene od srednje lukovima. Ovi počivaju na četvorouglatim zidanim stupovima. Glavni je oltar posvećen sv. Andriji, a na njemu je i dobra slika Slovenca Šubića. Neki su oltari od mramora, slike po njima nemaju umjetničke vrijednosti. Po zidovima ima mnogo zavjetnih slika. U njoj nema nikakovih starih napisa, koji bi sjećali na starinu crkve. U kvaderni se crkve sv. Andrije iz XVII. stolj. spominje, da je na krstionici bio nekoć crn mramorni kamen s uklesanom god. 1167. Kuda je taj kamen dospio, ne zna se.

Crkva je sv. Andrije stajala već zacijelo u najstarije doba bakarskih prošlosti, te se često spominje u ispravama sa svojim župnikom i kanonicima. Nazivlje se često i stolnom i zbornom crkvom. S vremenom je postala stara crkva vrlo trošna, a konačno je poruši ljut potres god. 1750. 29. i 30. studenoga. Biskup Pio Manzador (1764.—1772.), koji je ponajviše stanovao u Bakru, počne je obnavljati, ali toga nije dovršio. Iza njega se kroz mnogo godina radilo oko obnove crkve, a tek je god. 1830. dovršena. Osim ove crkve vrijedno je spomenuti crkve sv. Margarete i sv. Marije u »Primorju«. Ova je služila mnogo godina kao župna crkva, dok je crkva sv. Andrije ležala ruševina. I ova je crkva god. 1750. stradala od potresa, ali je skoro obnovljena. U samom je mjestu gore među kućama još stara kapelica sv. Križa.

Od kuća bakarskih spomenuti je vrijedno tipičnu kuću »slikara«, »tursku kuću«, staru plovaniju s uklesanom godinom 1514., pa staru »biskupiju« na »placu«, a na njoj izvajan biskupski grb i god. 1494. Tu su nekoć stanovali biskupi. Dolje je iznad vrela stajala nekoć palača, u kojoj je polovinom XVIII. stolj. stanovao kapetan Primorja i Bakra grof Petazzi. Dašto ima i drugih građevina i kuća, koje su obilježene napisima i godinama, pisanima glagolicom i latinskim pismom, koje izbrojiti ne možemo radi ograničena opsega ovoga djela. To pada u monografiju o Bakru, koja bi mogla biti baš opsežno djelo.

Kako je spomenuto, stari bakarski grad, ili kako ga Bakrani zovu »Kaštel« ili »Kasarna«, osovio se na najvišoj točki mjesta, a uza nj se naslanjaju »Vela Vrata«, kojima se ishodi na cestu prema Rijeci. Do ovih vrata, koja su svedena u obao luk, a obložena tesanim kamenom, naslanja se iznutra i velika zidana zgrada, škola, koja je nekoć, kako vele, bila muški samostan.

Grad je ugledna ali nepravilno građena građevina. Osnova joj je nepravilan trokut s više izbočenih okruglih polukula. Te su kule bile nekoć mnogo više nego su danas, a naročito ona najomašnija. No sve one danas ne nadvisuju gradskoga krova. Na sjeveroistočnoj su strani bile takove tri oble kule, kako se još i danas raspoznaje. S kopnene strane, ispred »Velih vrata«, doima se naročito bakarski grad. Oni nenažbukani zidovi, nekoć obrasli bršljanom, sjećaju nas na davno minula vremena i na silnu otpornost, kojom je taj grad štitio svoje mjesto i luku.

Glavna, najomašnija, na oko polukula, bila je nekada za dva kata viša od grada, te je na vrhu prema kopnu imala nadozidanu strešnicu, koju su nosili kameni potpornjaci, dok je prema mjestu bio oveći otvor s vratima na mali shod. Kula je imala šiljat krov, a naokolo zidan vijenac, tako da se moglo između krova i toga vijenca prolaziti. Sve je to udešeno bilo prema tadašnjim potrebama obrane. Od te glavne kule u malom razmaku nadesno stoji druga polukula, također sastavina samoga grada. O nju se dalje nastavlja gradsko krilo na dva kata,

koje oštrim uglom zakreće prema mjestu i svršava se opet jednom polukružnom kulom, od koje se opet nastavlja gradsko krilo okrenuto prema mjestu.

U prizemlju se ove velike kule s nutarnje strane nalazi ulaz u sam grad, a do njega vode kamene stepenice. Kraj ulaza se vidi jedna puškarnica. Do ove kule slijeva stoji druga polukružna kula (na osnovi potkove), osovila se na pećini, te se naslanja o zid »Velih vrata«. Dio ove kule tvori sa zaokruženim nutarnjim zidom treću malu polukružnu kulu slijeva, a ta se opet ■ malim polukružnim dogradnjama prislanja o nutarnje gradsko krilo. U toj se većoj polukružnoj kuli nalaze male stube, što vode ■ splošteni dio kule do vrata. Nad ovim je ulazom kamena ploča s glagolskim napisom od god. 1530. Priča nam, da je ovu kulu gradio kapetan Jeronim Zadranin; »gubernator« bakarski. Gradsko je krilo prema mjestu podzidano surovim debelim kamenjem, i ima dva kata, pa je također obrašteno bršljanom. Prozori su prilično veliki u prvom katu, dok oni u drugom sežu gotovo do pod krov. I prozori su na kulama slični spomenutima, ima ih i većih i manjih s rešetkama. Grad je natkrit žljebićima.

Uđe li se u grad kroz glavni ulaz u malo pridvorje, koje dobiva svijetlo s maloga trouglata dvorišta, vidi se u sredini cisterna ■ četvorouglatom kamenom ogradom. Otuda se dolazi do kuhinje, kojoj vratnice nose dvije lavlje glave. Moguće su to motivi iz Frankopanskoga grba. Dalje su tri prostorije vrlo mračne, a ispod njih se nalaze podzemne prostorije. Tu su i dvije tamnice, uske i tamne. Ona kod glavnoga ulaza ima željezna vrata. U njima po zidu ima i potpisa onih, što su tu negda čamili.

Iz pridvorja vode drvene stepenice ■ prvi kat. Odaje nemaju ništa osobito, do kamenitih klupa, koje su ponamještene u dubinama prozora, otkuda se pruža divan pogled na Bakar i okolicu njegovu. Tu se nalazi bršljanom obrastao malen balkon, okrenut prema kopnenoj strani grada. U velikoj se kuli vidi u udubini (alko-

vanu) mjesto nekadašnje kapelice sv. Mihovila. Na nutarnjoj strani ulaza u kapelici stoji kamen svod, ■ na njem se vide lijepe skulpture u kamenu (ornamenti), koje prikazuju lišće u slogu kasne gotike. Priprosta nam udubina u zidu odaje mjesto gdje je nekad stajao oltar. Kroz dva mala prozorčića prima kapelica svijetlo, a okrenuti su prema Kalvariji.

Grad Bakar o. g. 1681. Iz zbirke kr. držav. arkiva u Zagrebu.

Drugi kat nema baš ništa osobito. Tu ima 6 većih i manjih odaja.

Koliko ima sačuvanih starih nacrta i osnova bakarskoga grada, tamo pod konac XVII. i početkom XVIII. stolj., možemo utvrditi, da se glavnom nije promijenilo njegovo lice, osim što je nestalo gornjih katova glavne

okrugle kule i što je nešto nadozidano na krilu grada prema mjestu, čim je stari mali dio drugoga kata zdesna i slijeva izravnan do današnje visine, »Velih vratiju« nije bilo, ta su negdje u XVIII. stolj. probijena i sagrađena. Nestalo je i okrugle kule, a stajala je negdje na mjestu današnje škole, od koje je sezao ravan zid do gradskoga krila prema mjestu. I tu su u tom zidu bila stara vrata, a ta su vodila u vanjski okol samoga grada. U XVIII. stolj., svakako prije potresa god. 1750., mislilo se izgraditi južno gradska krilo sve do spomenute nestale kule.[1]) Nacrti su bili već gotovi, te je moguće baš taj potres spriječio gradnju.

Spomenuti nam treba, da je o Bakru napisao prekrasno djelo nadvojvoda Ludvig Salvator god. 1871. s natpisom »Der Golf von Buccari-Porto Ré«, ukrašeno mnogim dobrim slikama. Opis je u glavnom topografski.[2])

* * *

U Bakru i njegovoj neposrednoj okolici bilo je već u rimsko vrijeme neko znatno naselje, što utvrđuju mnoge iskopine rimskih predmeta i mnogi rimski grobovi. Tako je nađen potpuno sačuvan rimski grob s ostacima opreme i oružja rimskoga legionara. Tu je, vele, stajala rimska naseobina Volcera. I učeni Abraham Ortelius, Antverpljanin, stavlja u svoju kartu stare Panonije (1579.) na mjestu Bakra rimsku Volceru. U toj je staroj rimskoj naseobini nikla dolaskom Hrvata nova naseobina, Bakar. Sva je prilika, da se u današnjem nazivu »Ba-

[1]) Nacrti medju: Acta Buccarana Fasc. 7. Inv. 7. u držav. arkivu u Zagrebu (uvršteno medju histor. slike i nacrte). Ima još planova Bakra u arkivu rat. minist. u Beču i u drž. arkivu u Zagrebu. (Karlstädt. Granitz).

[2]) O Bakru se pisalo vrlo mnogo, ali samo manje crtice. Evo najvažnijega: Veber: »Bakar« (Vijenac 1875.). Magdić: »Das Schloss der Frangepane in Bakar« (Agr. Tagblatt 1917.). Sabljar: »Bakar i Turopolje« (Književnik I.). Mažić: »Prilozi za povijest Bakra 1896.«. Hirc: Bakar (Hrvat. Vila 1883.) i t. d.

kar« krije ime mjesta, što ga Ptolomej bilježi »Οὐόλκερα« =Volcera=Volkera. Kako se često zamjenjivao B sa V, tako je od Volkera postalo Bolcera... Bakar—Bukar. Moguće da je Volcera postalo i od keltskoga naziva »Volcae«, kojim se nazivalo jedno keltsko pleme, od kojega je naziva nastalo i njemačko »Welsch« i dalje »Vlah«.

Poklonom kralja Andrije II. god. 1225. dođe Vinodol u vlast kneza Vida Krčkoga, a po njemu i u vlast njegovih potomaka, kasnije prozvanih Frankopanima. S Vinodolom dođe i Bakar u njihovu vlast. Da li je već onda tamo stajao utvrđen grad, ne može se znati. Svakako je bio Bakar jedna od uglednih vinodolskih općina, koja se po svom važnom položaju morala lijepo razvijati. I ako Frankopani nijesu ondje našli utvrđena općinskoga grada, sva je prilika, da su ga brzo sagradili za zaštitu toga svojega mjesta i važne luke.

God. 1288. bijahu gospodari u Vinodolu knezovi Fedrik, Ivan, Leonard, Dujam, Bartol i Vid, knezovi Krčki Frankopani, i te godine nalazimo i Bakrane na zboru vinodolskih zastupnika u Novome, gdje su popisani običajni zakoni Vinodola. Tu zastupaju Bakar plovan Krstiha, pop Grubina, satnik Derga, Vučina i Nedrag. Na početku XIV. stolj. vlada Bakrom knez Bartol Frankopan. Ma da su Mlečani bili Frankopanima na pomoć i potpomagali vlast njihovu na otoku Krku, ipak se knez Bartol nije žacao, da oplijeni Mlečanina Marina Zaulana. Zbog toga je mletačka republika poslala mjeseca travnja 1308. svoga povjerenika ka knezu u Bakar (Buchar), da tu stvar ispita i da pozove kneza, da odšteti Marina i da mu se vrati njegova roba.[3])

Tijekom XIV. stolj. ne nalazimo gotovo nikakovih vijesti o Bakru; zna se jedino to, da su u njemu gospodovali knezovi Frankopani i da je dijelio sudbinu s Vinodolom. No u XV. se stoljeću Bakar opet češće spominje.

[3]) Ljubić: Listine I. 225.

Knez Stjepan Frankopan, (umr'o god. 1390.) ostavi udovu Katarinu od Carrare i kćer Jelisavu, kojoj osigura (1388.) znatan miraz od 40.000 zlatnih forinti. Poslije njegove smrti nećkao se to da prizna stric njezin Ivan Frankopan, no konačno se nagodio sa šurjakinjom i nećakom, te im do isplate založio na uživanje polovicu otoka Krka i gradove Trsat, Bakar, i Bribir. Jelisava se Frankopanka udala negdje pod konac XIV. stolj., ali svakako prije 1405. god. za kneza Fridrika Celjskoga[4]) i tako nalazimo na početku XV. stolj. Bakar [redacted] vlasti kneza Fridrika Celjskoga.

Knez je Fridrik Celjski živio u dobru prijateljstvu s republikom mletačkom, te je bio i posrednik između kralja Sigismunda i republike, među kojima se je vodio krvavi boj radi Dalmacije, a nju je god. 1409. kralj Ladislav Napuljac prodao republici. I [redacted] tom je ratu sudjelovao knez Nikola Frankopan. Mnogo su stradali tada i njegovi krajevi po Vinodolu. Čini se, da je Bakar u vlasti kneza Celjskoga dobro prolazio za tog rata. A da bude još uže prijateljstvo između kneza Celjskoga i republike, nuđao je knez Celjski god. 1412. u zalog republici grad Bakar i otok Krk sa još dva grada.[5]) Ali do toga nije došlo, jer je god. 1413. sklopljen mir [redacted] Mlecima, pa je opet zavladao mir na moru u Kvarneru.

God. 1414. živi u Bakru Bartol po »plemenšćini«. Krbavac, koji je napisao glagolski brevijar za crkvu sv. Andrije u Bakru. U to je vrijeme bio u Bakru Didak, vikar krbavskoga biskupa, i popovi Marko, Stojko i Jakob, župani Gašpar i Čikada te sudac Mikula. Trošak je za pisanje dala gospođa Čička udova Bogdanova. Isti je Bartol Krbavac vojevao također u hrvatskim četama kralja Sigismunda na hercega Hrvoja, koji je s Bosancima i Mlečanima ustao protiv kralja.[6])

4) Klaić: Krčki knezovi Frankopani. — Thalloczy—Barabas: Cod. Frangep. I. 258.

5) Ljubić: Listine VI. 277.

6) Šurmin. Act. Croat. I. 113.

Kad je god. 1422. umrla kneginja Celjska Jelisava Frankopanka u Krapini, kako neki kažu [redacted] porođu, a drugi, da ju je umorio vlastiti muž, pošto se zaljubio u Veroniku iz Desinića, plane knez Nikola Frankopan opravdanim gnjevom, te odmah zauzme sve Frankopanske gradove, koje je držao knez Celjski, a među ovima i Bakar.[7]) Pače je kneza Fridrika Celjskoga izazvao i na dvoboj kao ubojicu svoje rođake.

U to je doba bilo u Bakru Frankopanskih ljudi, koji su od starine služili kao »balištri« t. j. kod teških opsadnih strojeva (topova). Tako se god. 1428. spominju braća Blaž i Andrija, koji su odvajkada bili [redacted] toj službi. Njima je to knez Nikola potvrdio i naložio svojim potknežinima, županima, satnicima, sucima i ostalim svojim službenicima u Bakru, da rečenu braću ne »bantuju« [redacted] toj službi.[8])

Poslije smrti kneza Nikole Frankana god. 1432. dođe Bakar u ruke njegovih sinova. No protiv ovih započe parnicu knez Ulrik Celjski kao sin i nasljednik svoje majke kneginje Jelisave Frankopanke, tražeći kod kralja da mu se vrati Krk, Bakar, Trsat i Bribir, te posjed Mrkopalj i neki vinograd kod Selaca u Vinodolu. Frankopani su se unaprijed podvrgli presudi kraljevoj, dok se knez Ulrik Celjski odrekao svake naknade dohodaka, što su ih Frankopani primili od dana posvojenja tih imanja. Kralj je odredio u Požunu 4. travnja 1435., da se ti gradovi izruče Ulriku Celjskomu po kaptolu zagrebačkom a uz nazočna kraljevskoga izaslanika na dan 1. svibnja iste godine.[9]) Nije poznato, što je iza te kraljevske odredbe slijedilo, no čini se, da knez Celjski nije došao do posjeda Bakra i ostalih gradova. Kako se to desilo, teško je kazati. Prema daljim prijateljskim odnosima između Frankopana i knezova Celjskih naročito za vrijeme borba za hrvatsko-ugarski prijesto, gdje su oba ova roda

7) Thalloczy—Barabas: o. c. I. 259.

8) Ibidem 127.

9) Ibidem v. c. I. 258.

stajala na strani Habsburgovca Alberta, čini se, da se to pitanje založenih gradova riješilo mirnim putem. Možda kakovom nagodbom ili isplatom. I doista već god. 1437., kad se rješavao spor između Bakrana i Hreljinaca zbog nekih međa, vidimo, da tu kao gospodar Bakra postupa knez Stjepan Frankopan. Međa između Bakrana i Hreljinaca bude uređena bez Bakrana, koji su propustili doći na lice mjesta, kako su i bili pozvani, da dođu dvanaestorica, dok su drugi izaslanici čekali cio dan »po običaju zakona vinodolskoga«, dokle »zvizde nebeske« pokazaše se.[10]

Iz toga doba imamo vrlo zanimljivih vijesti o trgovini u Bakru, koji je trgovao s mletačkom Dalmacijom i otocima, a poimence sa Zadrom. Izvozilo se željezo, lan, vosak, kanef, pređa i druga različna roba.[11] Otkuda je željezo dolazilo u Bakar, ne znamo, no držimo, da je dolazilo iz rudokopa Frankopanskih u Liču ili oko Grobnika. God. 1445. sačini Toma Partinić oporuku, kojom određuje o svojim zemljama u Martinšćici, da ostanu svećeniku Luki Stričiću, da služi mise u crkvici sv. Martina. Sjetio se oltara sv. Lucije i Katarine, i kapelice sv. Nikole i kapitolske crkve sv. Andrije. Te je godine bio u Bakru plovan Antun Radovčić, potknežin Valentin i Jurko Hotković, sudac Antun Štiglić, satnik Šimun Branić i kancelir Kiril Vranić Gačanin.[12]

Sve do godine 1449. drže sinovi (8) Nikole Frankopana i Đuro sin Hanža Frankopan u zajednici svoja imanja, a tada ih međusobno podijeliše. Tom je diobom dobio knez Martin Frankopan uz neke druge gradove i Bakar, pa pravo mesarenja u Senju, koje je davalo 300 for. na godinu dohotka. Od toga vremena gospoduje Bakrom sam knez Martin Frankopan, poznat kao veliki dobrotvor crkvi i samostana.

God. 1455. određuju se međaši između posjeda bakarskih, grobničkih i trsatskih, pa su uklesani na njima

[10]) Šurmin: o. c. 147.

[11]) Ljubić o. c. IX. 95. 418. 428.

[12]) Šurmin o. c. 158.

novi križevi. Takovi su postavljeni u Maloj Plesci pod Gvozd, u Škrebutnici, na Zvonci Celi, Skalnici, u Parvićini, na Selci vodi, pod Malovićem, na Marvici i t. d. Točno je ujedno određeno, koji vinogradi na međi imadu što davati u Bakar što u Grobnik, naročito crkvenu desetinu i bir. Među nazočnim se svjedocima spominju bakarski plovan Žibol, sudac Ambroz, satnik Živac i Stanac, pop Martin Morović, Bartol Žezanić, Andrej Krivičić, Bartol njegov sin, Leonard sin popa Martina i Bartol. Spomenuti je sudac Ambroz ujedno i kancelir bakarski i kneza Martina Frankopana.[13]

Možda skoro iza god. 1455. založi knez Martin Frankopan svojemu bratu Nikoli Frankopanu za 3000 for. grad Bakar, ali ga opet od njega posvoji, držeći ga u svojoj vlasti a da založnu svotu nije vratio. Kad je knez Nikola Frankopan na početku god. 1457. umr'o, izravnao se knez Martin s knezom Bartolom, sinom Nikolinim u Donjem Volavju kod Jastrebarskoga, kamo su došli izaslanici zagrebačkoga kaptola, kanonici Matej iz Kelkeda i Blaž iz Nemeša, da na njihovu zamolbu o tom u ime kaptola sastave nagodbu. Tim je posvojenjem Bakra nanesena bila šteta knezu Nikoli i sinu mu Bartolu do 1200 zlatnih forinti. Knez je Martin naknadio štetu svoga nećaka Bartola nesamo za založnu svotu od 3000 zlatnih for., već i za štete 1200 zlatnih for. tako, da mu je za to predao svoja imanja i posjede Trešćerovac s kaštelom, Slapno, Horvatinovec, Donji Erjavec i Vrhovce sve oko Ozlja. Jedna je i druga stranka izmijenila sva pisma, koja je imala u ruci o tim posjedima.[14]

God. 1463. bio je sudac u Bakru neki Broz, kojemu je knez Martin Frankopan dao neku kuću Franovu i zemlje i vodu kod mora, koje se nazivahu Krastinovim njivama. To mu je dao pod slobodnim zakonom, te ga uzeo sa svim potomstvom u zaštitu svoju i svojih nasljednika. God. 1474. nalazimo u Bakru kneza Hanža Fran-

[13]) Šurmin o. c. 202.

[14]) Thalloczy — Barabas o. c. II. 18.

kopana, koji je tu odobrio darovanje kneza Martina Frankopana god. 1468. samostanu trsatskom. Ovu je povelju pisao knežev kancelar Stjepan Francinja 22. veljače.[15])

Knez se Martin Frankopan brinuo i za procvat općine bakarske, jer joj je podijelio znatne povlastice. Kad je god. 1479. knez umr'o, zaokupi kralj Matija Korvin njegove gradove, jer je knez Martin umr'o bez potomstva, a uzato je kralja imenovao svojim nasljednikom. I tako vidimo, da je kralj Matija 26. prosinca 1479. u Budimu potvrdio privilegij kneza Martina, dan Bakranima, a 1489. oprosti ih svih izvanrednih poreza i daća u svrhu, da se oporave od nekih bolesti, koje su pokosile velik broj njihovih ljudi.[16]) Slabo su nam poznati događaji u Bakru za daljih godina. Nepoznati je pisac zabilježio, da su god. 1485. bili u Bakru plovan Juraj i kanonici crkve sv. Andrije Stipan, Marko, Tomaš, Kiril i Lovro, sudac Ante Štiglić i satnik Mihovil Starčić, koji su krojili »duhovnu i tjelesnu« pravdu. Velika je bila želja naroda, da dođe u Bakar modruško-krbavski biskup Krištofor, a kao proročanstvo piše nepoznati pisac: »da ima stati cesarstvo suprot cesarstvu za nepravdu, grad na grad, varoš na varoš, za nazvestit kako se govori: gore tim, ki toga dočekaju«.[17])

Kralj je Matija ostao gospodar Bakra, te ga je god. 1487. 27. svibnja u Šopronu izdanom poveljom darovao Franji Cynthiju de Dionisiis, građaninu Ankone, zlatnom vitezu, ovjenčanom pjesniku i svom dvorjaniku, koji je silne zasluge stekao za kralja, te njegovoj braći: Vinku i Petru Jeronimu i Aleksandru. Ako bi se tko našao, te bi tom darovanju prigovarao, odredio je kralj, da to učini pred hrvatskim banom. Kralj odredi zagrebački kaptol, da obdarene uvede u posjed. Uvedenje izvede kaptol

[15]) Šurmin o. c. 230. — Fermendžin: Acta Bosnae 282.

[16]) Thalloczy — Barabas o. c. II. 156. — Acta gen. congreg. 1791. Nr. 34. u držav. arkivu u Zagrebu.

[17]) Šurmin o. c. 304.

iste godine uz nazočna Marka kastelana grobničkoga, Maksimilijana, kastelana hreljinskoga, zastupnika kneza Bernardina Frankopana, Ivana Šepca, Mateja Vukšića i druge. Rečeni je Cintij bio poslanik grada Ankone kod kralja Matijaša, kad su mu ovi poručili, da se podaju njegovoj zaštiti. Kad je Franjo Cintij postao gospodar Bakra, uze naslov »kneza bakarskoga« (comes Buccarensis), te 22. prosinca 1489. naloži svojim bakarskim službenicima, da se bakarski podanici imadu vladati po njihovim starim pravicama.[18])

No kad je umr'o kralj Matija god. 1490. i nastalo komešanje i borbe za prijestol, istjera knez Bernardin Frankopan Cintije iz Bakra te zaposjedne tako stari taj Frankopanski grad. God. 1492. u Bakru je poknežin Grgur Slavković, plovan Ambroz Rodoflić, sudac Juraj Mihalii i »tabelarij« (kancilir) bakarski Kirin Vrančić, Gačanin.

Knez Bernardin zadrži u vlasti Bakar, jer su velike promjene u Hrvatskoj činile nemogućim svako istupanje Cintijevo. God. 1514. navališe Krčani na Bakar, gdje su robili i sjekli šume. Grada nisu potsjedali, jer su bili slabiji od gradske posade.[19])

U vrijeme kneza Bernardina Frankopana bio je Bakar vrlo važno trgovačko mjesto u Primorju. Stoga 17. rujna su godine 1524. u Bakru izdane odredbe, kako da se plaća trgovina »bakarska« od drva i svakoga inoga »trštva«, koje se čini pod Bakrom i koje »mimo« Bakra prolazi u sajmovima, pred sajmovima i poslije sajmova. Tako su određeni propisi za trgovinu drvom (tende, jarboli, vesla) iz šuma bakarskih, grobničkih, iz Jesenice i tuđih šuma. Dalje za trgovinu uljem, solju, vinom, krmcima, marvom, konjima i t. d.

[18]) Thalloczy — Barabas o. c. 182. — N. R. A. fasc. 315. Nr. 8 sad u držav. arkivu u Budimpešti. — Listina od 1489. u arkivu Jugoslav. akademije. Original je spomenute darovnice u arkivu grada Wienerneustadta.

[19]) Ljubić: Commiss. et relat. Venetae I. 139.

Vrlo je zanimljivo, kakova je sve roba tada dolazila u Bakru na trg, od koje se plaćala trgovina po tovaru. Tu je bilo svake vrste svile, širokoga sukna, polusukna, »raše«, »bumbaka« (pamuka), papra i drugih mirodija, kosa, sapuna, stakla, naranča, smokava, hobotnica, luka, češnjaka, kapule, platna i željeza. Te je odredbe popisao knežev tajnik Evanđelista.[20])

Na početku god. 1527. zavladao po Primorju ljuta glad, da je knez Bernardin slao u Mletke k duždu svoga sekretara Jevanđelistu, moleći žito za svoje gradove i ljude. Taj je knežev sekretar polazio u Mletke i vraćao se u Bakar noseći pisma duždeva i kneževa.[21]) Iste godine provale Turci sve do Bakra te porobe i popale cio tamošnji kraj, a na Trsatu smjeste preko 1000 zarobljenika. Otada se zacijelo i neko brdo kod Bakra zove Turčin ili Turčinske ravničine.

Kad je travnja god. 1529. umr'o knez Bernardin Frankopan, nije bilo više nikoga od njegove djece na životu. Bili su samo tu unuci Stjepan i Katarina, djeca kneza Fernanda Frankopana. Kako su ovi bili još maloljetni, postavio mi je djed knez Bernandin svojom oporukom za štitnika samoga kralja Ferdinanda I. Kralj je sve gradove i imanja pokojnoga kneza Bernarda primio pod svoju zaštitu, nesamo s razloga, da ih čuva za malodobnike, već i s toga, da ih ne bi Mlečani zaposjeli. To je kraj 23. travnja 1529. saopćio ostalim Frankopanima i hrvatskomu saboru. Upravu Bakra i drugih vinodolskih imanja povjeri kralj kapetanima Nikoli Rauberu i Ivanu Kacijaneru. U isti se čas javljaju i Stjepan i Toma Cintij de Dionisiis, sinovi pokojnoga Aleksandra Cintija, te mole kralja Ferdinanda, da im vrati Bakar, koji im je oteo pokojni knez Bernardin. Za to je kralj 16. srpnja 1529. pozvao izvršitelje oporuke kneza Bernandina, da što skorije izvijeste, što je na toj stvari. Što se tu učinilo, ne znamo, ma da je poznato, da su izvršitelji oporuke

[20]) Laszowski: Urbar vinodolskih imanja.

[21]) Šišić: Acta comitialia I. 118.

dali neki izvještaj i da je kralj nešto odgovorio Cintijima. Pravoga rješenja nije bilo, jer opet 25. travnja 1530. moli kralja zastupnik Cintija, svećenik Jakob Jakobini, da se Bakar vrati Cintijima, a tako se isti obratio i 1531. s Rijeke pismom kapetanu Ivanu Kacijaneru s istom molbom, kao da je Kacijaneru bilo dano neko pravo, da u tom iznese svoje mnijenje.[22]) Tim se gubi svaki trag daljim zahtjevima Cintija. No Bakar nisu dobili.

Upravitelji imanja pok. kneza Bernardina ponijeli su se kao pravi tuđinci i otimači. Već se god. 1530. tuži bakarski pop Juraj Katić kralju Ferdinandu na Nikolu Raubera, da je oteo crkvi sv. Martina u Martinšćici neke stvari i moli ga, da tom otimaču naloži, da ugrabljene stvari povrati.[23]) Tako su upravitelji zapuštali gradove vinodolske ne brinući se ni za sigurnost njihovu, pa onda nije čudo, da iste godine traži od kralja knez Stjepan Frankopan iz Ozlja, da mu se baština izruči, jer će je sam znati bolje braniti od Turaka.

Samim je Bakrom upravljao Jeronim Zadranin »kapetan, nad armadu kraljeve svitlosti na unadi i kapetan bakarski i guvernator«, koji je imao polagati račune Ivanu Kacijaneru. On je bio god. 1531. pozvan u Novomjesto u Kranjsku, da ih tamo Kacijaneru položi. Kako nije imao nikoga pouzdanoga, da ga onamo šalje, žena njegova ga je Marija pismeno ispričala. 9. travnja 1532. javi iz Senja Toma Nemanić Jeronimu Zadraninu, da se Turci spremaju na Hrvatsku i da će polovicom mjeseca travnja doći pod Grobnik,[24]) a Jeronim Zadranin gradi god. 1530. jednu kulu gradsku, kako to tamo svjedoči glagolski napis. Uz njega je bio kapetan bakarksi i vinodolski Jakomo de Pani.

Kad je god. 1534. knez Stjepan Frankopan, nazivan Ozaljski, nakon dugih neprilika i borba preuzeo svoja imanja i gradove, na broj njih 23, bila su sva straš-

[22]) Laszowski: Monum. Habsburgica I. 154. 200. 311. II 101.

[23]) Orig. u bečkom držav. arkivu.

[24]) Laszowski: o. c. II. 61, 106.

no zanemarena i opustošena. 30. svibnja tuži se knez Stjepan iz Bakra kralju na goleme štete, što ih je već pokojni tada Nikola Rauber počinio po ovim gradovima, a naročito po Vinodolu. Dakako ni Bakar nije bio pošteđen. Kad je Rauber preuzeo upravu tih imanja, pozivao se na odredbe kraljeve, te se Frankopanskim upraviteljima i kastelanima prijetio, da će ih povješati, ako gradove ne izruče. A kad su to učinili, harao je poput Turčina po njima. Počinio je do 10.000 dukata štete. S toga je Frankopan molio kralja, da mu od Rauberovih nasljednika odredi otštetu.[25])

U to su se vrijeme počeli Uskoci naseljavati i u Bakru, gdje ih je knez Frankopan primao. Kako su iz svih mjesta u Primorju od Bakra do Karlobaga, tako su i ovi bakarski Uskoci počeli gusariti na moru. Već god. 1542. javlja sekretar mletačke republike, da su bakarski Uskoci oplijenili jednu korčulsku lađu.[26] To gusarenje nastaviše i dalje, pa zbog toga nastanu mnoge tužbe s mletačke strane.

Zbog obiteljskih sveza, nastalih između kneza Stjepana Frankopana i kneza Nikole Zrinskoga, rode se novi ugovori pogledom na imanja obojice. U ugovoru o zamjeničnom nasljedstvu god. 1544. spominju se gradovi Zrinskoga Zrin, Gvozdansko, Pedalj, Krupa, Kostajnica, Mutnica, Jamnica, Lješnica, Novi na Granji, Novi Kostajnički, Komogovina, Prekovrški, Medvedgrad, Lukavec, Božjakovina, Pakrac i Rakovac; gradovi Frankopana: Ozalj, Ribnik, Dubovac, Novigrad na Dobri, Zvečaj, Skrad, Lipa, Mlaka-Despotovica, Modruš, Vitunj, Ogulin, Plaški, Jesenica, Ključ, Peč (Tounj), Janjač, Lukovdol (Severin), Grobnik, Trsat, Bakar, Hreljin, Drivenik, Grižani, Bribir i Novi. Protiv toga ugovora protestira knez Đuro Frankopan Slunjski, koji ističe svoje pravo na gradove pokojnoga kneza Bernardina Frankopana. Godine pak 1550. učini knez Stjepan Frankopan očitovanje pred dvorskim sucem Tomom Nadaždom, kojim je svojoj sestri Katarini Zrinskoj izručio gradove Ozalj, Dubovac, Grobnik, Bakar i Hreljin, dok je ostale pridržao zase, uz dodatak, da preživjela stranka baštini gradove stranke umrle bez potomka.[27])

[25]) Laszowski o. c. II. 437.

[26]) Ljubić: Com. et relat. II. 161.

Otada je gospodar Bakra knez Nikola Zrinski, koji je također išao ususret Uskocima u Bakru. Ovi su svoje gusarenje po moru naveliko vodili ne štedeći ni kršćanske trgovce, te bi ih pod izlikom, da voze tursku ili židovsku robu, nemilice plijenili i posadu ubijali. Tako su god. 1537. zaplijenili dubrovačku lađu, koja je prispjela s robom iz Ankone u luku Cigale na Lošinju na mletačkom teritoriju, doveli ju je u Bakar i izručili ba-

Grad Bakar.

[27]) Barabas: Cod. Zrinianus II. 154. 159. 274.

karskom kapetanu Petru Dente. Vlasnika, lađe, Dubrovčanina Marka Glumca-Radu ubiše, a kotorskoga plemića Marka Paskvalija izraniše do smrti. I neku drugu mletačku lađu, koja je plovila ispod otoka Cresa prema Ulčinju, orobiše. Na tužbe mletačke republike pozva kralj Zrinskoga, da vrati oteto i da dade zadovoljštinu, jer su Dubrovčani, Kotorani i Mlečani posvjedočili, da je na brodovima bila samo kršćanska roba. Pače se podmetalo sa strane mletačke, da bakarski kapetan šuruje sa livanjskim sandžakom. Utvrđeno je bilo, da su bili prvaci bakarskih Uskoka gusari Matej Tvrdoslavić i Ivan Zura, koji su se imali staviti pred sud na Rijeku.[28])

Poslije smrti Katarine Zrinske obnovi knez Stjepan Frankopan god. 1562. svoju odredbu zbog diobe imanja, te sve pravo prenio na svoje nećake Nikolu, Krstu i Jurja knezove Zrinske, što potvrdi i svojom oporukom.

Kad god. 1563. general Ivan Lenković izvješćuje o utvrdama u Hrvatskoj, ističe, da valja Bakar (Wachar) grad Zrinskoga dobro opskrbiti i utvrditi, jer je bio važan za obranu zemlje.[29])

Tim različnim ugovorima i oporukom kneza Stjepana Frankopana dođe Bakar u vlast knezova Zrinskih, koji su smrću kneza Stjepana Frankopana god. 1577. zavladali čitavim Vinodolom. Ma da je Bakar pripadao Zrinskima, često je tamo boravio stari Frankopan, a tako ga tamo nalazimo i 11. prosinca 1570., dok je kapetan Zrinskih u vinodolskim gradovima bio Mihajlo Dešić. Prije Dešića bio je u Bakru službenik Zrinskoga Petar Dente, kojemu je Nikola Zrinski god. 1567. darovao kuću u Bakru na varoškom zidu »novoj bastiji«. Već se u prvi čas poslije smrti kneza Frankopana diže kralj Rudolf II., koji traži ove Frankopanske gradove, a među njima[30]) i Bakar kao ošasna imanja,

[28]) Ibidem 160. 510. 512. — Ljubić: comm. et rel. Ven. II. 142.
[29]) Lopašić: Act. conf. III. 432.
[30]) Barabas o. c. II. 558.

dok su opet Frankopani Tržački iznosili svoje pravo na te gradove. S Frankopanima se Tržačkim izravnaše Zrinski god. 1580., kad su im predali Lukovdol (Severin), Novi grad na Dobri i Novi na moru. Tim je i sve ostalo bilo uređeno, jer su dokazali protiv tražbine kraljeve svoje neoborivo pravo. Kako je bio knez Krsto Zrinski već prije umr'o, ostadoše knezovi Nikola i Juraj gospodari Bakra.

Stara mržnja Uskoka na Mlečane, koja seže natrag do u god. 1557., kad su Mlečani zatvorili bili senjsku luku, izbijala je sve više, a naročito pod konac XVI. stolj. Kako god je stari Zrinski išao na ruku Uskocima svojim u Bakru, tako je i sin njegov knez Đuro trpio njihovo gusarenje. Okršaja je s Uskocima bilo sve češće, tako, da je konačno mletačka republika odaslala protiv bakarskih Uskoka svoju mornaricu pod zapovjedništvom Almora Tiepola. Pred Bakrom dođe 10. srpnja 1592. do pomorske bitke između Mlečana i Uskoka, a bila je vrlo krvava. Palo je s obje strane mnogo ljudi, ali Mlečani izvojevaše pobjedu. Dva Uskočka kapetana budu zarobljena i odmah obješena, Sad je bilo lako Tiepolu potsjesti grad Bakar, koji je branilo 25 Uskoka. Mlečani zauzmu grad i zarobe na životu ostale Uskoke (15). U gradu nađu mnogo novaca i stvari. Đuro se Zrinski osvetio za to oštećenje Bakra i poginule Uskoke, kad je Mlečanima zarobio 800 komada marve i pridržao 400 talira, što ih je imao dobiti mletački trgovac Pallini. I god. 1599. progone Mlečani Uskoke sve do pod Bakar, ali nijesu uspjeli provaliti u mjesto, jer je stigla pomoćna vojska s Rijeke.[31])

Mjeseca je ožujka god. 1574. izaslao knez Đuro Zrinski i Stjepan Frankopan svoje povjerenike Šimuna dijaka Zlatinčića, Tomu Milovca i Jeronima Vrbanića, da pregledaju sva vinodolska imanja i gradove. Tom su prilikom dali prepisati odredbe kneza Bernardina Frankopana od god. 1524., zbog bakarske trgovine, a to je

[31]) Horvat: Monum. Usccoch. I. 68. 69. 211.

učinio Mihalj dijak Granić, koji ih je prepisao sa »stare i razdrte hartije«, da se tako sačuva taj zakon rečenih »Bakranov«. Taj su prijepis potpisali i potvrdili svojim pečatima.[32]) Trgovina je u Bakru bila vrlo živahna. God. 1585. dođe Mlečanin Ivan sin Jurja Maurocena, koji s Nikolom Zrinskim i bratom njegovim Jurjem u Bakru 23. veljače sklopi trgovački ugovor za vrijeme od 1. travnja 1585. do konca ožujka 1590. Po tom je ugovoru izručio Zrinski Maurocenu bakarsku luku sa svim dohocima i koristima, da može slobodno izvoziti i uvoziti robu po moru i kopnu, a naročito sô, marvu, meso, drvo, žito, vesla i jarbole. Za trajanja toga ugovora imao je uvoz i izvoz da bude slobodan od svake daće. Ugovornici su imali tu povlasticu, a svatko je drugi pao pod globu od 50 dukata. Kroz tih su 5 godina kmetovi Zrinskih dužni služiti se tom robom, a svoju prodavati jedino Maurocenu. Činovnici su Zrinskih morali kmetove na tu dužnost obavezivati.[33])

God. 1599. postavi knez Đuro Zrinski za upravitelja svojih primorskih gradova pa i Bakra, Ludovika Čikulina, a njega već iduće godine u toj službi naslijedi brat Julije Čikulin. Prije njih je god. 1592.—1593. bio Marko Oršić upravitelj primorskih imanja Zrinskih. Već god. 1603. umre knez Đuro Zrinski, a upravu imanja preuze brat njegov Nikola..

Kad su god. 1601. stizavale papinske čete u pomoć protiv Turaka, iskrcavale su se u Bakru.[34])

God. 1605. izradjen je urbar za Bakar. Taj nam prikazuje jasnu sliku odnosa bakarskih podanika prema gradu. Bakrani su u grad plaćali godišnji bir od 600 libara u gotovu. Neki su od toga bira bili slobodni, a među ovima i pop Grga Starčić, Mikloš dijak i kuća fratara. Podavali su dalje u grad vino, »sulj« od »drobne i velike

[32]) Laszowski: Urbar vinodol. imanja.

[33]) N. R. A. fasc. 1648. No 32. Nekoć u zem. arkivu u Zagrebu, sada u Budimpešti.

[34]) Horvat. o. c. 367.

živine, vršili berbu u Martinšćici. Nešto su vina podavali i na Grobnik. Imali su da nose putnu prtljagu kneza do Grobnika, Hreljina i Broda, a lađom da služe uz hranu knezu ili njegovim ljudima do Rijeke, Krka, Senja, Zadra, Lošinja i dalje.

Bilo je i slobodnjaka, plemenitih ljudi, koji su plaćali neke neznatne daće u naravi i u novcu, služili su podvozom za grad, zatvarali »varoš«, vjerno čuvali ključeve varoši i držali stražu u mjestu. Trojica su ovakovih »stražara« imali da nose listove do Grobnika, Rijeke i Hreljina. I u Bakru je bilo tada Vlaha, koji su plaćali u grad »podimnicu« u novcu, davali ovce i konjima služili za nošenje tovara. Njihov je sudac, dvornik i pristav bio slobodan od tih podavanja. Vlasi i Bakrani su bili dužni otpremati tovare do Ozlja, no za to su dobivali po tovaru 6 libara. »Knapi« pak bakarski, koje naši historici drže za rudare, plaćali su također od svake stare kuće po 6 libara na godinu. Tu nalazimo i imena tih »knapa«: Peronić, Doklić, Brozinović, Domjanić, Batistić, Mašić, Mikuličić. Ovi nisu prenosili »tovare«, već su o trošku gospodara bili dužni nositi pisma u Mletke.

Bakrani su i Vlasi morali zidati grad i donijeti sve tome potrebno, izrađivati u gori drvo za grad, podavati svoje daske za krov grada, ali meštri su dobivali plaću. Od mesnica se davala u grad glava ubijena maršeta. Pod grad su pripadali četiri mlina, a ti su o Križevu davali »križarom« po star pšenice. Ovi su »križari« pjesmom i obilaženjem po Bakru slavili »Križevo«, kako je bio narodni običaj. U Bakru se tad spominju imena: Brozinić, Fabijanić, Juratić, Dujmić, Kusinić, Batistić, Kravčić, Derk, Šikić, Kleković, Lisičić, Skalić, Milonić, Borčić, Spanjol, Čogar i Kovač.[35])

Na osnovi kraljevskih povlastica bila je u Bakru trgovina a naročito žitom, slobodna od plaćanja tridesetnice i maltarine. No god. 1605. počeše službenici nadvojvode Ferdinanda u Rijeke ove daće ubirati, i tako

[35]) Laszowski: Urbar vinodolskih imanja.

su morali trgovci iz Mletaka i iz Dalmacije, što su ondje kupovali žito, plaćali ove neobične daće. Stoga je knez Nikola Zrinski zamolio nadvojvodu, da to zabrani, to više, što su riječki službenici nadvojvodini tražili od trgovaca, da kupuju žito na Rijeci a ne u Bakru.[36])

Iste godine umre knez Nikola Zrinski, a imanja naslijediše braća Nikola i Đuro Zrinski, sinovi Đure, brata Nikolina. U Bakru i po primorskim gradovima dospiješe u velike neprilike. Nesamo da morahu hraniti naseljenike Uskoke u Liču, već se morahu boriti i s nasilnim ljudima nadvojvode Ferdinanda na Rijeci. Čini se, da su s Mlečanima živili u sporazumu, a podržavao je to njihov vinodolski upravitelj Julije Čikulin. Zrinski je pače s Mlečanima počeo i trgovati, pa su i sjekli šume oko Bakra, što je gradački nuncij Porzia god. 1606. javljao papinskom državnom tajniku Scipionu Borghese. Bakar je mnogo stradao i od senjskih Uskoka, koji su pomagali nadvojvodine ljude na Rijeci. Ovi su se dali na otimačine, te su na početku godine 1612. iz luke bakarske ugrabili 4 lađe Zrinskoga nakrcane robom i ponovno još drugu jednu lađu. Ma da je Čikulin, koji je to vrijeme držao u zakupu bakarsku luku, oštro ove tužio zapovjednicima u Kranjsku, sve to nije pomagalo.[37])

Za vrijeme uskočkoga rata bili su Mlečani vrlo kivni na Bakar, jer je ondje bilo mnogo Uskoka. Mjeseca kolovoza 1616. udariše Mlečani na Bakar. Pritisnuše ga s mora sa 20 brodova, a s kopna sa 400 vojnika. Grad je branio kapetan Zrinskoga Ivan Budački. Od ponoći do drugoga večera izbaciše na Bakar preko 1000 topovskih metaka, a da mu mnogo ne naškodiše. Sa grada obori lumbarda zapovjednika jednoga mletačkoga broda, koji i potopi. Mlečani bi bili i dalje udarali na grad, da nije s Rijeke stigla pomoć od 300 Riječana pod vodstvom Burgundera, Martina Sandrića Grobničanina i vojvode Jurja Steinbergera. Mlečani na to pobjegoše ostavivši mnogo mrtvih i ranjenih.

[36]) Lopašić: Act. conf. I. 336.

[37]) Horvat. o. c. II. 68. — Lopašić o. c. II. 24.

Braća su Nikola i Đuro Zrinski složno vladali svojom djedovinom i nijesu je dijelili. Po svršetku uskočkoga rata (1617.) postade i na moru mirnije, jer su Uskoci maknuti. U Vinodolu je bio tada upravitelj i kapetan Ivan Budački. Kad je knez Nikola Zrinski god. 1625. umr'o bez potomka, preuzme djedovinu brat Đuro Zrinski, koji je bio i ban. No taj već iduće godine 1626. umre ostavivši dva mala i nedorasla sina Nikolu i Petra, koji

Tlocrt grada Bakra.

dobiše po časti odlične, ali po maru vrlo slabe skrbnike. Upravu je vinodolskih njihovih imanja rukovodio vinodolski kapetan Martin Sandrić. Još je u to vrijeme trajala kavga s riječkim kapetanima, zbog trgovine u Bakru. Riješena je konačno zakon. član. XLIII. god. 1635., kojim je određeno, da je trgovina volovima u Bakru slobodna za sve žitelje Hrvatske, Slavonije i Ugarske uz obične pristojbe, dok je uvoz soli i izvoz žita prost od

svake daće. To je kralj 3. ožujka iste godine saopćio austrijskoj dvorskoj komori te odredio, da to imadu strogo poštivali nesamo krajiški časnici, nego i kapetan riječki.[38])

Kad su braća Petar i Nikola Zrinski preuzeli sami upravu svojih imanja te ih god. 1638. među se podijelili, ostao je Bakar s drugim primorskim imanjem zajedničko dobro, kojim je upravljao po njima postavljeni upravitelj; taj je vodio račune, a dohotke su braća dijelila. Ugovorom od g. 1641., skupljenim u Bakru 4. svibnja između braće Nikole i Petra Zrinskoga, određeno je, da ostane sô po magazinima u Bakru zajedničko dobro a tako i drvo.[39])

Zemlje su u Martinšćici pripadale s ove strane potoka pod Bakar, a s one strane pod Trsat, koji je tada u rukama kralja. God. 1642. pođe knez Petar Zrinski s oružanom silom u Martinšćicu te posjedne trsatski mlin i neke zemlje otpremivši i vrata mlina u Bakar. Kralj naloži kapetanima senjskom i riječkom, da to oružanom rukom natrag zauzmu. I doista je senjski kapetan Herberstein pošao onamo s vojskom i kroz pet dana kušao da protjera Zrinskoga, no to mu ne uspije, pa je tako izvijestio ratnom vijeću u Graz, da za to treba 6—7000 ljudi, a tih nema pri ruci.[40])

Na diobi god. 1649. pripade Bakar knezu Petru Zrinskomu, a on ga je držao sve do svoga pada. Bakar se znatno razvijao za vrijeme kneza Petra, naročito kao trgovačka luka sa znatnim skladištima različne robe, a naročito željezne, koja se dovozila iz Čabra, i dalje morem odlazila u Italiju. God. 1666. bio je bakarski kapetan Ivan Đuro Abfalter, i toga je Zrinski postavio.

God. 1669. počne dozrijevati odluka bana Petra Zrinskoga, da oslobodi Hrvatsku od tuđinaca. Te godine

[38]) Lopašić: Act. conf. II. 163.

[39]) N. R. A. fasc. 319. No 39. nekoć u zem. arkivu u Zagrebu, sad u Budimpešti.

[40]) Lopašić o. c. 258—9.

dođe i u Primorje i izda različne odredbe, koje su smjerale na oružan otpor. Franju Frankulina imenuje kapetanom vinodolskim te mu izda i naloge pogledom na ustanak. Glavnu je vojsku imao da dade Bakar i Grobnik. Zapovjednik je te vojske trebao biti mladi knez Orfej Frankopan, dalji rodjak Petrova šurjaka Franje Krsta Frankopana. On se izmjenice bavio u Novome i Bakru i sve spremao. Vojne su se pregledbe vršile u Grobniku i u Driveniku. Knez Franjo Krsto Frankopan povjeri mu svoju ljubljenu ženu Juliju rod. grofinju Naro, da je otprati u Italiju, u njezinu domovinu, da se opet povrati kad bude sve dovršeno. 5. travnja 1670. dođe s njom u Bakar, i tu je dva dana boravila do odlaska u Italiju, u Rim, da se više ne povrati. Knez Orfej pođe s njom, no i on se nije vratio na svoje mjesto, jer je nesreća zadesila Zrinskoga i Frankopana, koji dopadoše tamnice. Kapetan Frankulin ostade u Primorju. Pače i u čas, kad je vojska carska pod njemačkim generalima, naročito poznatim grofom Herbersteinom, preko Liča kretala u Primorje, spremao se junački Frankulin na otpor s Bakranima i Grobničanima. U Bakar je doveo 15 junačkih Vlaha iz Liča, uredio topove i sve za obranu. Bio je spreman umrijeti za Zrinskoga. No što je značila šaka ljudi protiv 7.000 krajiške i austrijske vojske, a strah pred silom slomi otpor Bakrana i Grobničana. Proglasilo se, da su Zrinski i Frankopan u tamnici, a to je značilo potpun slom. Bakrani se pokoriše. Pače i sami neki Bakrani okrenuše oružje protiv Frankulina, nazivajući ga »starim psom« i prijetiše mu se kuburama. Tako je bio prisiljen Frankulin da preda grad, koji je odmah zaposjela carska vojska pod zapovjedništvom pukovnika grofa Diepenthala.[41]) S ovom je vojskom došao i karlovački general Herberstein i kapetan Ernesto Paradeiser sa svojim rođakom Sigismundom Paradeiserom.

Sa svojim vojvodama i vojnicima oplijeniše grad i magazine u luci, a ne poštedješe ni mirnih Bakrana. Er-

[41]) Lopašić: Novi prilozi za poviest urote. (Starine XXV.).

nest Paradeiser ugrabi iz grada različne vrste finoga padovanskoga i drugoga sukna, fine ženske tkanine, čipke, svilu, ženske pojase, bojadisane češljeve, hlače, mreže, ulje, amfore, majolike, pehare, tri mjedena topa, turskoga konja, zrcala i 6 zlatnih prstenova, a osim toga još i druge predmete i živeža. Pače i neki si pop Toma Sučvić prisvoji mnogo koješta. Ugrabljene su 3 velike svilene zastave, tri manje i 4 male zastave »labogo« zvane. Odneseno je i 15 srebrnih žlica, pozlaćena gvozdena postelja, svileni sagovi, mjedeni kandelabri i drugo različno pokućtvo. Među ugrabljenim je oružjem bilo vrlo dragocjenih pušaka i pištolja, oklopa, kaciga i t. d. Pljačkaši odnesoše i 5 slika. Odvukoše dalje i silne količine vina i soli, te na tovare surova i izrađena željeza. Među vojnicima, koji su kod te pljačke sudjelovali, osobito se ističe neki Mato Baffo. Sve su to potvrdili pod prisegom svjedoci god. 1672., kad se zahtijevalo, da se otete stvari povrate.[42])

S ostalim imanjima Zrinskih i Frankopana pade i Bakar pod zapljenu. 22. lipnja dodjoše u Bakar već spominjani kr. povjerenici i punomoćnici fiska sa županijskim sucem Znikom, da izvrše zapljenu. U gradu nađoše dosta vina, octa, mesa i drugoga živeža, 4 velika topa od mjedi, 32 mala topa za brodove zvana »perolle«, 7 mužara, različnih postelja, škrinja, 45 pušaka bradatica, mnoštvo kugalja za topove, slika i drugoga pokućstva pak tri sanduka hrvatskih knjiga »Odilenje sigetsko« književnika Pavla Rittera-Vitezovića, štampanih u Veneciji. U luci, po magazinima, nađoše množinu morske soli, i goleme zalihe željeza različne vrste, čavalja, potkova, šipaka, motaka i t. d. To je sve dolazilo onamo iz čabarske tvornice željeza. Povjerenstvo je tu postavilo za upravitelja svih vinodolskih gradova Matiju Turinu, vikara modruškoga a Mihu Benčića za kastelana; k ovima dodijeljen još i Mato Štiglić, pa im bude povjereno, da po starom običaju drže sudove. Tako su isto postavljeni u luku službenici, da rukovode prodaju soli

[42]) Arkiv ratni u Beču: 3. 26. apr. 1672.

i željeza. Računovođa postade Bartol Carina. 23. lipnja izvrše zapljenu i u Bakarcu, gdje je bio malen dvor i različni magazini za sô. I tu su našli dosta vina, soli, vesala i greda, što povjeriše Baptisti Navara. Povjerenstvo je otuda otišlo u Kraljevicu.

I ovo je povjerenstvo utvrdilo silnu pljačku, što su je njemački zapovjednici na Krajini počinili u Bakru. Tu se konstatiralo, da je i general Herberstein među ostalim ugrabio u Bakru i željezni sanduk s velikom svotom gotova novca. Pače su pljačkaši pokidali i ključanice sa vrata i iz magazina odnijeli jedra, meso, slaninu, rižu, različne brodske topove, pšenicu i koješta drugo.[43])

Grof Ernest Ivan Paradeiser postade odmah kapetan vinodolski, a Franjo je Frankulin bio posljednji od Zrinskoga imenovani vinodolski kapetan.

Bakar je tako postao komorsko imanje. Odmah zatim slijedi i procjena. U njoj stoji, da je grad Bakar zidan, ima 8 soba, različne komore, pivnice i kuhinje, no dosta je ruševan. Procijenjen je na 1000—1500 for. Gradu su pripadale i neke kuće i dva mlina, svaki s jednim kolom, a od ovih je jedan bio suvlasništvo grofa Adama Zrinskoga, nećaka bana Petra. Pod grad se brojilo i devet vinograda »knežija« zvanih, i to u Dolcu, Brajdi, Kostreni, Budinu, Šaričnjivi i Dragi sa zidanom klijeti. Kmetova je bilo 262, a bili su obavezani otpremati tovare do Grobnika i Broda i služiti na moru do Senja i Rijeke te pomagati kod gradnje grada i gradskih zgrada. Slobodnjaka je bilo 51, i ovi su bili dužni samo služiti kao teklići i vojnici. Vlaha je bilo 93, plaćali su u grad desetinu, služili konjima na putovanjima gospoštije i kao konjanici u vojsci. Kmetovi su plaćali još godišnji bir od 1450 libara i davali podavanja u naravi: ovaca, jarića i vina. Prema tome je procijenjeno bakarsko imanje na 29.397—41.619 for.[44])

[43]) Rački: Acta coniur. 577.

[44]) Aestimatio bonor. Zrin.-Frangep. u držav. arkivu u Zagrebu.

Za boravka komorske komisije u Bakru g. 1672., traži bakarski kaptol, da Vlasi (populus Valachicus) u Dragi ovomu podavaju za krštenja i vjenčanja neki dohodak, kako je to bilo već uređeno dekretom grofa Petra Zrinskoga. To je i potvrđeno pod kazan određenu dekretom Zrinskoga. Vlasi su pak molili oprost od podavanja vola i janjaca, što su imali davati svake godine. No ta im molba bude odbijena.[45])

God. 1673. bio je kapetan bakarski grof Matija Strassoldo, 1675. Ivan Andrija Koderman, 1683. barun Franjo Rigoni, a god. 1695. grof Ladislav Coronini kao generalni kapetan imanja komore u Vinodolu.

Pod upravom ugarske komore pretrpješe Bakrani bezbroj jada i nevolja. Njihov je kapetan i upravitelj Koderman bio vrlo nasilan čovjek. Već 5. studenoga 1674. upraviše Bakrani opsežnu pritužbu kralju, u kojoj ocrtaše nasilja Kodermanova. On ih je nemilosrdno globio i kršio odredbe urbara. Branio im je trgovati, premda su bili u trgovini slobodni, (osim trgovine drvom i solju). Po ulicama je stavljao vojnike, koji su otimali svaku posudu ulja, što su ga trebali za vlastitu porabu. Branio im je prodavati vino iz vlastitih njihovih vinograda. Po starom su urbaru bili Bakrani dužni za gospodski stol nositi tovare na svojim konjima do Broda, no Koderman ih je silio, da te tovare otpremaju i druguda, pače ih prisili, da za to uzdržavaju 70 konja bez ikakove naknade troška. Dokinuo je stari običaj, da su Bakrani mogli za svoje potrebe kupovati ribu po tri solda funta. Crkvi sv. Marije otme vinograd Brajdicu i tamo dade napraviti magazin, goneći siromašne ljude na gradnju. Otimao je i kaptolsku desetinu. Kad su pošli sudac i starješine u Kraljevicu, da se ondje pritužе zbog tih nasilja, dao ih je Koderman zatvoriti, i tu su ostali, dok se nijesu iskupili pozajmivši novac od crkve. Kod parnica je ubirao Koderman i Frankulin velike globe. Ortak Kodermanov Sigismund Aleksandar Carina grozio se opet Bakranima,

[45]) N. R. A. prije u zem. ark. u Zagrebu, sada u Budimpešti.

da je Koderman kupio u Beču tri krvnička mača, kojima će dati posmicati glave Bakrana. Kod te zgode ističu Bakrani svoju vjernost i svoje zasluge, pa ustvrdiše, da su još od kralja Bele dobili svoje povlastice i plemstvo.[46])

Barun Franjo Rigoni uzme god. 1685. od komore u zakup imanja i gradove Bakar, Grobnik, Čabar, Brod, Lokve, Novi i Kraljevicu. Tom zgodom bude sastavljen točan inventar, koji je vrlo zanimljiv. Pred ulazom u bakarski grad stajala je zgrada sa dva kata, u kojoj su stanovali njemački vojnici. U gradu je samom bilo više soba i komora, a po njima različno pokućstvo i oružje. Bilo je tu topova, pušaka, kaciga, oklopa, kopalja i drugih bojnih, gospodarskih i kućanskih sprava. Spominju se u drvu izrađeni grbovi Zrinskih i Frankopana, pa jedan grb Zrinskih, isklesan u crnom mramoru. U velikoj je dvorani bila i kapelica s više svetačkih slika i svom opremom. Po sobama su se nalazile vrijedne mletačke postelje, sagovi, ormari, spremnice za knjige i pisma. Po svemu se vidi još nekadašnji sjaj u bakarskom gradu.

U gradskim su se kućama i magazinima u luci nalazile goleme zalihe sukna, soli, željeza i druge robe, mnoštvo žita i vina. A velike gomile drva, izrađena i neizrađena, vesala, dasaka, svjedoče, da je u Bakru bila živa trgovina takovom robom. Za sve je to preuzeto jamčio bar. Rigoni kao za komorsko dobro.[47])

Za Bakar i ostala fiskalna imanja Zrinskih i Frankopana poče se zanimati knez Livije Odescalchi, te i stavi komori ponudu.[48]) O tom se mnogo raspravljalo, ali nije došlo do odluke. Ugarska je komora držala i dalje Bakar. No kad je posljednji slobodni Zrinski, Adam, pao kod Slankamena 1691., odreče se njegova udovica sviju

[46]) Arkiv komorski (financ. minist.) u Beču.

[47]) Inventarium bonorum maritimorum fiscalium 1685. u držav. arkivu u Zagrebu.

[48]) N. R. A. fasc. 59. No 3, 4, prije u zem. arkivu u Zagrebu, sad u Budimpešti.

prava na imanja svojega muža u korist cara (1692.), a tad privoljem carevim kupi austrijska komora od ugarske komore sva imanja Zrinskih u Primorju i Ozalj s Ribnikom.

U Bakru tad bude uređena kapetanija, koja je upravljala cijelim Vinodolom. U trgovačkom se pravcu razvijao Bakar dosta povoljno, te se pače u jednoj spomenici principa Eugena Savojskoga iz god. 1699. ističe, da se Bakar i Vinodol nalaze u kudikamo povoljnijim gospodarskim i trgovačkim prilikama, nego li se nalazište ikad prije pod upravom Zrinskih i ugarske komore.[49]) God. 1719. zatraži neka udruga grčkih trgovaca u kralja dopuštenje, da se članovi njezini mogu naseliti po Primorju i trgovati. Zastupnik je te udruge bio Stjepan Serafin, kojemu je uspjelo dobiti kraljevo privolje na sve, što je udruženje tražilo. Kralj to i potvrdi 3. svibnja 1719. Među ostalim dopusti toj udruzi trgovanje u Bakru i Bakarcu, a i naseljivati.[50]) To je dašto opet pridiglo promet u Bakru.

God. 1728. obiđe kralj Karlo III. sve luke hrvatskoga Primorja, pa tako posjeti i Bakar te odredi, da se tamošnja luka uredi za najveće brodove. God. 1749. bude predan Bakar s Vinodolom upravi bečke bankalne deputacije, koja je imala svoje upravno sjedište u Ljubljani. Tako Bakar dođe pod tu upravu i jurisdikciju t. zv. »austrijskoga Primorja« (Litorale Austriacum). Godine 1750. i prvih mjeseci god. 1751. potresao je jak potres cijelim Primorjem. Bakar je mnogo stradao, a naročito grad, crkva sv .Marije i sv. Margarete, magazini i druge kuće. Gradska se visoka kula raspucala, krov na gradu porušio, a zidovi grada rasklimali. Po odredbi bankalne deputacije popravljene su crkve i druge zgrade, gradska je kula porušena, a zidovi poravnani.[51]) Odredbom

[49]) Lopašić: Act. conf. III. 171.

[50]) Ibidem 330.

[51]) Acta Buccarana A. 91. 196. 174. 276. 663. u drž. arkivu u Zagrebu.

kraljice Marije Terezije od 9. kolovoza 1776. sjedinjen je Bakar s Kraljevicom s vojnom Krajinom, pa je pripao pod upravu karlovačkoga generala. Ali već se iduće god. 1777. (5. IX.) sjedinjuje s novo osnovanom hrvatskom županijom severinskom i tako pripaja opet Hrvatskoj. 13. svibnja 1778. učini ista kraljica Bakar slobodnom lukom s teritorijem od Trsata do Kraljevice a sa sučijama: Bakar, Bakarac, Kraljevica, Donji Hreljin, Donji Praputnik, Kostrena sv. Barbara, sv. Lucija, Donja Krasica, Podvežica i Trsat. 23. travnja 1779. postade Bakar i Rijeka kraljevskim gradom. U Bakru kraljica utemelji i školu davši za to zakladu od 30 tisuća for.

Kao trgovački grad cvao je Bakar, dok ga za vlade cara Josipa II. ne zadesi težak udarac. God. 1786. dokine on bakarski mjenbeno-trgovački sud i podvrgne ga takovomu sudu na Rijeci. I magistrat je za Bakar i Vinodol prenesen na Rijeku. Bakarski patriciji izgubiše svoja prava, a u magistratu su bili zastupani samo jednim glasom. On ukine i severinsku županiju i uredi t. zv. »ugarsko Primorje« (litorale Hungaricum), koje bude za vlade Leopolda II. opet sjedinjeno s Hrvatskom.[52]) Dašto, borbe su Bakrana za svoju varošku slobodu bile žive. S njima je imao posla i hrvatski i ugarski sabor. Hrvatski je sabor naročito god. 1791. mnogo zagovarao težnje Bakrana.[53]) God. 1807. odredi Kralj Franjo II., da Bakar šalje svoje zastupnike na hrvatski sabor.

God. 1809. pade Bakar pod carstvo Napoleona I., i bude dodijeljen intendanciji na Rijeci. Pod francuskom vladom ostane do 1813. Kad je ona prestala u Hrvatskoj (do Save), ostao je Bakar i dalje pod riječkim gubernijem u t. zv. austrijskoj provinciji Iliriji do god. 1822., a tada mu je opet vraćen municipalni autonomni uređaj, koji je god. 1850. za apsolutizma ukinut. God. 1848. 26. travnja prvi put se na bakarskoj kotarskoj skupštini govorilo hrvatskim jezikom, dok se prije uredovalo samo

[52]) Rački: Rijeka naprama Hrvatskoj.

[53]) Saborski spisi 1791. br. 34, 44, u držav. arkivu u Zagrebu.

talijanski. God. 1855. izgubi Bakar sve oblasti osim magistrata, a i taj svojim područjem rada ostade posve okljaštren. Tek god. 1860. dobije opet svoja stara gradska prava i slobode. Radi neurednosti u gradskoj upravi nastojahu pridružene općine, da se otmu svezi s Bakrom ne mogući snositi daće, koje su se od njih tražile. Već se god. 1861. ustalo u hrvatskom saboru s prijedlogom, da dođe do odjeljenja. Tek god. 1873. zaključi sabor, da se odijele pripojene općine, a izvede to tajnik vlade Ivan Vardian 30. rujna i 1. listopada 1874. — Tako je s Bakrom ostalo samo: Sv. Kuzma, Donje Škrljevo i Vitoševo, dok su ostale općine pri županiji.

Sam je stari grad Zrinskih i Frankopana u Bakru služio na početku XIX. stolj. kao bolnica za bolesne od škrljeva. Poslije ga učiniše i kasarnom za vojnike, dok napokon nije postao svojina gradske općine, koja ga dostojno uzdržava.

HRELJIN.

Topografski opis. — Rimski spomenici u hreljinskoj okolici. — Hreljinjani kod stvaranja Vinodolskoga zakona g. 1288. — Frankopani najstariji gospodari Hreljina. — 1493. dolazi u Hreljin dio modruškoga kaptola. — Nasljednim ugovorom dolazi Hreljin u vlast knezova Zrinskih 1544. i 1550. — Zrinski gospodari Hreljina do g. 1670. — Hreljin napušten i daljnja sudbina njegova.

Čovjeka može da očara pogled sa željeznice, kad se spuštamo s Plasa prema Bakru. Pod nama se pruža kršovita pustoš sa svojim ponikvama, ograđenima kamenjem. Po njima su brižne ruke Primoraca zasadile svoje vrtiće, a po pećinama i kršu tek se nešto mjestimice zeleni. Ovuda se vijuga cesta prema Kraljevici i k Bakarcu, a tamo dalje se uvalio među pećine bakarski zaliv pun krasota. Onkraj zaliva diže se iz mora kamenita obala kostrenska, a njoj se nasuprot posadila zelena Kraljevica, a na dnu zaliva gradić Bakar.

Iznad Bakarca na brijegu s malim zaravankom vidimo potpunu sliku napuštenoga Hreljina, u sredini visok toranj, a do ovoga mala kapelica. Brijeg s razvalinama varoši i grada hreljinskoga visok je 321 m nad morem, a nalik je izdaleka, kad se gleda sa zapadne strane, golemoj piramidi. Sav je brijeg kamenit, a prema dolini strše velike pećine, koje marljivi Hreljinjani s mukom obraćaju u vinograde. Samo se mjestimice susreće malo zelenila, što bar donekle oživljuje sivo i pusto kamenje. Ispod razvalina, koje narod zove »Gradina«, pada strmo prema moru dubok jaz u samom kamenu, a zovu ga »Vražji put«.

Krasna zidana cesta vodi iz Križišća u mjesto Hreljin, nad kojim se visi razvalina staroga Hreljina, pa

kao da gospoduje nad putovima, što vode iz Gorskoga kotara k moru i od Bakarskoga zaliva u Vinodol. Najprikladniji je put do hreljinskih razvalina iz Bakarca. Otuda vodi pokraj župnoga dvora ispod hreljinske gradine do stare Karlove ceste (kojom se vrijedno uspeti), ili se krene prečacem do nove ceste, što je usjekoše u tvrdu stijenu pod samom gradinom, a otuda puca i pogled na Bakarski zaliv. Dalje se ide podzemnim rovom, kuda je cesta izvedena, okrene se na desno i uzbrdice stazom. Prolazeći mimo strminu, okrenutu prema dolini, dolazi se do dviju cisterna. Obzidane su tesanim kamenom, otvorene i sadrže dobru i bistru vodu. Kad smo gore, eto pred nama prave slike pustoši!

Na prilično visokome zaravanku pružile se ruševine grada i varoši hreljinske. Skup je to većih i manjih zgrada, ponamještenih bez ikakova reda, koje su sve više ili manje razvaljene, bez krova i poda, a po njima na prozorima i zidovima niče trava i korov puštajući svoje korijenje u pukotine zidova. Takih omanjih zgrada ima do 50.

Osnova je hreljinskih razvalina podugačka, otegnuta smjerom od sjevera prema istoku. Sve je to bilo negda obzidano jakim zidom, koji se naokolo pruža u različnim nepravilnim smjerovima čineći mnogo sad više sad manje pravih i tupih uglova. Na sjeverozapadnom je uglu stajala okrugla kula, a takova je bila i na suprotnom jugozapadnom uglu kao suvisli dio kastela-grada. Između ovih dviju kula bila su jedna varoška vrata, a druga na sjeveroistočnom uglu. Najbolje je sačuvana kula kastela, okrenuta prema dolini bakaračkoj. Uz nju se naslanjao sam kasteo, a imao je još jednu četvorouglatu kulu, koja je sa dva ugla izbočena van vanjskih zidova. To je bila izvan sumnje glavna branična kula gradska. Narod priča, da su pred tom kulom držali Frankopani sud. Vanjske su zidine kastela još dosta visoke te se na njima vide i prozori u sredini i gore. I prema varoši su bili jaki zidovi, no nutarnje se razdjeljenje teško razabira, jer je vrijeme i nevrijeme

učinilo svoje. To je bio nekoč branik varoši hreljinske, a danas leglo guštera i zmija...

Pogled na brdo s hreljinskim razvalinama.

Kuće su se varošice najviše stisle do zidina grada. U sredini tih razvalina, na maloj čistini, stoji ruševina

velike crkve, od koje se još prilično dobro uzdržao u sredini na pročelju dozidan zvonik, što ga je pred neko 60 godina raskolila strijela. To je nekadašnja glavna hreljinska crkva sv. Jurja, ili kako ju pisma zovu »stolna crikva«. Uz ovu slijeva stoji mala i dobro sačuvana, crijepom pokrita kapelica B. D. M. s malim zidanim i otvorenim zvonikom. Vrata su na pročelju obla i obložena kamenim vratnicama. Po svoj je prilici sagrađena god. 1699., koja je godina uklesana na kamenoj ploči. U njoj su i dvije rake; ona je zdesna Antuna Turine od god. 1712. Kapelica je na mjestu, gdje je nekoč stajala stara kapelica Frankopana sv. Stjepana prvoga mučenika. Od ove kapelice razabiraju se zidovi sa tri strane spomenute kapelice B. D. M. To je kapelica, iz koje potječe krasan mramorni okvir tabernakula, na kojem je zdesna, isklesan grb Frankopana, a slijeva sv. Juraj u borbi sa zmajem. Još ima na njoj anđeoskih glava, arabeske s grožđem i pšenicom te žuludom (panis vitae), a s napisom: »Hic est chorpus domini nostri Yesu Cristi 1491.« Taj se krasni spomenik nalazi danas u arheološkom muzeju u Zagrebu. Bakarski kronik Barčić spominje, da su u toj kapelici imali Frankopani svoju raku, u kojoj je pokopan i hreljinski župnik Juraj Žuvičić.

Pred kapelicom se poviše lijevo nalazi cisterna, a iza kapelice je bila nekoč Kalvarija, gdje je do pred 30 godina stajao drven križ.

Vidik što se prostire s razvalina hreljinskih, bez sumnje je među najljepšim vidicima s naših razvalina, pa onda nije ni čudo, da je nadvojvoda Ludovik Salvator u tom kraju našao zanosa i opisao ga u svom djelu »Der Golf von Buccari i Porto Rè«. Gledajući s te visine sinje naše more, bijelu Kraljevicu s njezina dva grada pa onu krš, mora da nam bujaju osjećaji od milja i opet steže duša od bola, pa i tu osjetimo, da nas ljubavlju veže ova naša draga — ovdje pusta, ali opet lijepa hrvatska domovina! A kako i ne! Veličajan je pogled na okolicu Bakra. Pred nama je čitav Kvarner s otocima, koji se ističu svojim rtovima, šilima i grebenima.

Iznad Bakra se bijeli selo sv. Kuzme, dalje tamo Kukuljanovo, Krasica, Viševica, Praputnjak i Meja. Ispred Kraljevice se pomalja iz mora otočić sv. Marka, s kojega se oko rado odvraća, da pase po bujnoj zeleni duge doline, pred kojom se je smjestilo ribarsko mjestance Bakarac, nekoć luka hreljinskoga grada, Turinovo selo, Dol, Velika i Križišće. Daleko se na sjeveru dižu strme kamene glavice, a ispod njih se vijuga u zavojima karlovačko-riječka željeznička pruga. Tamo se na sjeverozapad opet diže ponosna Učka, divna u čas zalaza sunca, a danas tužna, jer dijeli sudbinu otrgnute hrvatske braće.

»Sveta tišina naokolo vlada, a tek čuješ tuj i tamo pjesmu pastira, koji čuva svoje stado. A kad suton prikrije zemlju — vlada tajinstveni mir, tek čuješ čvrčka, da čvrči svoju pjesmu. On je veseo . . .«

Kako je oko Hreljina sve puno pećina i kamena, a ukras su im divlje ruže i primorsko šikarje, zemlje su, koliko se mogu obrađivati, vrlo slabe. Ima nešto i vinograda, ali malo vode. No za to je oko Bakarca i u jarku više zeleno, tu vidimo zelene satureje, borovicu, niske jasene i javore, a gdjegdje se pomalja i crnogorica (Pinnus austriaca), crni trn i drugo zelenilo.

Danas je tako tužno i tiho među zidinama hreljinskim. No nije tako bilo pred stoljećima. Ne vjeruje li se, eto što nam stara pisma pričaju o minulom životu na Hreljinu.

* * *

I Hreljin ubrajaju neki među onih sedam utvrda (septem turres) rimske Liburnije, što samo svjedoči, da ga drže za vrlo star grad. Tko ga je sagradio i kad, o tome ne govori ni jedan spomenik. Narodna priča kazuje, da ga je sagradio Hrelja (Herkul), koji je ovamo došao iz Grčke. No svakako je utvrđeno, da je oko Hreljina bilo rimskih naselja, što svjedoče i tamo u zemlji nađene starine. Na livadi Pavlinovici našlo se žara s paljenim kostima, a kod Plasa se u kraju Planina našlo i rimskih novaca. Kod Bakarca je kamen vrh »Gradac«,

na kojem je nekoč stajala zgrada na osnovi kao pravokutnik, duga 40 a široka 3·5 m. S istočne je strane imala kulu. Tu je, kako se priča, iskopano različnoga novca i jedan zlatan štapić. Ta je kula možda bila rimska stražarnica, koja je čuvala cestu od rimske Tarsaticae dolom Klančinom uz more prema Senju. Kod Bakarca se pak našao rimski miljokaz. To bi bili uglavnom tragovi rimske kulture i života u hreljinskom kraju.

S Vinodolom dođe god. 1225. i Hreljin u vlast knezova Krčkih Frankopana. No prvi nam se put spominje Hreljin za vrijeme vinodolskih gospodara Fedrika, Ivana, Leonarda, Dujma, Bartola i Vida knezova Krčkih, god. 1288. Na zboru, kojemu je u Novom bio predsjednik knez Leonard Frankopan, zastupahu Hreljinjane plovan Raden, satnik Ivanac, sudac Živina i Kliman Nedal.[1]

Kroz cijelo XIV. stolj. nema nikakovih vijesti o Hreljinu, no za to su nam obiljnije vijesti u XV. stoljeću. God. 1403. za vrijeme kneza Nikole Frankopana spominje se Hreljin kao grad i varoš, pa je tamo bilo 4 svećenika: plovan Blažević, Šimun, Antun i Frančiško. Njima i njihovim nasljednicima »redovnicima« darovao je sudac Andrija Ševatić sjenokošu Črni pod Zlobincem (Zlobinom) za dušu svoju i sina Jurka, koji je te godine poginuo u vojni na Turke.[2]

Poslije smrti kneza Nikole Frankopana vlada Hreljinom sin njegov knez Stjepan, i za vrijeme je njegovo uređen god. 1437. spor između Hreljinjana i Bakrana zbog međa. U tom se pismu spominje hreljinski plovan Matija, sudac Matija Kolermanić, sudac Kalut Dobren, Ivan Osen, Pavao Perlačić i Marko Relja Kugabca. God. 1440. nalazimo na Hreljinu kneza Ivana Frankopana, kad je obdario samostan crikvenički.[3]

Sve do god. 1449. vladali su braća Frankopani svojom djedovinom zajedno, a tad su se podijelili. Na toj

[1] Monum. hist. — jurid. Jugosl. ak. I. 5.
[2] Šurmin: Act. Croat. I. 104.
[3] Ibidem 147. 153.

Hreljinske razvaline. Iz djela Buccari u Porto Rè.

je diobi dobio knez Ivan Frankopan župu bušku i grad Hreljin s dijelom Krka i Senja. On je držao u Hreljinu svoga »potknežina« Bolfa, koji se spominje 1. XII. iste godine, pa zastupa svoga gospodara u parnici između Grižana i Belgrada te Drivenika. Spominje se i Petar Kirilić s Hreljina. No knez se Ivan naskoro otuđio svojoj braći, jer se dao pod okrilje Mlečana i obladao cijelim otokom Krkom. Grad Hreljin dođe u ruke kneza Stjepana Frankopana. Da li ga je Stjepan posvojio ili se kako nagodio s knezom Ivanom, to se ne zna. Knez je Stjepan god. 1465. stanovao na Hreljinu, gdje mu je na »dvoru« njegovom služio Mikula Jekević, njegov službenik, a taj je pisao i lijepom glagolicom. Spominje se tu i Stjepanov dvanaestogodišnji sin Bernardin.[4])

Knez je Stjepan Frankopan ubirao na Hreljinu daću od trgovine pa je i zagrebačke građane silio, da to plaćaju, ma da su bili od toga slobodni po svojim povlasticama. Nato su se Zagrepčani potužili kralju, pa je dvorski sudac Mihalj Orszag to ubiranje zabranio na sudu u Zagrebu 21. veljače 1481.[5]) U isto je vrijeme boravio i kralj Matija Korvin u Zagrebu, pa knezu Stjepanu i sinu njegovu Bernardinu 1. ožujka izda novu darovnicu za grad Hreljin s lukom u Bakarcu (Bucharycz) i druge neke gradove, a s odobrenjem kraljice Beatrice.[6])

Knez Stjepan Frankopan skoro na to umre, a naslijedi ga sin Bernardin. On već god. 1491. obnavlja hreljinsku crkvu sv. Jurja i ukrašuje ju. Poraz kod Udbine u Vražjem Vrtlu, koji je zadesio hrvatsku vojsku od Turaka, bio je razlog, da je s Modruša pobjegao biskup i njegov kaptol. Jedan se dio toga kaptola nastanio i na Hreljinu kod crkve Stjepana prvog mučenika. Otada su na Hreljinu bila tri kanonika, a od tih je jedan bio župnik. Krivo je mišljenje, što neki ističu, da je na Hreljinu kao i po drugim vinodolskim mjestima bio otprije samo

[4]) Šurmin o. c. 181, 242.
[5]) Tkalčić: Monum. Zagrab. II. 406.
[6]) Thalloczy — Barabas o. c. II. 159.

po jedan kanonik s više kapelana porcionara, koji su se poslije počeli pribrajati kanonicima. Početkom XVI. stolj. upravlja Hreljinom knežev modruški dvornik Juraj Hromčić,[7]) koji je god. 1493. morao također pred Turskom silom umaknuti s Modruša. Imanja su kneza Bernardina, koji je preživio svu svoju djecu, zajedno s Hreljinom dopala nedoraslom njegovu unuku Stjepanu Frankopanu. Pod štitništvom kralja Ferdinanda I. nije se knez Stjepan Frankopan ni mogao baviti svojim gra-

Tlocrt hreljinskih razvalina.

dovima, kojima su upravljali tuđinci. Istom kad je teškom mukom do svojih imanja došao, postavi glavnoga upravitelja Ivana Gušića, a taj se u mnogom iskazao kao nasilnik i čovjek bez savjesti, pače često je i zlo utjecao i na svoga gospodara. Knez Stjepan stupivši u tazbinu s knezom Nikolom Zrinskim, i sklopivši godine 1544. s njim ugovor o zajednici dobara, preda na diobi

[7]) Lopašić: Hrv. urbari 41.

dobara god. 1550. Hreljin, Dubovac, Novigrad, Skrad, Grobnik i Bakar sestri svojoj Katarini Zrinskoj, a potonjim svojim odredbama namijeni knez Stjepan i svoj dio nećacima svojim Jurju, Krsti i Nikoli Zrinskomu.

Od god. 1550. vlada Hreljinom knez Nikola Zrinski. Svakako je Hreljin bio uvažavan kao utvrda u stvari obrane zemlje. Stoga god. 1563. ističe general Ivan Lenković u svom izvještaju o hrvatskim utvrdama, da valja Hreljin, grad Zrinskoga, uščuvati i uzdržavati.[8]) Poslije smrti bana Nikole Zrinskoga držali su dalje Hreljin njegovi spomenuti sinovi. Upravu je vodio najstariji Juraj. On god. 1599. postavi za upravitelja svih primorskih imanja Zrinskih Ludovika Čikulina, kojega već iduće godine naslijedi u toj službi brat njegov Julije Čikulin.

Po smrti Jurja Zrinskoga preuze imanja brat mu Nikola, a za vrijeme njegovo bude popisan god. 1605. prvi poznati nam urbar za Hreljin. Po tom su urbaru plaćali Hreljinjani »bir« u grad 424 libre u gotovu, a osim toga druga podavanja u naravi i »sulj« od marve, kako su ga podavali i Grobničani. Od bira su bili oslobođeni Juraj Zebić, knez Basan (Kukuljević), Juraj Kos, Gašpar Pušić, Gašpar Bukara, Stanić, Mate Hrabar, dok su plemići i slobodnjaci bili također slobodni svih podavanja. Koji su imali konje, valjalo im je otpremati tovare od Bakarca na Javornik. Od vina su davali »potoku« i t. d. Na Hreljinu se ubirala »trgovina«, daća od robe, a tako i u Bakarcu, gradskoj luci. Tu se najviše trgovalo izrađenim drvetom za kola, kopanjama, zdjelama, pladnjima, lipovim daskama za postolare i toporištima za sjekire. Pod grad je pripadalo i nešto Vlaha, koji su podavali »suljevinu« i dio od ovaca. Ovi su stočari stanovali vani po gorama. »Potoku«, daću od vina u naravi, bio je dužan »grašćik« voziti u grad, i za to je dobivao 2 spuda vina. Trgovina je skretala na Bakarac, Bakar, Javornik i Lokve. Tako su tovari, koji su pošli na bakarsku cestu kroz Lokve, plaćali »trgovinu« u

[8]) Lopašić: Act. coniur. III. 432.

Hreljin i Bakar. Zanimljiva su imena tih hreljinskih Vlaha, koji su plaćali t. z. »vlaški bir« u Hreljin: Lucka i Jurko Gusovica, Katina, Grga Moderčin, Polidorić, Barić Kos, Toman Tometić, Ivan, Filip i Stipan Milošić, Ivan i Vrša Kajner, Mate i Miho Polić, Stipan Tomić, Mato Pravdić, Mikula Stanić, Miklić, Jakob i Luca Grubišić, Gašpar Belobraić, Ivan i Martin Turinić, Paval Turina, Ivan Kukuljan, Marko Canderlić, Jurkotić, Jadrotić, Ružić i Ivan Ruminić. God. 1608. plaćali su u svemu 118 libara i 17 solda.[9])

Po smrti kneza Nikole Zrinskoga († 1612.) preuzme Hreljin i ostala imanja Zrinskih njegov sin Nikola, koji je gospodario i u ime svoga mlađega brata Jurja. Među braćom nije došlo nikada do diobe imanja, ma da je za nju bio godine 1624. i neki nacrt. Nikola umre godine 1625. a Juraj 1266. otrovan od Vallensteina. Imanja Zrinskih naslijediše malodobni Jurjevi sinovi Nikola i Petar. Dok su poodrasli, upravljali su imanjima njihovim vrlo loši skrbnici. Kad su konačno preuzeli imanja i god. 1638. ih među se podijelili, ostao je Hreljin uz ostala primorska imanja zajedničko dobro, dok je kod ponovne diobe god. 1649. Hreljin s ostalim primorskim imanjima pripao knezu Petru Zrinskomu. Kad je ovaj god. 1665. postao hrvatski ban, vidimo, kako njegova umna žena Ana Katarina, rođena Frankopanka, savjesno vlada imanjima svoga muža, zaposlena državnim poslovima. Zacijelo se i ona i ban Petar Zrinski često svratiše na Hreljin, kako je to bilo i u drugim gradovima vinodolskim, a naročito u Kraljevici.

Osvanula je i godina 1670., godina pada i rasula slavne porodice Zrinskih i Frankopana. Na zaplijenjena njihova imanja dođu 27. lipnja 1670. povjerenici fiska Petar Prašinski i Franjo Špoljarić sa sucem Znikom na Hreljin (u varoš i grad) te za komoru provedu zapljenu. U izvještaju kažu, da gradu pripada 180 kmetova, a dohodak, što ga gradu plaćaju, zvan »bir«, nosi na godinu

[9]) Laszowski: Urbar vinodolskih imanja.

200 for. Vina da je tamo 200 kabala, a dohodak od ovaca iznosi 24, od veće marve 10 for. na godinu. Kmetovi su i građani dužni podavati gospoštiji običnu rabotu, obrađivati vinograde, a u potrebi služiti pod oružjem te polaziti na Krajinu il kamo im se zapovjedilo. Povjerenici postaviše tamo za upravitelja popa Matiju Grubešića.[10]) Za čudo je, da je taj grad Zrinskih ostao neopljačkan od njemačke vojske i zapovjednika, koji su ostale njihove gradove tako divljački opljačkali. Po tome sudimo, da je grad Hreljin bio slabo opremljen, jer je Zrinjski najviše boravio u Kraljevici ili na Grobniku. Pa i procjena iz god. 1672. u korist malodobnoga kneza Adama Zrinskoga, sina pokoj. bana Nikole, začudo ne opisuje hreljinski grad, kako to čini kod svakoga drugoga. Navodi samo »grad i kasteo« Hreljin te ga procjenjuje na 400 do 500 for. Baš toliko, koliko i mali grižanski grad. Tu se utvrđuje, da ima 170 kmetova i 10 inkvilina, koji daju različne daće u naravi i rabotu. Kao posebnu su daću davali od kozlića t. zv. »podsnježnake«. Gradu je pripadao i vinograd Knežija i nešto sjenokoša. Maltarina je na Hreljinu i u Bakarcu dosezala na godinu 255 libara. Na potoku je Rakovcu bio gradski mlin. U gradu je bio i kastelan, a imao je 39 for. plaće na godinu. Cijelo je hreljinsko imanje procijenjeno na 16.257—23.421 for. Hreljinu je pripadao tada i Lič.[11])

Knez je Adam Zrinski uživao polovicu imanja Zrinskih, do svoje smrti g. 1691. Drugo je pozobala ugarska komora. God. 1692. odreče se njegova udovica imanja muževa, prekupi ih austrijska komora sva od ugarske, pa tako dođe i Hreljin pod njezinu upravu.

Kad se g. 1726. počela graditi nova Karlova cesta iz Karlovca na Rijeku, počelo je seljenje Hreljinjana na Piket. Stari je Frankopanski kasteo na Hreljinu već tada bio ruševan i zapušten, pa i ljudima je bilo teško živjeti okruženima ruševinama a i pustoši oko Hreljina. God. 1789. bude dokinut i kaptol hreljinski, a god. se 1790. preseli i plovan s Hreljina k crkvi sv. Jurja na Piket, koja je poslije župna crkva hreljinske župe. Otad je Hreljin sasvijem opustio.

[10]) Rački: Acta coniur. 580.

[11]) Aestimatio bonor. Zrin.-Frangep. u držav. arkivu u Zagrebu. — O Liču govori se u zasebnom članku ove knjige.

Još je vrijedno spomenuti, da je god. 1757. nastojanjem Antuna Zandonatija pogođen otkup robote i podavanja u naravi među Hreljinjanima i bankalnom deputacijom, koja je od austrijske komore preuzela upravu primorskih imanja. Kad je god. 1778. Bakar proglašen slobodnim kraljev. gradom, dano mu bude u područje sve od Trsata do Kraljevice, a tako i Hreljin. Poslije se i to promijenilo, pa je danas Hreljin zasebna upravna općina u kotaru sušačkom.

DRIVENIK.

Topografski opis. — Driveničani kod stvaranja Vinodolskoga zakona g. 1288. — Knezovi Frankopani gospodari Drivenika. — Knez Novak Ostrovički god. 1405. u Driveniku. — Knez Ivan Frankopan gospodar Drivenika 1449.—1480. a kasnije knez Bernardin Frankopan. — Nasljednim ugovorom prelazi Drivenik od Stjepana Frankopana Ozaljskoga na porodicu knezova Zrinskih, u rukama koje ostaje do g. 1670. — Drivenik pod upravom komore ugarske i austrijske. — Daljnje zgode mjesta i grada.

Drivenika ili Drevenika imade više u našoj domovini. Jedan je u kotaru crikveničkom u hrvatskom Primorju, drugi kod Dubrovnika a treći kod Splita. Slična imena selo Drevnik nalazimo i u Srbiji. Teško je odrediti oda šta je izveden ovaj naziv, da li od »drvo«, »dervo«, »drivo« ili od riječi »drevan«. »Drevenik« se zove i ulica u gradu Cresu, a to je najstariji dio grada. Spomenici ga pišu različno: »Dervenik«, »Drivenik« i »Drevenik«.

Drivenik u Hrvat. primorju, kojim ćemo se ovdje pozabaviti, u kotaru je crikveničkom. Od Crikvenice, kao i od Kraljevice gotovo je najednako udaljen, nešto preko 10 kilometara. Sa glavne ceste (izgrađene god. 1746. za komorske uprave, a presijeca Vinodol od Novoga do Bara) do njega je jedva nešto preko ½ klm. Raskrilio se na krševitu brdu (181 m.), što se uzdiže sred vinodolskoga polja. Na najvišoj je točki gradina, koja se već s daljine prikazuje upravo u impozantnoj slici. S jugoistočne se strane poređalo selo sa župnom crkvom, ruševnom kapelom sv. Stjepana (nekoč župnom crkvom) i školom. I mjesto je negda bilo opasano zidom, no toga

je već davno nestalo. I mnoge su kuće staroga mjesta već nestale, jer se ljudi poseliše po polju.

Oko grada i mjesta pruža se krš i kamenita brda. Na podnožju je brijega pusta dolina »Telčar«, o kojoj kaže pričanje, da je tamo zakopano veliko blago. U polju ima zelenih pašnjaka i polja, preko kojih teče potok Vinodolka, a u pozadini se zeleni šumica i bijeli stara crkva B. D. M. u polju, koja pripada župi tribaljskoj. To je znamenito prošteništе. Naokolo se ređaju vinogradi, koje je marna ruka Vinodolaca po onom kršu zasadila. Na cesti od Crikvenice prema Križišću (8 klm.) stoji stara neka kuća (u općini driveničkoj), za koju vele, da je rodni dom slavnoga slikara Julija Klovija.

Župa je drivenička vrlo stara, te je negda opsezala i mjesta današnjih župa Sv. Jakoba (Šiljevica) i sv. Marije u Triblju. Do vremena cara Josipa II. živjela su u Driveniku po 2—3 kanonika kaptola modruškoga, koji su se uzdržavali najviše u rodbinskim kućama od kukavne desetine, što im je još god. 1493. dao biskup Kristofor, i od nešto slabih zemalja zadužbinskih te misa. Prije no što je sagrađen župni stan, vele, da su župnik i kapelan stanovali u gradu. God. 1624. bio je župnik u Driveniku pop Matijaš Geršić.

Pred župnom kućom stoji studenac s glagolskim napisom iz god. 1509. Župa drivenička pripada biskupiji senjskoj, te je god. 1916. brojila 1267 katol. duša.

Župna je crkva posvećena sv. Dujmu. Svakako je stara građevina, no kroz stoljeća je sasvijem pregrađena, a naročito je u XIX. stolj. pretrpjela nepopravljive izmjene, kad su dograđene pobočne kapele. Svetište je mjene, kad su dograđene pobočne kapele. Svetište je presvođeno u dva polja, a lađa u četiri. Glavni je oltar nova, moderna, ali neukusna radnja.

Pred tim je glavnim oltarom grobnica s napisnom pločom, a desno i lijevo po jedna. U lađi su četiri nova oltara bez svake vrijednosti i tri grobnice, Marka Klarića 1753., Gašpara Klarića 1653. Na luku nad ulazom pod tornjem ima napis iz god. 1846. — Izvana je na tornju napisna ploča, a odnosi se na gradnju tornja god. 1806.

Do župne crkve prema gradu stoji stara kapela sv. Stjepan Protomartira. Mnogo ju je oštetio potres, a naročito lađu. Ima obao svod u lađi, a u svetištu sveden u šilj. Oltar je zacijelo iz XVII. stolj. izrađen u finoj renesansi s lijepom rezbarijom (Algen-Muster). Na oltaru je grupa: Sv. Stjepan, kako ga kamenuju, pod njom Pietà. Zdesna sv. Rok, slijeva nema kipa. U lađi je još jedan

Pogled na razvaline grada Drivenika.

prilično dobar oltar, izrađen u slogu renesanse (sv. Petar), a lijevi je oltar vrlo oštećen. Kapela je napuštena.

Dalje prema gradu, koji stoji prema sjevero zapadu poređale su se kuće sela primorskoga tipa. Odmah se do sela dižu podori staroga grada Drivenika. Ulaz je u grad okrenut prema selu, i to je bila četvorouglata visoka kula, iskačući iz crte gradskoga zida, a naslanja-

jući se o lijevu okruglu kulu. Kula na uglu desno, do »kapikule« (ulazne kule) najača je i najveća, također okrugla, a iznutra imade četvorouglatu sobu. Uglovi su »kapikule« zidani od klesana kamena, a takove su i (gore oble) vratnice, postavljene unutar četvorouglata od kamena izrađena okvira. Taj je okvir zacijelo služio kao udubina, u koju se sklanjao pomični most.

Naš je zaslužni sabirač Mijo Sabljar zabilježio glagolski napis, koji se nalazio na obloj vratnici gradskih vrata. Vrlo je nejasan te se odnosi, kako se čini, na gradnju ili popravak grada god. 1572. Možda ga je postavio koji plovan drivenički. Ulomak bi se toga napisa morao nalaziti u zagrebačkom arheol. muzeju.

Slijedimo li gradski zid dalje od velike okrugle kule, susrećemo u sredini malu polukružnu kulu, od koje se dalje pruža zid do okrugle kule na uglu grada, a ova je spojena ravnim zidom sa trećom okruglom kulom, treća dalje s četvrtom malom kulom, uz koju se naslanja »kapikula«. Dakle je cijela osnova grada četvorokut, kojega uglove tvore okrugle kule. Uđemo li u grad na gradska vrata, proći ćemo najprije ispod obla, djelomice sačuvana svoda i doći u gradsko dvorište. Sučelice se vratima vidi još nekadašnji dvorišni zid zgrade, koja se je dizala do vanjskoga zida između obje okrugle kule na uglovima. To je bila zacijelo zgrada za stanovanje, od koje su se pružali obranbeni trijemovi na gradskom zidu naokolo dvorišta do velike kule »kapikule«. Ulaz je u veliku kulu bio s dvorišta u prvom katu. Do ovoga se dolazilo obranbenim trijemom. Dio grada od velike kule do druge male kule, gdje se među njima nalazi mala polukružna kula, više je položen nego ostalo.

Sam položaj grada na krškoj glavici s mjestom upravo se imposantno doima.

Sabljar je zabilježio, da je negda nad graskim vratima bio grb s likom koze. Kako su susjedi zbog toga Driveničane nazivali »kozlićima«, povrijeđeni su Drivenčani taj grb odklesali. Tako su njemu kazivali. Narod priča o tom gradu i to, da su jednom Turci provalili u

Vinodol i posve se mirno kretali ispod gradskih zidina, no kad im se »gradska gospa« nasmijala, udariše na grad i popališe ga.

Po zidinama se još razabiraju puškarnice i ruševni mali prozori. Uglavnom je grad građen od surova neklesana kamena, ali čvrstim mazom.

* * *

Drivenik je vrlo staro mjesto vinodolske knežije. Neki i njega ubrajaju među onih sedam rimskih kula, koje spominje Antoninov itinerarij. S vinodolskom je županijom došao i Drivenik u ruke moćnih knezova Krčkih, potonjih Frankopana god. 1225. Kad su godine 1288. Vinodolci u Novome sastavili svoj zakon, nalazimo na tom zboru zastupnike Driveničana: satnika Dragoljuba s Mikulom, Dragoljubom i Pribinigom.[1]) Jamačno je već tada u Driveniku stajao kneževski grad kao središte te vinodolske općine, kojim je upravljao rečeni satnik kao knežev službenik. Da li je tada već grad Drivenik imao oblik, kako ga vidimo iza niza stoljeća, teško je reći, jer znamo, kako su se gradovi s vremenom preziđavali i doziđavali. Oble su kule po svoj prilici građevine XVI. stoljeća.

I Drivenik je imao sudbinu ostalih vinodolskih gradova i mijenjao svoje gospodare, kako su se ovi u rodu knezova Krčkih — Frankopana izmjenjivali.

Sve do pod konac XIV. stolj. nemamo dalje vijesti o Driveniku; tek god. 1395. nalazimo 8. rujna Driveničane u Novome, gdje s Grižancima, Belgrađanima i Kotoranima sjede u zboru, pa »vidivši stare zakoni, ki su prije bili i su potvrdili meju sobom«, uredivši i druge odredbe i globe u stvarima pravde.[2])

God. 1405. mjeseca kolovoza nalazimo u Driveniku Petra i Pavla, sinove pokojnoga kneza Novaka Ostrovičkoga od plemena Mogorovića. Tu u Vinodolu u Driveniku, »u kući svoga stanovanja« (in domibus nostre habi-

[1]) Monum. hist. jurid. (Jugosl. akad.) I. 5.
[2]) Šurmin: Act. Croat. I. 99.

tacionis), izdaše ovi knezu Nikoli Krkomu ispravu, kojom mu dopuštaju, da do Miholja 1407. drži njihov grad Cetin, a nakon toga roka izručit će mu u zamjenu za Cetin svoju djedovinu grad Ostrovicu u Lici.[4]) Kako su ova dvojica došla u Drivenik, ne zna se. Možda im je knez Nikola Krčki tamo dao utočište kao svojim drugovima pristalicama kralja Ladislava Napuljca, koji je potvrdivao različne izmjene dobara između njih i kneza Nikole.

Knez Nikola Krčki daruje god. 1412. crikveničkim Pavlinima među ostalim posjedima i neki vinograd pred Drivenikom, što ga je bio dao svom službeniku Dragozetu na doživotno uživanje, pa i dio sjenokoše kod crkve sv. Marije na Maji. Osim ove dade im i druge sjenokoše, jednu, koju je sam držao, drugu Hraničićevu, treću Luketićevu i još dvije, svoga brata kneza Jurja.[3])

Po smrti kneza Nikole Krčkoga Frankopana vladao je Drivenikom sin njegov Stjepan, i za njegovo se vrijeme rješavao u Senju god. 1437. međašnji spor između Bakrana i Hreljinjana. I kod ovoga suda vidimo uz ostale reprezentante vinodolskih općina i zastupnike Driveničana.[5])

Čudnovato je, da se kod diobe Frankopanskih gradova na Modrušu god. 1449., gdje su sinovi pokojnoga bana Nikole Frankopana dijelili među sobom djedovinu, ne spominje grad Drivenik. Možda se pribrajao gradu Hreljinu, koji je dopao kneza Ivana Frankopana. I doista već iste godine razabiramo, da je Drivenik u vlasti kneza Ivana Frankopana. Te naime godine oteše neki mladi ljudi s Drivenika na polju sv. Marije tri goveda, koja bijahu vlasništvo Grižanaca i Belgrađana. Ovi podoše tužiti Driveničane svojim gospodarima, Grižanci knezu Nikoli a Belgrađani knezu Martinu Frankopanu. Ročište za tu raspravu bude urečeno na polju kod crkve sv. Marije. I gospodar Drivenika knez Ivan Frankopan

[3]) Thalloczy—Barabas: Codex Frangep. I. 138.
[4]) Sladović: Povesti biskupijah senjske i modruške 220.
[5]) Šurmin: o. c. 147.

pošalje onamo svoga potknežina Bolfa, a tako poslaše i druga dva kneza svoje ljude. Gotovo je iz cijeloga Vinodola bilo tamo izaslanika. I taj sud odsudi Driveničane da plate štetu od 120 libara. Jer je tako pružena zadovoljština po zakonu i pravu, stranke se zadovoljiše presudom.[6])

Grad Drivenik.

Knez je Ivan Frankopan bio vrlo nemiran i smion duh. Živio je gotovo neprestano u svađi sa svojom braćom, a bio je otporan i protiv kralja. Čini se, da su mu braća redom otimala gradove, a tako je bio izbačen i iz svoga vinodolskoga državanja. Oko god. 1480. već ga nestaje iz Vinodola, jer ode na otok Krk. Poslije se potu-

[6]) Šurmin: o. c. 180. 181.

cao po Mlecima i Njemačkoj i druguda, a tek mrtva ga prevezoše u Košljun. Tako je knez Stjepan Frankopan zaokupio Drivenik i Hreljin, gradove kneza Ivana. Moguće je, da je to i sporazumno učinio s braćom, a po svoj prilici već dosta rano. Kad je godine 1481. kralj Matija Korvin bio u Zagrebu, potvrdi njemu i sinu njegovu Bernardinu posjed gradova Tržana, Modruša, Vitunja, Plasa, Ključa, H r e l j i n a, Grobnika, D r i v e n i k a i t. d.[7])

Knez je Bernardin Frankopan držao Drivenik sve do svoje smrti god. 1529. Preživjevši svu svoju djecu, ostavi baštinikom imutka svoga unuka Stjepana Frankopana, pa tako vidimo, da se u Driveniku i po Vinodolu bani kao »kapetan vinodolski« poznati vojskovođa Ivan Kacijaner. Mnogo je bilo neprilika, dok je Stjepan Frankopan došao do vlasti u Driveniku.

Kad je jednom ipak zaposio svoju djedovinu i došao u tastinu s knezom Nikolom Zrinskim, s kojim je god. 1544. sklopio ugovor zajednice imanja. Među mnogim se gradovima Frankopanovim navode i vinodolski, pa i grad Drivenik. Daljnim ugovorima i oporukom Frankopana naslijediše Drivenik knezovi Krsto, Juraj i Nikola Zrinski, sinovi bana Nikole Zrinskoga, junaka sigetskoga. God. 1574. bio je »graščak« drivenički Juraj Mihčić, a sudac Franko Župan.[8])

Kad je Frankopan umr'o 1577 god., počela je kr. komora tražiti ta imanja, no Zrinski su imali dovoljno dokaza, da su baštinici imanja, s tim više, jer su još god. 1576. bili po nalogu kralja uvedeni u posjed. I Frankopani su Tržački tražili ova imanja. S njima se Zrinski god. 1580. naravnaše te im predaše gradove Novigrad, Zvečaj, Lukovdol (Severin) i Novi vinodolski.

Knez je Đuro Zrinski imao zasebnu upravu svojih primorskih gradova. On je 1. srpnja 1599. izdao posebnu uputu svomu gubernatoru primorskih gradova Ludoviku

[7]) Thalloczy—Barabas: o. c. 159.
[8]) Vjesnik kr. zem. ark. XII. 70.

Čikulinu. Iz driveničkog urbara, koji je u to vrijeme sastavljen, vidimo odnos između gospoštije, plemića i kmetova driveničkih. U Driveniku je bio »s a t n i k«, kojega je dohodak bilo podavanje od »najboljega kmeta za najboljim kmetom«, dok je »g r a š ć a k« (kastelan) dobivao na godinu jedan »spud« vina. Kmetovi su davali svi skupa na godinu 350 »libar pinez«. Od toga je podavanja bio slobodan »plovanac« (župnik) i još neka lica. Davali su i »sulj« od velike marve, od čega je »satnik« dobivao »brava s mladim jednim«, a »grašćak« »jalova brava«. U grad su davali i vino t. zv. »potoku«, pšenice 14 stari, i bili su obavezani, da dovoze u grad potrebno drvo. Osim toga su dužni bili kmetovi goniti gospoštijske tovare sve do Ozlja. Slobodnjaci su i plemići bili oslobođeni podavanja. Porodična imena, koja se u tom urbaru spominju, ova su: Kovač, Lelnić, Malečić, Simunčić, Vokšić, Opatov. U to je vrijeme bio župnik drivenički pop Matej Grpčić.[9])

Po smrti kneza Đure Zrinskoga, drži Drivenik sin njegov Nikola s mlađim bratom Jurjem Zrinskim. Kako je knez Nikola Zrinski bio glavar porodice, on je i upravljao djedovinom. Zapleo se u dugotrajnu parnicu s svojim vinodolskim kapetanom Julijem Čikulinom zbog nekih nesporazumaka u računima o upravi primorskih imanja, pa mu je i počinio različna nasilja, za koja mu je napokon morao u novcu platiti štetu. Zato je Čikulinu u Čakovcu 18. kolovoza 1624. izdao pismo, u kojem izjavljuje, ako do iduće godine o Martinju ne namiri tražbinu, založit će mu svoj dio vinodolskih imanja, koja bi podijelio s bratom svojim Đurom, a u tom se dijelu navodi i Drivenik.[10])

No već iduće godine mjeseca ožujka umre knez Nikola Zrinski bez potomstva a imanja mu preuzme brat Đuro. Kako se čini, nije obveza kneza Nikole prema Čikulinu izvršena, jer su vinodolska imanja ostala čitava u rukama kneza Jurja Zrinskoga.

[9]) Laszowski: Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih.
[10]) Arch. com. Sermage II. 123. u drž. arkivu u Zagrebu.

Juraj Zrinski umre god. 1626., a imanja naslijediše malodobni sinovi Nikola i Petar. Kad su oba ova brata preuzela svoju baštinu, podijeliše je god. 1638. među sobom, kako je već prije spomenuto. Na ponovnoj diobi imanja g. 1649. (19. srpnja) dopadoše Petra Zrinskoga sva vinodolska imanja, a tako i Drivenik.[11]) Tako je Petar Zrinski postao gospodar cijeloga Vinodola osim Novoga, što su držali knezovi Frankopani Tržački. I nakon ugovora s udovicom svoga brata Nikole god 1665. ostaje Petar Zrinski gospodar Drivenika. Kako je ban Petar Zrinski bio mnogo zabavljen svojim banskim poslovima, vladala je ovim imanjima njegova žena Katarina.

Tako je Drivenik ostao u vlasti kneza Petra Zrinskoga sve do katastrofe. Čim su Zrinskoga zarobili u Beču, odmah je poslana komisija i zaplijenila njegova imanja za komoru. Komesari stigoše 27. lipnja 1670. u grad Drivenik, gdje postaviše novoga upravitelja Gašpara Benkovića. U to vrijeme pripadalo gradu 140 kmetova, koji su davali u grad daću na godinu 160 for. u novcu, 90 mletačkih barila vina, 40 stara pšenice, 50 glava veće i manje stoke, i desetinu u vrijednosti od 20 for. Utvrđeno je, da su senjski vojnici gadno harali i u Driveniku.Doveli su ih Ivan Mihovčić i Nikola Helenac, kastelan ledenički. Na silu su ugrabili 35 kabala vina, 16 vagana pšenice i 10 pušaka. Osim toga poplijeniše od Driveničana mnogo ovaca, goveda i druge stoke, a ne poštediše ni kućne stvari. To je pod prisegom posvjedočio kastelan i župnik drivenički.[12]) U spisu o procjeni Drivenika zabilježeno je, da je grad neznatan i vrlo star, zidan pa i gotovo neupotrebljiv za stanovanje. Procijenjen je na najviše 200—250 for. Kmetova je imao 158,

[11]) Arch. capit. Zagrab. Loc. cred. Z. 411. u držav. arkivu u Zagrebu.

[12]) Rački: Acta coniur. 580. — Conscriptio bonorum Zrin.-Frangepan. 1672. u bečkom ratnom arkivu 3. april 1672. Prijepis u mene.

kojima rad vrijedi na godinu 3950—3160 for. Bila su dva slobodnjaka, a služba im je vrijedna 50—60 for.

Kmetovi su davali u grad »bir« u novcu u iznosu od 380 libara 64 soldina na godinu. Od svake su krave davali pet soldina, a daća »naliski« od ovaca i koza davala je 324 libre. Gradski je vinograd »Knežija« rodio na godinu 17½ barila, pa je dohodak bio 186 libara. Dohodak

Vrata grada Drivenika.

od vina, »potoka« zvan, iznosio je 142 barila dotično 1536 libara, od sijena 21 libru, od činženih ognjišta pšenice 52 stara ili 364 libre. Malta je drivenička davala dohodak od 178 libara. Kad se odračunao trošak za kastelana, vrijednost je gospoštije driveničke cijenjena na 12.596—18.040 for.[13])

[13]) Aestimatio bonor. Zrin.-Frangep. 330. — Protokol u kr. zem. arkivu.

Tako pade Drivenik s ostalim Zrinsko-Frankopanskim gradovima pod tuđinsku upravu kr. fiska, a god. 1692. iza smrti kneza Adama Zrinskoga, koji je nekako uživao polovicu imanja, prodana su ta imanja austrijskoj komori. Već. god. 1672. tuže se Driveničani s ostalim Vinodolcima pred komesarima u Bakru na nevolje, što ih trpe od komorske uprave, koja uvodi nesnosne prilike urbara.[14]) Ovakove su prilike ostale i dalje. God. 1749. prekupi bečka banka sva primorska Zrinsko-Frankopanska imanja, a među njima i Drivenik. Ova imanja budu opet 1754. pripojena novouređenoj upravnoj pokrajini, koje je upravu vodila tršćanska trgovačka oblast, dok od svega toga nije nastalo t. zv. »Austrijsko primorje«, upravljano od tršćanskoga gubernija. Drivenik je s Vinodolom pripadao pod kapitanat, dotično kastelanat bakarski.

Kmetstvo, rabota i daće u naravi, vrlo su rano ukinuti u Primorju. Nastojanjem namjesnika kapetana vinodolskoga Antuna Zandonatija pogođen je god. 1757. u Trstu otkup rabote i podavanja u naravi među bečkom bankalnom komisijom i podanicima gospoštija Bakar, Hreljin, Drivenik i Grižane.[15]) Prema starom su urbaru bili dužni Driveničani i Grižani davati 10 hvati drva, što se tada moralo dopremati bakarskom kastelanatu, kojemu je pripadao i Drivenik s ostalim Vinodolom. Kapetani Wagathey i Jaketić kroz par godina propustiše da ta drva utjeruju. God. 1759. predloži ljubljanska t. zv. »kranjska bankalna upravna daća« da se utjerivanje zaostalih drva obustavi i da se unaprijed ukine. To potvrdi i centrala bankalne komisije u Beču.[16])

Mato Garbeić, župnik drivenički, koji je 5. studenoga 1762. ustoličen, pokrene misao, da se župna crkva proširi. Potrebu i proširenja i obnove već gotovo ruševne crkve utvrdi bakarski kastelanat (kapetan), a

[14]) Acta Buccarana A. u držav. arkivu u Zagrebu.

[15]) Lopašić: Urbari 132.

[16]) Acta Buccarana A. 450. u držav. arkivu u Zagrebu.

odobri i bečka bankalna komisija; troška nijesu mogli smoći siromašni župljani, dok su bili spremni raditi težačke poslove kod gradnje. Bankalna komisija dade i potrebnih 800 dasaka iz bakarskoga skladišta. God. 1821. bude pregrađena župna crkva, a gradnju izvede Lovro Barač.[17])

Skoro se zatim počeo drivenički grad napuštati, dok nije napokon postao ruševan.

[17]) Ibidem 102. 621.

KRALJEVICA.

Topografski opis. — Stara i Nova Kraljevica. — Prvi spomen Kraljevici g. 1525. — Gradnja Nove Kraljevice g. 1650. Sjaj u Novoj Kraljevici za kneza Petra Zrinskoga i pljačka njemačke soldateske. — Zapljena Kraljevice god. 1670. — Knez Adam Zrinski gospodar Stare Kraljevice do god. 1691 — Kraljevica pod upravom komore i bankalne deputacije. — Uspomene na Francuze u Kraljevici. — Bolnica, vojarna. — Kraljevicu Novu kupuju zagrebačke milosrdne sestre, onda Isusovci, a napokon prelazi u vlast zemlje.

Tko da ne poznaje »bijele« Kraljevice, ubavoga hrvatskoga primorskog mjesta! Na južnoj obali prolaza, kojim se Bakarski zaliv otvara prema Kvarneru, uvalile se dvije drage, od kojih se južna znatno proširila i jugoistočnim smjerom usjekla u kopno. Tu se na sjevernom obronku raskrila Kraljevica iznad velike prirodne luke, ograđene čitave klesanim kamenom. Mjesto se samo podiglo na položitu slazu, pa nema značaja ostalih primorskih mjesta, jer je široko zidano, po širokim ulicama i cestama rastepeno. U nanovije su se vrijeme ispunile mnoge praznine i digle se krasne vile i kuće. Između duda, smokve i pajasena bijele se kuće različnih visina, dok se naokolo u tamnom zelenilu bijele zidanice od kamena. Do pred neko 30 godina bila je Kraljevica na glasu kao trgovačka luka i stovarište. Tamo je često bilo usidreno do dvadeset jedrenjaka najednom u luci, da krcaju drvo, ugljen i drugu robu za izvoz, a iskrcavaju iz daleka dovezenu robu. To su nam donedavna svjedočili, koje još sačuvani razvaljeni magazini, možda još iz doba Zrinskih, kad se odovuda trgovalo željeznom robom iz čabarskih tvornica. Kad je pak bila sva trgovina kon-

centrirana na Rijeci, ostala je kraljevička luka prazna, a tek bi se tu i tamo našao ondje po koji trabakul iz Ankone ili Chiogije ili iz koga drugoga talijanskoga primorskog mjesta, da doveze opeku ili vino, a odveze drveni ugalj, što su ga gorštaci dopremali u Kraljevicu. Danas opet ide trgovina sva na Bakar.

Čitava se mreža dobrih zidanih cesta sastaje u Kraljevici. S ovima je u svezi i Lujzinska cesta, Karlova, koja vodi preko Hreljina u Fužinu, a vinodolska se cesta vijuga do Križišća, udara onda preko Drivenika i Grižana do Novoga, i napokon primorska cesta, koja spaja Senj preko Novoga i Crikvenice s Kraljevicom. Druge ceste vode prema Plasama i u Bakar.

U dnu je luke bio negda na glasu škver, u kojem su se gradili mnogi brodovi, pa i u novije vrijeme. Prostrani su magazini bili dugo na škveru pusti i razvaljeni, dok nisu opet oživjeli. Vrijedno je spomenuti, da su tu sagrađeni i neki ratni veliki brodovi za ratnu mornaricu austrijsku.

Izvan Kraljevice, na Oštrom, uređeno je moderno morsko kupalište, do kojega vodi put preko brda, a pošumljuju ga crnogoricom i drugim drvećem uz požrtvovan a ne manje mučan mar općine. Na obali je izvan luke svjetionik. Dašto, uz obalu i u uvali iza grada ima lijepih vila, koje posagradiše za svoju udobnost imućnici domaći i strani. Golemi je magazin u luci preudešen za školu, dok je veliki hotel »Liburnija« preudešen za županijsku bolnicu.

Mjesto je samo uredno građeno. Kuće se odlikuju čistoćom, a više trgovina opskrbljuje mjesto i goste, koji rado stanuju u privatnim kućama. Negda je bilo više trgovina, no kad je jenjao promet u luci, napuštene su i pretvorene u stanove za kupališne goste. Domaći su ljudi većim dijelom pomorci, a mnogi je od njih postao vješt i priznat pomorski kapetan. Nešto ljudi odlazi i u Ameriku i kojekuda po svijetu, pa stoga nije ni čudo, da mnogi od njih govori po više jezika.

Južna je strana luke gola i kamena zbog jake zimke bure, koja znade prskati morskom vodom gotovo cijelo Oštro, ali se nova nasađena crnogorica (Pinus austriaca) vrlo dobro opire buri.

Popnemo li se stepenicama nasred mjesta, evo nas pred starim gradom Zrinskih, izvana neuglednom građevinom, koja s crkvom zatvara malen trg, obzidan zidom prema luci. Nekoliko stabala daje ljeti ugodan hlad. Taj grad zovu i »starim« gradom u opreci prema novijemu, »Novigrad«, što ga obično zovu »Frankopanskim« gradom, koji stoji dolje na poluotoku na ulazu u bakarski zaliv; zgrada je u novije vrijeme obnovljena, pa je mnogo toga pregrađeno. Pročelje je grada, do crkve, okrenuto prema moru, visoko tri kata i ima na tu stranu samo po tri prozora; a krilo, što se protegnulo sjeverozapadno, dugo je, ima po 12 prozora u svakom katu. Zapravo ima samo dva kata, jer donji su prozori u prizemlju. Tu je izgrađena terasa obrasla trsom, čempresom, ružama i drugim zelenilom .

S trga do crkve vode vrata uskim hodnikom u prvo gradsko dvorište, četvorouglato i okruženo sa dvije strane arkadama, koje su u prizemlju sa zaokruženim, a u prvom katu s eliptičnim lukovima. Naslanjaju se na stražnji dio crkvenoga tornja i na onaj dio grada, gdje su prostorije sjeverozapadnoga krila. Usred ovoga dvorišta, taracana kamenim pločama, stoji u kamenu isklesana cisterna s dobrom vodom. Ograda je okrugla i od kamena, a na njoj uklesan grb Zrinskih s napisom C. P. A. Z. 1651. (Comes Petrus a Zrino 1651.). Naokolo je zidana ograda sa 4 ulazna otvora.

Prođe li se stepenicama kroz vrata zida, što je sučelice ulazu s trga, dolazi se u drugo veliko taracano četvorouglato dvorište. Sjevernu stranu zatvara dugo gradsko krilo, a tu su u prizemlju otvorene arkade, koje se kao »slijepe« nastavljaju kroz prvi i drugi kat. U njima se nalaze kamenom obloženi prozori, u prvom katu veliki, a u drugom niski ali široki poput donjih. Neki su od tih prozora zazidani. U sredini je dvorišta također cisterna s kamenom okruglom ogradom, a iznad nje se nadvio gvozdeni luk s liljanom na vrhu. I oko ove je niska zidana ograda slična onoj kod prve cisterne. Iz toga se dvorišta može izići kroz velika vrata na veliki trg, a u sjeverozapadno krilo vode odavle mračne stepenice.

Kroz prvi se ulaz u grad dolazi također u gornje katove pročelja grada (župni stan) i u crkvu, kojoj toranj nosi dosta zdepast zaglavak radi bure. Unutra je crkva vrlo jednostavna ali uredna. Posvećena je sv. Nikoli, a prije obnove je bilo u njoj mnogo zavjetnih slika, pobožnih darova mornara. Nekoč je ta crkva bila magazin za sol, pa je onda pretvorena u crkvu. A župa je kraljevička osnovana god. 1790., dok je prije toga Kraljevica pripadala hreljinskoj župi.

Stari grad u Kraljevici.

Drugi se kraljevički grad, t. zv. »Novigrad«, osovio na poluotoku, koje se od Kraljevice pruža prema bakarskim vratima, s lijeva ulaza u luku Kraljevicu. Grad je opasan zidom. Između toga zida i grada, sa sjeverne strane, pokušao je nadvojvoda Maksimilijan, potonji nesretni car meksički, da uzgaja dudove, no bura je sve uništila. U ovu ogradu vode dvoja vrata. Kod onih je prema Kraljevici bila negda kućica vratara, a kod sjevernih staja. U kutu prema Sršćici nalazila se mala kućica, a služila je za mrtvačnicu, dok je grad bio bolnica. Tik ispod grada na samom rtu, stoje danas krasne vile. Tu je nekoč bila utvrda, »fortica«, koja je s onom prijeko, Sršćicom na kostrenskoj obali, štitila ulaz u bakarski zaliv. God. 1701. htjelo se, da se Nova Kraljevica utvrdi šancevima i bastionima. Sačuvani su u tom i službenia nacrti.

»Novigrad« je kraljevički sagrađen na osnovi prostranoga četvorokuta te ima na svakom uglu okruglu kulu. Dugačak je 44 a širok 36 metara. Glavni je ulaz u grad bio sa sjeveroistočne strane unutar spomenute ograde. Tu stoji još i danas kameni portal. U novije vrijeme, kad su Isusovci kupili grad, smješten je malen ulaz u grad na krilu, okrenutu prema mjestu. Tu je prizidano i malo pridvorje. U početku je bio grad sazidan na jedan kat, drugi dozidaše Isusovci. Prozori su veliki i pravilno ponamješteni, oni u prizemlju jednostavni s rešetkama, a oni u prvom katu s kamenim okvirima.

Kule imadu u svakom katu po tri prozora, a na vrhu krunište, dok je prije svaka imala iznad prvoga kata dozidan nizak kat sa tri mala prozora. Ovaj je gornji bio odijeljen od prvoga uskim pascem, koji se naokolo pod krovom vio oko cijeloga grada. I danas se taj pasac vidi između prvoga i drugoga kata. Ovi su gornji katovu bili šuplji, osim onoga prema kraljevičkoj luci, u kojem je bilo spremište za barut.

Danas se ulazi u grad na maloj porti i uskim hodnikom dolazi u četvorouglasto dvorište. Na lijevo je do hodnika prostrana soba, negda samostanska čekaonica, a tu je u kuli bila i mala kapelica. Isporedi li se današnje razdjeljenje ovoga dijela s onim, kako ga prikazuje nacrt od god. 1701., razabira se znatna razlika. Uđe li se u grad na velika vrata, dođe se u prostranu sobu, kroz koju se dolazi u dvorište, kamenom taracano. U sredini je dvorišta cisterna, s okruglom kamenom ogradom, urešena okrunjenim grbom Zrinskih i Frankopana. Ima dobru i hladnu vodu.

Čitavo dvorište okružuju arkade, u prizemlju kao i u prvom katu. Donji lukovi počivaju na četvorouglatim stupovima, a gornji na okruglima. Drugi kat nema arkada, već su tamo smješteni mali prozori. Na duljoj strani ima pet, a na kraćoj šest lukova. Stupovi u gornjem katu, u kutu prema moru, imadu pseudojonske, a ostali rustičke glavice. Prizemne su i gornje arkade bile prije otvorene, a Isusovci su ih zatvorili staklenim prozorima. Iz trijema pod arkadama (na zapadnom krilu) vode uske stepenice u podzemne prostorije, koje nose svodove od cigle. Tamo su tri uske i mračne sobe, tamnice. Od njih ima samo jedan malen uzak prozorčić s rešetkom. Druga je imala u svodu malen četvorouglat otvor, kuda se uzniku spuštala hrana. Treća je prirodna spilja, a pruža se i pod samo dvorište. U tu se spilju ulazilo stubama iz prednje tamnice. To su jedine podzemne prostorije grada.

Izpod arkada vodi više vrata, obloženih kamenitim vratnicama, u prizemne prostorije. Tu je bio samostanski refektorij, kuhinja i dr. Prizemne su prostorije u kulama presvođene, imadu eliptička rebra. Zidovi su do 1½ m. debeli.

Kod glavnoga ulaza u grad, ispod arkada, vode široke kamene stepenice u gornje katove. Tako se dolazi u gornji trijem u četvoro arkada. Iznad četvoro vrata, što vode u sobe, stoje buste nekih izmišljenih ili mitologičkih lica, ili, kako se nazivaju u starim spisima »etiopskih kraljeva«. Neka vrata nose jednostavne kamene, a neka glatko izvajane mramorne vratnice. U kuli je na zapadnom uglu bila nekoč kapelica. Pod je njezin slo-

žen u liku ruže od glatkih kamenih pločica, sive i bijele boje, a u udubinama je prozora pod također od svijetlo i tamno-siva i bijela kamena (mramora). Taj je sličan mozaiku i lijepo složen. I u kuli okrenutoj prema sjeveru složen je pod od trouglatih bijelih i sivih mramornih pločica a tako i u sobama do prve kule kao i u srednjoj. U jednoj je sobi bio nekoč krasan drven strop. Po gradu je u sobama bilo mnogo mramora mozaika, no to je, vele, za vrijeme, dok je grad bio u vlasti vojnog erara, odneseno u Pulj. Tu su Isusovci imali svoje zbirke, knjižnicu i fizikalni kabinet, otkuda se dolazilo na vrh kule. A otud se pruža krasan vidik na Kraljevicu, otoke i Istru. Gore se prema sjeveru vidi samotna kalvarija i groblje. Više gore, kuda se vere željeznica, podigli se goli, djelomice šumom obrasli vrhovi Obruč, Kamenjak, Tuhobić i drugi, što se protežu prema Grobniku.

* * *

Kraljevica, i stari i novi grad, pripada među najmlade gradove Vinodola. Stari je kraljevički grad stariji od novoga, kako već i samo ime kaže. Ima doista na starom gradu u Kraljevici napis na kamenoj ploči: † MCCCCLXXI OPVS. ELIE. E., koji bi mogao da svjedoči, da je tamo već u XV. stolj., kako napis veli 1471. djelo Ilije E«, stajala neka građevina. Što zapravo znači ono slovo E na kraju ne znamo, ali zacijelo taj E ne znači »episcopus« (biskup), jer je krbavski biskup Ilija živio na početku XIV. stolj. Svakako se napis ne odnosi na kakovu profanu zgradu, već po svoj prilici na kakovu crkvu, koja je stajala u Kraljevici. No za to nema potvrde u sačuvanim spomenicima. Moguće je i to, da je i napis donesen odruguda.

Prvi put, i to skroz osamljeno, spominje se Kraljevica (Portus regius) god. 1525. u oporuci Vjenceslava Spina Riječima, koju je taj ondje 22. siječnja pisao i u kojoj je obdario crkvice sv. Roka i Sebastijana u Bakarcu. Tu se izrijekom veli, da je Kraljevica na teritoriju kneza Bernardina Frankopana.[1])

Ni u jednom spisu kasnije, pa ni u različnim ugovorima između Zrinskih i Frankopana sve do XVII. stolj. nema spomena o Kraljevici. Izvjesno je, da je teritorij Kraljevice odvajkada pripadao gradu Hreljinu, koji se po svoj prilici počeo jače naseljavati početkom XVII. stolj. Bilo je to zacijelo isprva neznatno ribarsko naselje.

Novi grad u Kraljevici.

G. 1639. držao je u Kraljevici ispod grada Hreljina pop Gašpar Plešić tunolovku i bio dužan od nje davati deseti dio ulovljene ribe.[2]) Da je tada tamo bio kakav grad, zacijelo bi se u tom pismu spominjao.

[1]) Kobler: Memore per la storia... di Fiume III. 258. (iz gradskih zapisnika na Rijeci).

[2]) N. R. A. fasc. 319. No 36. Nekoć u zem. arkivu u Zagrebu, sada u Budimpešti.

Krasna prirodna luka pa ulaz u Bakarski zaliv potakoše zacijelo knezove Zrinske, da ondje sagrade grad. I tako je zasnovan »stari« grad, što se dogodilo svakako u prvoj polovici XVII. stolj. I sam bi stil gradnje odgovarao tome vremenu. A i napis na cisterni: »P. C. A. Z. 1651.« (Petar grof Zrinski 1651.) utvrđuje to.

Kad su god. 1649. podijelila braća Nikola i Petar Zrinski svoju djedovinu, primi knez Petar Zrinski u svoj dio primorska imanja, a među njima i Kraljevicu. Odlično mjesto, na kojem danas stoji Nova Kraljevica, pa i potreba jaka branika na ulazu u Bakarski zaliv, sklonuše zacijelo Zrinskoga i njegovu umnu ženu, da tamo sagrade nov udoban grad, koji bi im pružao kneževski sjaj na žalu morskom. Tako je eto Petar Zrinski zacijelo već god. 1650. počeo gradnju, i kako stara pisma vele, izgradio ga »od temelja veličanstvenim i skupim djelom« (ex fundamentis, magnifico et sumptuoso opere). I već god.1653. nalazimo tu kneza Petra Zrinskoga a grad naziva »našom Kraljevicom«.[3])

Ona se i u trgovačkom pogledu počela dizati naročito otkada je Zrinski izgradio tamo luku. Živo se trgovalo, pa stoga i određuje urbar novljanski od god 1653., da novljanski kapetan plaća robu onako, kako se plaća u Bakru, Bakarcu i Kraljevici, a tako je ne smije ni skuplje prodavati nego je cijena u rečenim lukama.[4])

U ugovoru od god. 1665., kojim se ban Petar Zrinski nagađao s udovicom svoga brata Nikole Sofijom rođ. bar. Löbl zbog diobe i uživanja imanja Zrinskih, naziva se taj grad »Novi Zrinski grad« i »Nova Kraljevica.[5])

Kako narodno pričanje kazuje, zavjeriše se u Novoj Kraljevici Zrinski i šurjak mu knez Franjo Krsto Frankopan pred kipom Majke Božje u gradskoj kapelici, da će domovinu osloboditi od tuđinaca, a tu da su i drugi

[3]) Lopašić: Hrvat. urbari 404.

[4]) Ibidem 136. — Aestimatio bonor. Zrin.-Frangep. u držav. arkivu u Zagrebu.

[5]) N. R. A. fasc. 364. N~ 32. kao gore.

urotnici položili Zrinskomu prisegu vjernosti. Kad je god. 1670. urota otkrivena, i određena zapljena njihova imutka, u Kraljevicu nahrupiše različni vojni zapovjednici, a naročito senjski potkapetan Gall s vojvodama Vinkom Vukasovićem, Ivom Mihovićem i kapetanom otočačkim Franjom Lambergerom. Kao razbojnici oplijeniše grad, a što ovi ne odnesoše, ugrabio je poznati i već spomenuti krajiški kapetan Ernesto grof Paradeiser. Ovi odvukoše iz Nove Kraljevice 2100 funti vune, pa 270 kabala vina. Najviše nagrabi Paradeiser. On proda za se 7.300 mjerova soli, a 110 mjerova otpremi u svoj grad Kostel u Kranjsku. Odnijeće dalje 8 željeznih postelja, stolce od orahovine, prekrasne slike i sagove, 9 mramornih kipova, od kojih je 7 prikazivalo rimske careve i 2 Etiopljane. Odnese i grb Zrinskih, 4 stola od crna mramorna, jednu mjedenu i više majoličnih peći, 2 zrcala, a s vratiju pokida ključanice, pa kod tog posla polupa i više vrata. Osam vrata od orahovine i još nekoliko drugih odnese iz grada, pače poskida i stakla s prozora. A Gall je uz druge mnoge stvari odnesao iz staroga kraljevičkoga grada mramorne ploče.[6])

Kako je pusto i strašno bilo tada u Kraljevici i što su počinili ovi zulumčari, točno opisaše povjerenici kr. fiska, koji su 23. lipnja 1670. stigli u Kraljevicu, da je zaplijene. Petar Prašinski i Franjo Špoljarić, povjerenici pišu o tom ovo: »Nedaleko od pređašnje luke (Bakarca) stoje dva grada, jedan novi, a drugi stari grad Kraljevica, oba stoje na obali Jadranskoga mora, a u županiji zagrebačkoj. Stari je naime grad ruševan i od senjskih vojnika još više razrušen, a u njemu nijesu nađene nikakove druge pokretnine osim morska sô u dvjema solarnicama ili spremištima, magazin zvanim. U jednoj, koja je puna, nalazi se po prilici 8.000, a u drugoj, koja je napola prazna 4000 mjerova soli. Spomenuti pak novi grad Kraljevica, koji je sagrađen s velikim troškom, ukrašen različnim kipovima i vratnicama te mramornim

[6]) U arkivu rat. minist. u Beču: 26. april 1672. No 3.

podovima po izbor radnje, nije manje opustošen i razrušen od vojnika, a poimence od potkapetana iste senjske tvrđave zvanoga Gall, jer je on sve one mramorne kipove, pače i jedan dio mramornoga poda s drugim svim pokretninama velike vrijednosti, te nekoliko lađa, natovarenih morskom solju, odvezao u Senj, niti je što drugo ostavio, osim ovo 30 mjerova soli, koju smo popisali i unijeli u inventar. Nijesu se ovi ugrabljenim pokretninama zadovoljili, već su razbili vrata i ključanice te s njih poskidali željezninu, koju odnesoše. Grad je cio oplijenjen i razrušen. Ovaj smo kao i stari grad s tamošnjom njegovom lukom (koja se »kraljevskom zove«) i sa svim drugim pripadnostima uz nazočna često spomenutoga maloga suca (Znike) rečenoga dana 23. mjeseca lipnja za kr. fiskus zaplijenili i zaposjeli«. Za upravitelja Kraljevice postaviše Matiju Matića, koji je imao da nadzire i Bakarac.[7])

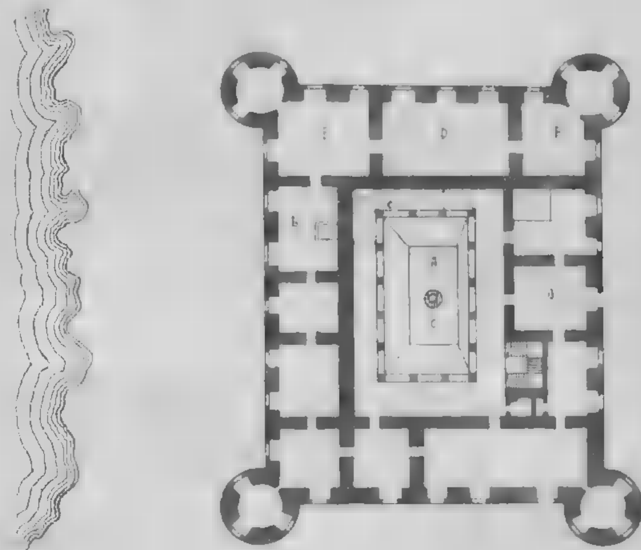
Zrinski i Frankopan poginuše, imanja njihova spadoše pod upravu komore, pa sinu pokojnoga bana Nikole, brata bana Petra, Adamu Zrinskomu, odrediše dio njegove očevine, među ostalim i staru Kraljevicu. No to nije smetalo komorsku upravu i njezina komorskoga upravitelja u Bakru, Andriju Kodermana, da ne bi nasilja činio u Kraljevici. Na ta se nasilja u luci kraljevičkoj tužio god. 1685. punomoćnik kneza Adama Zrinskoga, Ivan Vigy.[8]) Dok su imanja bila donekle u vlasti mladoga Zrinskoga, ostale su bile luke u Bakarcu, Kraljevici, Crikvenici i Selcima u rukama komore, ma da su na papiru pripadale dijelu Adama Zrinskoga. Te su luke bile procijenjene na 193.056—288.952 for. K njima je pripadala stara Kraljevica (služila je kao magazin), stari magazin u Selcima te kućica s vrtom u Crikvenici. Tu se je trgovalo sirovim i izrađenim drvom, žitom, uljem, kožama, mesom, salom, pređom, suknom, majolikama, ciglom, potkovama, čavlima, tuninom, vinom, solju it. d.[9])

[7]) Rački: Acta coniur. 578.

[8]) N. R. A. fasc. 1092. No 27. kao gore.

[9]) Aestimatio bonorum Zr.-Fr. kao gore.

Iste godine 1685. zamoli knez Adam Zrinski komoru, da mu se vrati luka u Kraljevici i ribolov, tvrdeći, da to pripada njegovomu gradu Hreljinu, dok je Juraj Abfalter svjedočio, da se i Nova Kraljevica nalazi na nekadašnjem posjedu oca kneza Adama. No to ne pomože, luka i nadalje ostade u rukama komore, pa se i dalje (1676.) zove »luka njegov. veličanstva«.[10])

Tlocrt Novoga grada u Kraljevici.

Dok je luka ostala i dalje u komorskim rukama, predala je komora god. 1685. Novu Kraljevicu s Bakrom, Grobnikom, Čabarskim rudama, Brodom, Lokvama i No-

[10]) N. R. A. fasc. 1192. No 32. 34. kao gore. — Lopašić: Urbari 147.

vim a zakup barunu Franji Rigoniju. Tom je prilikom sačinjen točan inventar svega, što se tada nalazilo u Novoj Kraljevici, štoviše, prilično je točno i opisana. U grad su vodila dvokrila vrata, okovana željezom. U veži je stajalo 5 topova sa spremama za čišćenje. Tu su u veži bile i dvije sobe za stražare. Zdesna je u dvorištu bila kuhinja sa drvenim stalkom za tanjure, tri duga stola, staklen ormar (bez stakala) i veliko ognjište. Do kuhinje je bila soba s kaminom, dvije klupe i grb Zrinskih, klesan u kamenu. Tu je ležalo mnogo krovnih cigala. Iz ove se sobice ulazilo u kulu, gdje je bila tamnica. Desno je kuhinje bila druga soba, a uz ovu treća s dobrom peći. Bio je tu podugačak stol i kamena posuda za 100 funti ulja. Do cisterne se s hodnika dolazilo u pridvorje (atrium), gdje je bio mjeden top. Zdesna je atriju bila soba, a do ove još dvije. U jednoj bile 3 dobre puške, klupa (ujedno i sanduk), 2 puške »cavaletto« zvane. Do te je soba bila kula. S hodnika se ulazilo u veliku pivnicu, a na hodniku je stajao izrađen kamen portal. Do ovoga je hodnika bila mala boltana izba, a desno ovoj slična, gdje su se čuvali čavli.

Kamene su stepenice vodile u gornji kat. Tu je zdesna bila smočnica s vratima s krasnom bravarskom izradbom. Do smočnice ulaz u palaču, no vrata nije bilo. U »palači« je bio kamin od crna mramora, desno mala boltana soba s peću, a desno dalje druga i treća soba. Dalje se nadovezivala duga soba a u njoj biljar i dobra peć. Iz ove se dvorane ulazilo u drugu »palaču« obloženu bijelim i crnim mramorom. Do nje je bila soba također mramorom obložena s mramornim kaminom, a desno dalje još tri sobe, sve ukusno opremljene. Po prozorima je nedostajalo mnogo kristalnih stakala, a po vratima ključanice, što su spomenuti pljačkaši odnijeli. Prema tome je inventaru, bio Rigoni dužan Kraljevicu opet izručiti.[11])

Po smrti kneza Adama Zrinskoga god. 1691. zaposjedne komora Kraljevicu po svojim povjerenicima Grguru Pavešiću, Andriji Kodermanu, Franji Špoljariću i Franji Frankulinu s nekoliko njemačkih vojnika. Iste godine proda ugarska komora Kraljevicu s ostalim primorskim imanjima za 500.000 for. austrijskoj komori. Tako dobije Kraljevica nove gospodare, a opet tuđince kao upravitelje. God. 1728. posjeti kralj Karlo III. Kraljevicu, te odredi, da se ondje sagradi velika luka. 28. travnja 1729. počela se gradnja; na tom je poslu radilo dnevno 500 ljudi.

[11]) Inventar u državn. arkivu u Zagrebu.

God. 1749. dođe Kraljevica pod upravu t. zv. bečke bankalne deputacije sa sjedištem u Ljubljani. Na dane 29. i 30. studenoga 1750. zadesi Kraljevicu jak potres, no štete nijesu bile prevelike i skoro su popravljene materijalom napuštenoga Trsata. God. 1756. bude uvedena u Kraljevici zdravstvena straža, koja je imala paziti na okužene brodove. Ovakav se kužni slučaj desio bio na brodu Franje Marochina. Tad budu uvedene zdravstvene straže i u Senju, Novom, Crikvenici i Jablancu. Stara je Kraljevica bila oružarnica i spremište baruta. Već je prije osnutka župe god. 1790. bio u Kraljevici mjesni kapelan.[12]) Rečene se godine osniva župa, a veliki se solni magazin Stare Kraljevice pretvara u crkvu i dozida joj se zvonik. U gradu do crkve bude uređen stan za župnika. Poslije grad prijeđe u posjed općine kraljevičke, koja ga još i danas drži. U njemu su općinski uredi i dr.

Nova je Kraljevica služila neko vrijeme za vojarnu, a poslije je u nju smještena mornarska bolnica i napokon bolnica za bolesne od »škrljevačke« bolesti. Ta je užasna bolest donesena god. 1797. u Primorje od vojnika, koji su vojevali protiv Francuza. Prvi se put pojavila na Grobniku i u Škrljevu. Otuda joj nadjenuše ime, a bila je zapravo to neka pogubna spolna bolest.

Pod francuskom je vladom Kraljevica od godine 1809.—1813. Kad su Francuzi ostavili Hrvatsku, zaostali su u Kraljevici i po forticama mnogi francuski topovi,

[12]) Acta Buccarana u držav. arkivu u Zagrebu.

koji se i danas još nalaze u Kraljevici, usađeni na obali luke za vezanje brodova. Neki imadu i napise s datumima republikanskih godina Francuske. Dugo je vremena Kraljevica imala sudbinu kao i Bakar, kojemu bijaše za vladanja Marije Terezije pripojena.[13])

Za bolesnike od »škrljevačke« bolesti uređena je god. 1818. bolnica u Novoj Kraljevici, i tu je bila mnogo godina, a onda je grad stajao prazan, tek ga je mala straža čuvala. 20. prosinca 1882. kupiše Novu Kraljevicu od erara milosrdne sestre zagrebačke s namjerom, da ondje urede popravilište, ali je već 17. svibnja 1883. prodaše isusovačkom redu za 4000 for. Isusovci obnoviše grad i dozidaše drugi kat. U gradu urediše misionarsku školu. Za banovanja dr. Nikole pl. Tomašića kupila je zemlja taj grad, a sad služi kao vojarna.

[13]) Vidi članak o Bakru.

BADANJ.

Topografski opis. — Badanj bi mogao biti istovjetan sa srednjovječnim Kotor-gradom.

Od Crikvenice vodi cesta iznad Vinodolčice s desne strane prema Grižanima prodorom, kojemu bokove nadvisuje kameni brijeg. Tu nekako nasred puta do Grižana

Pogled na razvalinu grada Badnja.

stoji iznad ceste stara gradina, koju narod zove Badanj. Malo niže na suprotnom brijegu stoji seoce Kotor s razvalinom stare crkve. Dok je oko Badnja sve golo i kamenito, to je ugodniji pogled prema Grižanima, gdje se ipak vidi zelenilo, a sa sjeverne se strane dižu vrletne stijene.

Brijeg, na kojemu stoje ruševine grada Badnja, sam je kamen, te se čovjek po tom oštrom kršu mora verati do njega. Oko gradine sve je puno ruševine, što se odva-

lila sa gradskih zidova. Goleme su se zidine vrlo slabo sačuvale, a tek nešto stoji još u priličnoj svojoj visini.

Pokojni je historik Ivan pl. Kukuljević Sakcinski, zabilježio prije neko 60 godina, da su mu tamošnji ljudi pripovijedali, kako je niže grada bilo nekoliko kamenih stupova, o koje su se vezali brodovi, jer dotuda da je dopiralo more. Stupovi su imali navodno na sebi gvozdene kolobare za vezanje brodova.

Po svom je položaju bio Badanj vrlo jak grad, i svakako čvrst branik Vinodola, jer je gospodovao prodolom, što se pruža od mora prema srcu Vinodola, pa i za samu je vinodolsku dolinu bio znatna obrana. Ako uzmemo još na um nedaleki grad grižanski, onda pogotovu razabiramo znamenitost tih dvaju gradova.

Nutarnji grad, zacijelo glavna utvrda, imade jajoliku osnovu te kao da je sve to bila jedna omašna kula, a svakako primjerena obliku i visoka. Unutrašnje se razdjeljenje ne može točno više odrediti, jer samo još nešto stoji od pregradnih zidova, dosta tankih. Još se razabira samo jedna mala soba. Kulu je okruživao zid slična temeljnog oblika, koji na tri mjesta imade izvana jake potpornjake. Iz prostora između kule i grada, vodila su zacijelo vrata van kod mjesta, gdje je to predvorje prezidano debelim zidom i gdje su stajala vrata u sam grad. Tu se po strani izvana razabiraju zidovi nekakove zgrade, no sveza se njihova s gradom ne da više utvrditi. Dašto, moglo bi se naslućivati, da je to bila kakova stambena zgrada, jer zidovi nisu kakove trebaju svrhe obrane.

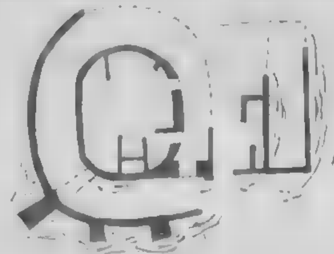
Po obliku i položaju odgovaraju ove ruševine potpuno sredovječnoj građevini.

Kad je Badanj-grad sagrađen i tko ga je sagradio, to je zastrto dubokom tamom. Pa ni u kojem spisu, koji govori o Vinodolu, ne ćemo naći spomen tome gradu. O njem se baš ništa ne zna. Svakako je stariji od Grižana, što već i oblik njegovih temeljnih osnova dokazuje. Dašto, i o njemu se govori, da ga sagradiše Grci i

Rimljani! I doista neki (Kukuljević) ga hoće da broje među onih sedam rimskih tvrđava Liburnije.

Kako pouzdano nema o njemu spomena — pod imenom Badanj — a bio je tvrd i znatan grad, dolazimo na pomisao, nije li se Badanj nekoć drukčije zvao? Ima nekih pojed'nosti, po kojima bismo to mogli zaključivati.

U današnjem Kotoru nema traga, da je ikada stajao kakav grad. Znamo samo, da je tu bilo selo i stara crkva sv. Šimuna. Nameće nam se misao o mogućnosti, da bi u današnjem Badnju trebalo nazrijevati grad Kotor, koji je g. 1449. na modruškoj diobi Frankopana pripao knezu Martinu Frankopanu zajedno s gradovima vinodolskim Bribirom, Bakrom, Novim i Trsatom.[1]) Pak i pop Grgur

Tloris grada Badnja.

kapelan istoga kneza nabrajajući gradove svoga gospodara spominje i Kotor. Tu doista spominje i Belgrad, gdje nije bilo grada, ali je po svoj prilici bilo važno vinodolsko selo,[2]) a i dosta veliko, kamo se kasnije naselilo i nekoliko kanonika modruškoga kaptola. Kako je rečeno, to je samo nagađanje, ali je tako moguće. Pa i drugdje imade primjera, da grad stoji podalje od sela ili mjesta istoga imena.

Svakako je već u XV. stolj. bio Badanj, dotično stari grad Kotor, napušten, pa je po obliku svoje omašne kule nalik na badanj, dobio u narodu ime Badanj, dok mu se staro pravo ime zaboravilo.

---

[1]) Thalloczy-Barabas: Cod. Frangep. I. 371.

[2]) Šurmin: Act. Croat. I. 205.

GRIŽANE.

Topografski opis i grižanske starine. — Frankopani najstariji gospodari u Grižanima. — Grižanci kod stvaranja Vinodolskoga zakona god. 1288. — Potres god. 1323. — Knez Nikola Frankopan daje Grižane svojoj kćeri opatici Margareti, te ga skoro odkupljuje od nje. — Knez Martin Frankopan daruje god. 1474. selo Grižane trsatskom samostanu. — God. 1479. posvaja Ivan Frankopan Grižane, ali ga skoro gubi, te ga dobiva Maroje Žunjević, koji svojata tamošnje franjevačke posjede. — Grižane opet u vlasti kneza Bernardina Frankopana. — Stjepan Frankopan i knezovi Zrinski gospodari Grižana do g. 1670. — Grižanski urbar g. 1605. — Grižane u vlasti ugarske i austrijske komore. — Grad propada.

Koliko znamo, Grižane su jedino mjesto toga imena u našoj domovini. Nekoč se zvalo »Griže« i »Grižane«. Topografski naziv jednak ovome nalazimo spomenut u istarskom razrodu god. 1275. Našli su Grižane selo s ruševinom staroga grada. Vinodolci zovu kamene stijene, što obrubljuju vinodolsku dolinu »Griže«, a po tom je to mjesto i grad dobilo ime. Najugodniji je put onamo, što vodi iz Crikvenice prodorom uz Vinodolčicu, ispod Kotora i drevnoga Badanja grada. No još je ljepše i romantičnije ići cestom, koja siječe Vinodol s Križišća prema Novome.

Kraj oko Grižana kamenit i slabo rodan, ima tek nešto šuma a naročito onamo prema Triblju. Mjesto Grižane stoji uz glavnu vinodolsku cestu, sijelo je župe i općine s pučkom školom. Župna je crkva stara u tipičkim formama primorskih crkava. Kod popravljanja je mnogo stradala, jer je njezin gotički slog iskvaren. Na krstionici je glagolski napis, koji spominje, da je crkvu

na slavu božju digao pop Barić Franić god. 1579. Tu je i grobnica Ivana Benkovića s glagolskim napisom iz god. 1601. U crkvi je sahranjen i Hijacint Dimitar, biskup senjski, koji je umr'o god. 1689. Crkva je posvećena sv. Martinu, a pripadaju joj i one sv. Ane i sv. Roka, te B. D. M., sv. Mihalja i sv. Križa. Crkvene posude broje nekoliko lijepih komada, ali nisu stariji od XVII. stolj. Na crkvenom je tornju kameni relijef, što prikazuje u priprostoj izradbi Majku Božju s djetetom između dva lika. Nekada su bili Grižane i Belgrad dvije zasebne župe, kojima su upravljali belgradski kanonici, a ti su se god. 1483. preselili s Modruša u Vinodol. Tu je stolovalo sve do vremena cara Josipa 6 kanonika. Tek god. 1790. budu ove dvije župe spojene u jednu, grižansku, nakon ukinuća kaptola.

Dok o samom mjestu nemamo što da kažemo, osim što se na vratnicama kuće br. 33. nalazi napis od god. 1665., koji spominje popa Ivana Despotića. To više nas zanima stara gradina grižanska. Do nje vodi zapušten put od župne crkve. Osovila se na kamenoj litici ispod vrletnih stijena, što zatvaraju sa sjeveroistoka grižansku dolinu. Mrke stijene, građene od lomljenoga kamena, već su posve ruševne i raspucane. Grad je građen nekako na osnovi nepravilnoga četvorokuta, s okruglim kulama na uglovima. Od tih su još prilično sačuvane one na južnim uglovima grada. Još se po zidu vide ostaci prozora i puškarnice, a unutra pregrade prostorija. Glavna je stanbena zgrada bila između kula, okrenutih prema cesti. Po nutarnjim su zidovima bili obranbeni trijemovi, naokolo dvorišta. Na zidu, što spaja južne kule, vide se tragovi praga ovećih vrata, te je sva prilika, da je tu bio ulaz u grad, do kojega se dolazilo iz nestalih već gradskih vanjskih utvrda. Niže se po litici vide ostaci zidova, koji su tvorili gradsko platno te se protezali sve do ruba litice, na kojoj stoji grad. Čitava se osnova grada priljubila tome uskom prostoru. S južne je strane bio grad, kako se razabira, dobro utvrđen, dok ga je sa sjeverne strane štitila kamena stijena. Nema

sumnje, da je nekoč i nad gradom bila kakova utvrđena zgrada.

Pripovijeda se, da se u gradu našlo starih novaca i raznolika oružja, i to da je predano zbirci senjske gimnazije. Narod priča, da je posljednji gospodar grada bio neki Adam, čovjek dobar i darežljiv, koji je često darovao narod srebrnim talirima. Njegov pouzdanik da je bio neki Crnulić, koji je dobivao plaću 30 for. na godinu. Pred neko 25 godina htjede gradinu kupiti grof Ivan Drašković, ali je općina tražila preveliku svotu.

S gradine se pruža lijep pogled prema Velebitu i na otok Krk. Pred motriocem se pružio ubavi Vinodol sve do Drivenika. Zaliv se Soline prikazuje kao jezerce, iz kojega se dižu dva mala »školjića«. Pod nogama se vidi selo Kamenjak a na zapad Grižanina stoji seoce Belgrad, negda sjedište kaptola. Tu se nahode mnoge razvaline kuća a među njima kapelica B. D. M. snježne. Čuvao se tu i znatan dio spisa staroga kaptola krbavskoga i modruškoga. Taj je arkiv spalio oko god. 1830. kanonik senjski, prije grižanski župnik, Franjo Vrinjanin. Čovjek doista učen, koji je napisao i dva teološka djela hrvatskim jezikom. Tako je i Jelačić, koji je bio za vrijeme Vrinjanina kurat u Triblju, a poslije u Brodu na Kupi, uništavao upravo sistematski glagolske isprave. Vrinjanin je pače i grobni spomenik biskupa Dimitrija bacio iz crkve i uništio. a kasnije ga novim zamijenio biskup Ježić, koji je i Vrinjanina oštro ukorio zbog uništavanja starina. Onaj je barbarski postupak učinio zacijelo mnogo štete istraživanju prošlosti i Vinodola i nekadašnje krbavske i modruške biskupije, što se dašto više popraviti ne da. Nešto se spisa sačuvalo u Triblju i u Sv. Jeleni po župnim dvorovima, od kojih je dobar dio sačuvan u bogatom arkivu Jugoslavenske akademije, kamo su došli sa zbirkama Kukuljevića i Mažuranića.

Kršoviti danas grižanski kraj nije oduvijek bio takav. Dok nijesu iskrčene šume, bile su zemlje plodnije, no poslije ih odrovaše bujice i zemlju otplaviše Vinodolčicom u more kod Crikvenice. Otuda i onaj debeli

mulj ondje, a zemlje su ostale velikim dijelom puste i neobrađene. Najbolji prirod ima narod od vina. Dok bi od ratarstva slabo živio, nalazi obilnu zaradu zidarstvom i klesanjem kamena. Osim toga se bave neki i lončarijom a naročito u Kotoru, gdje prave dobre lonce. I Kotor je nekada bio župno selo i imao lijepu crkvu, ali je pod izmak XVIII. stolj. izgorjela, pa je tada župa prenesena u Crikvenicu. Stara je crkva kotorska sv. Šimuna danas razvalina. Između Kotora i brda Soplja ima draga, koju zovu »Fratarsko polje«, a ovim protječe potočić Dubrašina. To polje sjeća na crikveničke Pavline, jer je to bilo negda njihovo vlasništvo.

Na sjeveru se Grižana pruža šuma Kobiljak, koja seže sve do teritorija ličkoga. Poznata je zbog mnogih prijepora između Grižana i Liča.

* * *

Narodno pričanje tvrdi, da su Grižane sagradili Grci i Rimljani. Ako i nije tako, ipak je svjedočanstvo o starini toga grada i mjesta. Svakako je kudikamo starije nego prve vijesti, što ih o Grižanima imamo. S vinodolskom su županijom došli i Grižane u vlast knezova Krčkih Frankopana god. 1225. Prvi put pisani spomenici spominju »Griže« god. 1288., kad su Vinodolci popisivali svoje pravne običaje. Na tom su zboru zastupali Grižane popovi Ljuban i Petar, satnik Domjan, te Dunat, Dragoljub i Vidomir Vučić.[1]) Kako vidimo, bila su u Grižanima dva svećenika i satnik, knežev službenik u gradu.

Za vrijeme Fridrika, Dujma i Vida sina Žanova, knezova Krčkih, popisane su god. 1323. u Belgradu kod Grižana zemlje općine grižanske i belgradske u Sopaljskom polju. Tom se zgodom ove tri općine zovu »jedna cjelina«, a kod toga je Grižane zastupao »dobri poštovani muž« Budić iz Grižana. Te se godine desio i strašan potres, koji je oštetio i grižanski grad, jer pismo, koje o tom govori, veli, da su se »gradi razvalivali«.[2])

[1]) Monum. hist. jurid. (Jugosl. akad.) I. 5.

[2]) Šurmin: Act. Croat. I. 78.

Grižane ostaju u rukama Frankopana kroz vjekove. Susrećemo ih gotovo na svakom zboru, na kojem vijećahu Vinodolci. Tako god. 1395. na zboru vinodolskih općina, kad su se uređivale neke kazne i parnice, a god. 1437. sjedi među pristavima u parnici između Bakrana i Hreljinaca sudac Jakob Mahonić iz Grižana.[3])

Pod konac XIV. i tri decenija XV. stolj. vlada Grižanima moćni knez i ban Nikola knez Krčki. Poslije njegove smrti 1432. vladaju Vinodolom njegovi sinovi, koji god. 1449. na Modrušu podijeliše među sobom djedovinu. Na toj diobi padoše u dio knezu Nikoli Frankopanu gradovi Ozalj, Ribnik i Grižane s dijelom Senja i Krka, dok je Kotor uz druge neke gradove dopao Martina Frankopana. Tako vidimo kneza Nikolu Frankopana već iste godine mjeseca prosinca kako izvršava svoje pravo u Grižanima, i to u parnici između Grižana, Belgrađana i Driveničana radi otetih goveda, koja su Driveničani oteli prvima. God. 1450. pravdali su se Grižanci s Kotoranima zbog zemlje Drinin, a u toj je pravdi vinodolski sud u Novome po nalogu bana Nikole izrekao presudu o prijepornoj zemlji i paši.[4])

Knez Nikola Frankopan dade Grižane svojoj kćeri Margareti, opatici u Zadru, od koje ih otkupi knez Martin Frankopan, pa ga već god. 1455. spominje kao gospodara Grižana njegov kapelan pop Grgur.[5]) Tako je knez Martin Frankopan postao gospodar cijeloga kotara griškoga, kotorskoga i belgradskoga sve do mora, do Crikvenice.

Martin je Frankopan bio vrlo nabožan čovjek, te je mnogo darovao crkvama i samostanima. Već. god. 1462. pokloni crikveničkim Pavlinima selo Belgrad.[6])

[3]) Ibidem 99. 147.
[4]) Šurmin o. c. 180. 188.
[5]) Šurmin o. c. 205. — Fermendžin: Acta Bosnae 284.
[6]) Šurmin: Act. Croat.

U Novome pisanom darovnicom 17. prosinca 1474.[7]) darova crkvi B. D. M. na Trsatu cijelo selo Grižane. Ovo je darovanje obnovio 16. kolovoza 1478. dodavši trsatskom samostanu i selo Kotor kao zadužbinu.[8]) Time je zacijelo vršio volju svoga pokojnoga brata Nikole, da Grižane ostanu crkvi, kako je to mislio, kad ih je dao svojoj kćeri opatici.

Grižanska gradina.

Već iduće godine umre knez Martin Frankopan i u taj čas bane s otoka Krka knez Ivan Frankopan te uze posvajati vinodolske gradove. Kralj Matija, koji je tako-

[7]) Ove se godine u Grižanima spominje »žakan« Stipan, koji je pisao glagolsko pismo o prodaji zemlje Mirka Malinarića Tomi Mašiću. (Šurmin: o. c. 273.)
[8]) Fermendžin o. c. 284. 291.

đer želio da posvoji te gradove, jer ga je ovaj proglasio jedinim svojim baštinikom, pošalje protiv kneza Ivana svoga kapetana i bivšega bana Blaža Podmanickoga, Madžara, kojemu se pridružio i Dubrovčanin Maroje Žunjević, kapetan senjski. Ovi istjeraše kneza Ivana iz Vinodola, a kralj Žunjeviću dade gradove Novi i Bribir. Žunjević u to prisvoji i Grižane, otevši ih samostanu trsatskomu. Kad je Maroje Žunjević umr'o, pridržao je brat njegov Jeronim Grižane. Trsatski su Franjevci podigli god. 1486. pred kraljevskim povjerenikom za pritužbe u Hrvatskoj, Gašparom Bodom, tužbu zbog Grižana. Zastupao ih je Martin Horvat iz Rakovice. Jeronim je Žunjević tvrdio, da Grižane pripadaju Bribiru, imanju, što ga je brat njegov Maroje dobio u zalog od kralja, dok je zastupnik Franjevaca iznio darovnicu kneza Martina Frankopana i druga kraljevska privilegija za trsatski samostan, kojima su sva darovanja kneza Martina potvrđena samostanu. Žunjević nije mogao ničim dokazati svoju tvrdnju, i tako je Bodo naložio senjskom kapetanu Petru, da Franjevce trsatske uvede u posjed Grižana.[9]) Čini se, da se otada Žunjević povukao iz Grižana u Novi i Bribir, premda se vidi, da su Grižanci imali neke obveze prema Žunjeviću, koje su se ticale obradivanja vinograda. Vidi se to iz darovnice njegove, kojom je god. 1490. dao crikveničkim Pavlinima neki vinograd, što im je obećao bio još njegov brat Maroje.[10])

Iza poraza kod Udbine god. 1493. sklonuo se modruški biskup s kaptolom u Vinodol i tako su se kanonici modruški sklonuli i u Grižane i Belgrad. Nakon smrti kralja Matije dođe knez Bernardin Frankopan i u vlast grada Grižana, dok je još god. 1481. s ocem svojim Stjepanom dobio potvrdu za neke vinodolske gradove. Knez je Bernardin dalje ostao neporecivi vlasnik Grižana sve do svoje smrti god. 1529., a njegova su imanja

[9]) Ibidem 295. 298.

[10]) Šurmin o. c. 339.

pripala jedinomu muškom unuku, knezu Stjepanu. Kralj Ferdinand I. preuzme štitništvo nad njim. Upravu vinodolskih imanja vode tada tuđinci, a među ovima i Ivan Kacijaner, koji je tada vršio službu vinodolskoga kapetana.

Crikvenica je bila odvajkada luka Grižana, a ušće je Vinodolske Rijeke činilo luku još boljim pristaništem. God. 1534. vozi Jeronim Zadranin drvo i sol iz Senja prema Trsatu, no zadesi ga ljuta bura, pred kojom se sklone u ušće rijeke u Crikvenici i tu se usidri. Kad to vidješe Frankopanski kmetovi iz Grižana, zaplijeniše i brod i robu, a slugu Petra s mornarima odvedoše u grad, gdje im bude rečeno, da gube robu, jer je zabranjeno trgovanje sa Senjom. Pače su pri tom bila i četiri crikvenička redovnika. Jeronim se Zadranin doista potužio kralju,[11]) no ne znamo, kako se to svršilo.

Knez je Stjepan Frankopan trebao dugo vremena, dok se oslobodio svoga brižnoga štitnika i njegovih pomagača u upravi svoje djedovine. Stupivši u rodbinsku vezu s Nikolom Zrinskim, ugovori s njim god 1544. zajednicu dobara i zamjenično nasljedstvo. Prigodom diobe imanja između kneza Stjepana i sestre Katarine Zrinske god. 1550., preda joj brat neka imanja, dok je južni dio Vinodola s Drivenikom, Grižanima, Bribirom i Novim zadržao za se, no ako umre bez potomka, i to je imalo njoj pripasti. Tu diobu i odredbu opet obnovi i god. 1562. na korist svojih nećaka Nikole, Krste i Jurja knezova Zrinskih, što konačno i svojom oporukom god. 1572. sankcionira.[12]) Po smrti njegovoj knez je Stjepan Frankopan slabo mario za sigurnost grada Grižana, jer nije god. 1563. bio gotovo nikako opskrbljen i slabo utvrđen, ma da je prijetila pogibao od Turaka. Zato je i general Lenković predlagao, da se poruši,[13]) ali to nije izvedeno. Mnoge i duge parnice Zrinskih s ostalim Frankopanima,

[11]) Laszowski: Mon. Habsb. II. 188. 190.

[12]) Ispor. potanje u ostalim člancima ove knjige.

[13]) Lopašić: Act. conf. III. 431.

naročito s lozom Trsačkih bile su malo neprilične, no Zrinski su i to uredili, predavši Trsačkoj lozi Frankopana neke gradove.

Prije nego prijeđemo k prikazivanju prošlosti Grižana, ukratko ćemo razložiti prilike i odnose kmetova griških prema gospoštiji. Isti dan 1. veljače 1544., kad su Nikola Zrinski i Stjepan Frankopan uglavili zajednicu dobara, uređeni su i odnosi grižanskih kmetova prema njima, ne urbarom, nego neke vrste pritužbom samih kmetova. U toj se pritužbi tuže Grižanci na velika nasilja i samovolju kapetana Ivana Gušića, koji je upravljao Frankopanskim imanjima. Teške radnje svake ruke i podavanja svaljivao je na njih. Uvodio je novotarije, na koje nijesu nikad bili obvezani. On ih je »porablival prez sakoga zakona i prez spizi, gore nego roblja i nego jednu živinu«, tako da su već očajavali i htjeli se razići u svijet. Uz različna stara pravična podavanja u naravi i radnji bili su dužni davati i sijeno, kad bi se zidao grad, i paliti vapno, i saditi vinograde oko grada.

Kad je god. 1565. knez Stjepan Frankopan boravio u »Grižah«, izdao im je neke olakšice zbog podavanja »sulja« od velike živine, a takove im je dao i god. 1569., kad je to podavanje obratio u rad težaka za vinograde. God. 1570. bio je upravitelj i kapetan primorskih imanja Frankopanskih Petar Denti. Spomenuta su podavanja potvrdili i sami Grižanci i Belgrađani po svom griškom satniku Gašparu Mužiniću, Antunu sucu belgradskom i Jurju Bodiniću satniku god. 1570. Te je godine bio grižanski kapetan Fran Lekarić. Uređene su tada i dužnosti kmetova crikveničkoga samostana u Kotoru prema grižanskom gradu. Među ostalim su trebali davati i straže u grad i ustati protiv neprijatelja, koji bi navalili.[14])

Braća Zrinski postaše tako gospodari Grižana. Kad je god. 1603. poslije smrti Jurja Zrinskoga preuzeo upravu imanja Nikola Zrinski, ponovno su god. 1605. uređene dužnosti Grižana. Plaćali su u grad bir u gotovu

[14]) Lopašić: Hrvat. urbari I. 82—93.

500 libara. Od daća su bili slobodni Fran Mirošić, Kleković, Fran Lukarić, Ansetić i pop Barić. Podavanja su im bila »sulj« od marve, nešto pšenice, »potoka« od vina i po jedan težak na godinu. Osim toga su morali obrađi-

Pogled na gradinu grižansku iz mjesta.

vati gospoštijske vinograde a od mesnice su morali u grad davati od svakoga zaklanog komada glavu.[15])

[15]) Laszowski: Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih.

Kanonici su u Grižanima i Belgradu imali i svoje vinograde, a davali su od njih gradu »potoku«. Od te ih »potoke« oslobodi knez Nikola Zrinski god. 1612.,[16]) sin gore spomenutoga Jurja. Taj je upravljao Grižanima sve do svoje smrti god. 1625., a nije se dijelio sa svojim bratom Jurjem, premda je to god. 1624. bilo već načelno utanačeno, kad su se podijelili vinodolski gradovi u dvije skupine, u prvoj Grobnik, Bakar i Gerovo, a u drugoj Hrelj'n, Drivenik, Grižane i Bribir, pa se stavilo na volju mlađemu knezu Jurju, što će izabrati.[17]) I knez se Juraj Zrinski preselio s ovoga svijeta god. 1626.

Kad su braća Zrinski preuzeli svoja imanja, podijeliše ih, no vinodolska imanja ostadoše zajednička. Na ponovnoj su diobi god. 1649. pripali Grižane s ostalim primorskim imanjima knezu Petru, koji je taj grad držao i poslije ugovora s udovom svoga brata god. 1665.

Između Grižanaca i Vlaha u Liču bila je vječna parba zbog sjenokoša, zvanih »Griška draga«. Da se tome doskoči, pošli su službenici grofova Petra i Nikole Zrinskoga Nikola Milovac i Đuro Milojković u Lič, gdje su 22. kolovoza 1638. ovaj spor uredili tako, da su točno označili među, dokuda će »Grižanci vladati«, i uživati »do gospodske volje«. Kako za Grižance, tako i za Ličane odrediše globu od 50 rajnskih forinti, ako bi prešli označenu među, budi košnjom budi pašom.[18])

Nesreća bana Petra Zrinskoga dovede do rasapa njegovih imanja. Čini se, da je grižanski grad već pod konac života Petra Zrinskoga bio veoma zapušten, i to zacijelo s razloga, što nije na tom imanju bilo unosna gospodarstva, jer su mu nekadašnji kmetovi bili otuđeni. No i Grižane budu zaplijenjeni za komoru, kao i ostala imanja.

[16]) Lopašić: Urbari 86-7.

[17]) Arch. com. Sermage II. 123. u drž. arkivu u Zagrebu.

[18]) Ovjer. se prijepis senjskoga kaptola nalazio kod grižanske općine.

Već mjeseca lipnja 1670. šalje se povjerenstvo, da zaplijeni dobra. 27. lipnja stigoše povjerenici u »varošicu i kasteo« Grižane u distriktu vinodolskom, a županiji zagrebačkoj i izvršiše zapljenu. Gradu je tada pripadalo 360 kmetova, koji su davali onamo godišnji dohodak od 200 for. i u novcu 25 for., te 150 mjera vina, »barilo« zvanih, vrijedno isto toliko škuda. Davali su dalje 165 mjerova (metreta) pšenice i još neko podavanje od 20 for. na godinu. Za ribarenje su plaćali na godinu 10 for. Povjerenici postaviše onamo Andriju Kukuljevića kao službenika komore.[19])

Dašto, i ovdje su pljačkali tuđinci, kad se saznalo za nesreću Zrinskoga. Senjski kapetan Gall sa svojim časnicima i vojnicima, pa Ante Kuhačević, Mihalj Laskarin iz Otočca, Andrija Skrađanin i Miho Pajen iz Ledenica poplijeniše, što mogoše. Odvukoše vino, kruh, puške i druge pokretnine. Naročito se spominju ugrabljene puške bradatice i talijanske šarke. Gradu je Grižanima pripadala i gospodska kuća u Crikvenici, koja je služila kao neke vrste skladište u toj gradskoj luci. I odovuda je kapetan Gall koješta odvukao.[20])

Kad je god. 1672. komora dala popisati zaplijenjena imanja, a i procijeniti njih i njihove dohotke, bio je grižanski grad »prastara gradnja, ruševan, a imao je samo jednu odaju za stanovanje«. Procijenjen je na 300—350 for. Gradu je pripadalo 161 kmet, koji su podavali običnu rabotu, dok je 125 kmetova u Grižanima i u Belgradu podavao rabotu samostanu trsatskom jedni a crikveničkom drugi. Patronatsko je pravo pripadalo gradu. Još su se gradu brojila četvorica slobodnjaka, koji su bili obvezani na vojnu službu. Kmetovi su plaćali godišnji bir od 1189 libara. Od ovaca su davali »nališke« a tako i od janjaca i jarića. Od vina su davali »potoku« 177½ barila ili »spudi«, a od žita 58 stari. Gradu je pripadao i vinograd »Knežija«. Maltarina se računala

[19]) Rački: Act. coniur. 579.

[20]) U arkivu rat. minist. u Beču: 3. 26. april 1672.

na 146 libara dohotka. U gradu je bio kastelan. Prema tome je izračunana vrijednost toga imanja na 14.772 do 21.224 for.[21])

Grižane su bili u onom dijelu dobara Zrinskih, koji je od komore bio određen sinu pokojnoga bana Nikole Zrinskoga, knezu Adamu Zrinskomu, a upravljala je njim komora.

Pod upravom komore osvanu teški dani za Grižane. Komorski upravitelji nametahu različne neobične daće i dužnosti. Zato su se Grižanci i tužili pred komorskim povjerenstvom u Bakru god. 1672. moleći, da im se potvrde privilegiji, što su im dali Stjepan Frankopan i Nikola te Juraj Zrinski.[22]) God. 1691. očitovali su župnik grižanski i Mate Mužević župnik iz Belgrada, da moraju svake subote služiti mise za pređe Zrinskih i Frankopana, što je od starine bilo.[23])

Kad je knez Adam Zrinski poginuo god. 1691., pala konačno sva imanja Zrinskih u ruke ugarske komore, a iza odreknuća god. 1692. udove Zrinske dođoše ova imanja u ruke austrijske komore..

Komorska je uprava pridržala za upravljanje Grižana uredbu porkulaba ili kapetana. Tako je god. 1675. bio grižanski porkulab Ivan Marušić. 1689.—1708. spominje se kapetan Fran Kukuljević, 1699. porkulab Tomo Vitnić, 1699.—1793. kancilir kanonik Nikola Biondo. God. 1724. Turismundo de Argento porkulab, 1736.—40. Juraj Bogathy, 1754. porkulab Ante Jaketić i t. d.

Nemamo vijesti, da li se grižanski grad iza uprave Zrinskih obnavljao ili popravljao. Držimo, da nije, već je grad pušten sudbini, pa je već pod konac XVIII. stolj. pusta razvalina. I Grižane su proživjeli sudbinu ostalih vinodolskih podanika, dok se nijesu riješili podaništva i tuđinskoga gospodarenja, kakovo je sve do u XIX. stolj. potrajalo.

[21]) Aestimatio bonorum Zrin.-Frangep. u drž. arkivu u Zagrebu.

[22]) N. R. A. nekoć u zem. arkivu u Zagrebu, sad u Budimpešti.

[23]) Ibidem fasc. 318. No. 9.

BRIBIR.

Topografski opis. — Bribirci kod stvaranja Vinodolskoga zakona g. 1288. — Frankopani najstariji gospodari Bribira. — Bribir u vlasti knezova Celjskih od g. 1400—1422. — Knez Nikola Frankopan opet zauzima Bribir 1422. — Bribir u vlasti Maroje Žunjevića 1480—1490. — Knez Bernardin Frankopan zaposjeda Bribir i zida g. 1524. crkvu. — Nasljednim ugovorom prelazi Bribir u vlast knezova Zrinskih, koji ga drže do g. 1670. — God. 1732. daruje kralj Bribir Danielu Bertoliju; od njegovih sinova je g. 1786. otkupljen za komoru. — Bribir pod upravom bakarskoga kastelanata. — Rušenje kastela.

U povijesti hrvatskoj dobro je poznato ime Bribir, a naročito Bribira u Dalmaciji, koji je kolijevka slavnih Šubića Bribirskih, potonjih knezova Zrinskih. Ima Bribir i u ponosnoj Bosni, a treći se evo nalazi u Vinodolu, i o tom posljednjem ovdje je riječ. Bribir leži na glavnoj cesti, što presijeca Vinodol od Novoga prema Bakru. Od Novoga je 4·8, a od Crikvenice 8·2 klm. udaljen. Pripada kotaru crikveničkom, ima oko 350 žitelja i odlično je mjesto u Vinodolu.

Bribir leži usred svoga teritorija na niskom brijegu 145 m, a bio je nekoč cio opasan zidom i kulama, kojih se ostaci još dobro vide. Bilo je to vrlo sigurno mjesto. Ne samo da su ga branila dva brda, jedno sa sjevera, drugo s juga, već su Bribirci svi stanovali unutar zidina, dak su izvan mjesta čuvali svoje blago koje bi za neprijateljske navale također utjerali u varoš. Kad su te pogibli minule, mnogi sagradiše kuće u polju, i tako ih je malo ostalo u samom mjestu. Gradska su se vrata svaku noć zatvarala, i vazda ih je čuvala budna straža. Kod

gradskih su vrata bili sve do g. 1809. namješteni topovi, a tako i u »kastelu«. Da ih Francuzi ne uzmu, odvezoše ih nekuda u Ugarsku, otkuda ih ne vratiše više.

U starim se pismima često Bribir naziva »varošom« i »gradom«, u opreci prema tamošnjoj tvrdi, »kastelu«. Tako veli knez Bernardin Frankopan, kad proglašuje Ivana Arbanasa plemenitim i slobodnim: »Zapovidam svojim oficirom, da mu imaju davati obrok vsak dan iz mojega kaštela v gradu Bribiru«. A knez Stjepan Frankopan i Đuro Zrinski dajući otvoreno pismo obitelji Sušić sive Barešić, vele: »u gospodstvu našem, a u Primorju varoša našega Bribira«.

U Bribiru je škola, općina i krasna bazilika sv. Petra i Pavla s više oltara. Na glavnom je oltaru slika sv. Petra od M. Brodnika (1842.). Još je tu slika sv. Antuna od Renis-a (1793.), pak »Isus pere noge apostolima« od Thysa, a ima i drugih prilično dobrih slika. U crkvi je više grobnica s napisima. Na pročelju je ploča s napisom, da je ovo izvedeno g. 1524. za vrijeme Bernardina Frankopana, a ima i drugih novijih napisa.

Od crkvenih je starina vrijedno istaknuti srebrni dobro pozlaćeni križ, koji je izradio neki Milonja za vrijeme kastalda Jurka Andričića g. 1491. U tornju je zvono iz g. 1411., a ima i drugoga vrijednog crkvenog posuđa a i ruha. Vele, da je ova crkva negda bila u dragocjenostima najbogatija u cijelom Primorju. Sve do vremena cara Josipa II. bilo je kod te crkve 7 kanonika modruškoga kaptola sa župnikom. U samoj su varošici još dvije stare kapele sv. Antuna i sv. Pavla Pustinjaka. Župni je dvor također pristao. Među kućama ima vrlo starih i neke imadu glagolske i latinske napise. Tako kuća kanonika Kalimana s glagolskim napisom od g. 1516., a kuća Bassana-Kukuljevića ima čitav niz spomena na porodicu Bassana, uklesanih u kamen.

Na sjevernoj je strani varošice stajao jak kasteo, a jugozapadne strane opasan dvostrukim zidom. Imao je dugo i usko dvorište, a u dijelu je prema mjestu bila škola, poslije općinski ured. U novije su vrijeme poru-

šeni dijelovi grada i podignute nove zgrade za školu i općinu. Od cijeloga kastela stoji samo još četvorouglata kula s nešto debelih zidova do nje. — Kula je na dva kata, a sa strane prema općini ima obla zazidana vrata s kamenim potpornjima ozdo, na koje se nekoč naslanjao trijem, kojim se ulazilo u kulu. Na gornjoj je kamenoj nadvratnici i na kamenom luku iznad nje napis: ANO DNI MCCCII., a na nadvratnici E. D G P, sve gotskim

Pogled na Bribir.

slovima. Zvijezda između slova zacijelo prikazuje zvijezdu staroga grba knezova Krčkih — Frankopana. Napis je nejasan, možda se odnosi na kneza Dujma Frankopana. U ovu kulu ima još ulaz prizemno do vanjskoga zida. Ta su vrata novija i načinjena zacijelo poslije nego su zazidana spomenuta vrata s napisom. Ova imadu kamene vratnice, a nad njima je prozorčić s rešetkom. Prizemno i u prvom je katu uska prostorija, iz koje se ulazi u tri

tijesne sobice, nekada tamnice, u drugom je katu soba sa svodom. Između kule i škole bile su sobe gradske zgrade, no to je sve razrušeno g. 1900.

Ne znamo, je li se gdje sačuvala slika kastela iz vremena, dok je bio još čitav.

Oko Bribira ima dosta vode, a najbolji je izvor Orih ispod kastela. Ima ugodnih i lijepih šetnja, a zanimljiva je spilja »Bribirska peć«, o kojoj se mnogo priča kao i o velikom hajdučkom blagu, koje da je ondje zakopano. Bribir je na glasu sa svoga različnoga voća, koje se na daleko prodaje, a tako su vrsna i dobra njegova vina. U visokim planinama oko Bribira, a naročito u Viševici, bilo je davno mnogo divljači, tako medvjeda, jelena, kuna i dabrova. Ma da je zemljište oko Bribira kamenito, ipak je ponešto plodno, jer ima dosta vode.

* * *

Stari historici drže Bribir za vrlo staro mjesto. Beli hoće, da je Bribir stari rimski grad Assessia, grad u Japodiji, gdje je stolovao prokonzul. Taj grad spominju i Ptolomej i Plinije, pa i Schönleben traži Assessiju u Bribiru.[1]) I doista, na brdu kod kapele sv. Jurja, nedaleko od mora, još se nalaze i danas tragovi starih zidina, neznanoga starog mjesta. I narod priča, da su ga sazidali Grci i Rimljani.

Bilo kako mu drago, pouzdano je, da je Bribir staro hrvatsko mjesto, i da ga već vrlo rano spominju sačuvani pismeni spomenici. Bribir je bio dio stare hrvatske župe vinodolske, koja je kao županija-knežija došla na početku XIII. stolj. u vlast knezova Krčkih, potonjih Frankopana. Zacijelo je već tada uz mjesto stajao i tvrd grad, kojim u ime kneza upravljaše »satnik«. Kod sastavljanja poznatoga »Vinodolskog zakona« g. 1288. zastupaju Bribirce arcipop Dragoslav, pop Bogdan, satnik Zlonomer i Jurislav Gradenić.[2])

[1]) Ptolomaeus I. 2. c. 17. — Plinius I. 3. c. 21. — Lud. Schönleben. Annales.

[2]) Monum. hist. jurid. (Jugosl. akad.) I. 5.

Za vrijeme kneza Dujma Frankopana, zacijelo starješine porodice, čini se da je Bribir držao njegov rođak (nećak po djedu) knez Anž Frankopan, jer vidimo, da je taj g. 1309. odredio »pristava« Hranka iz Bribira kao suca u parbi između Ledeničana i Novigradaca (Novljana) radi podjele Žlemišlja. Iste su se godine pravdali Bribirci s Novigracima radi međa svojih posjeda. Sud se vršio u »sali« grada Novoga. Kneza je zastupao »pristav«, njegov službenik Sutko. Dašto, došli su na sud i »dobri ljudi« iz Bribira i Novoga i odredili međe, a Bribirci izgubili parnicu. Prijeporno zemljište dosude Novigracima uz globu od 100 zlatnika, ako koja stranka u buduće pogazi pravorijek.[3])

Udajom Elizabete, kćeri Stjepana Frankopana, za kneza Fridrika Celjskoga, dođe Bribir u ruke knezova Celjskih.[4])

God. 1412. htio je knez Fridrik Mlečanima založiti svoje neke primorske gradove, no republika mletačka nije njegovu ponudu primila. Po smrti Elizabetinoj ote knez Nikola Frankopan Bribir knezu Celjskomu.[5])

Bribir je tim došao opet u vlast Frankopana, pa je tako god. 1428. knez Nikola Frankopan potvrdio crikveničkim Pavlinima pravo ubiranja trgovine od Jesenove do Črnina odredivši, da i Bribirci to plaćaju. Vlastela su bribirska mogla bez plaćanja trgovine krcati svoje blago od rođenoga doma.[6])

Zbog otetih gradova zametne knez Celjski pravdu pred kraljem. Po smrti kneza Nikole Frankopana († 1432.) vodi se ta pravda protiv njegovih sinova. Obje stranke priznaše unaprijed pravorjek kraljev, i tako kralj 1435. izreče osudu, po kojoj su Frankopani morali ove gradove

[3]) Šurmin: Act. Croat. I. 75. 76.

4) Isporedi članak o Bakru.

[5]) Klaić: Knezovi Krčki. — Thalloczy-Barabas: o. c. I. 258.—259. — Ljubić: Listine VI. 277.

[6]) Šurmin: o. c. 129.

vratiti Celjskom knezu.[7]) Ma da je bio određen i dan izručenja, čini se, da je ostalo na starom, jer Frankopani ostadoše i dalje gospodari Bribira i drugih gradova, koje je trebao dobiti knez Celjski.

U parnici Bakrana i Hreljinjaca o međe, koja se vodila g. 1437. za vrijeme vinodolskoga gospodara kneza Stjepana Frankopana, spominje se »poštovani vitez Roše iz Bribira«. Svakako je to bio vrlo odličan čovjek, a u parnici je toj vršio službu pristava. God. 1445. se spominje Luka sin pok. Mavra Stričića iz Bribira, kojemu je bakarski svećenik Toma Partinić oporukom namr'o neke posjede; a god. 1447. primaju crikvenički Pavlini u bratstvo svojega reda Bribirca Stjepana sina Dokšina i njegovu djecu. Stjepanovi sinovci bili su Ivan i Petar sinovci viteza Roše. U to je vrijeme bio plovan bribirski pop Juraj. Čini se, da je to potonja obitelj Maurovića.[8])

Diobom Frankopana god. 1449., pripali su knezu Martinu Frankopanu gradovi Okić, Starigrad, Novi, Bribir, Kotor, Bakar i Trsat te dio Senja i Krka. Tako postane Martin Frankopan gospodarom Bribira, a iste te godine drži on u Bribiru svoga »potknežina« Jakovčića, a satnika Kersula, koji se spominju u pravdi Grižanaca, Belgrađana i Driveničana radi nekih goveda. God. 1470. spominju se braća Jakob i Juraj Mikulotići iz Bribira, sinovi Jurka, koji obdariše crkvu sv. Marije na Ospi kod Novoga.[9])

Knez je Martin Frankopan bio vrlo nabožan i vrijedan čovjek. God. 1468. zapisom dade trsatskim Franjevcima mnoge posjede i dohotke, a među ovima od dohodaka grada Bribira na godinu 60 libara solida i 10 spudova vina.[10]) Martin Frankopan ne imajući djece, zapiše kralju Matiji neke svoje gradove, tako, da ih kralj može poslije njegove smrti bez svake zapreke zaposjesti.[11])

[7]) Thalloczy-Barabas: o. c. I. 258.
[8]) Šurmin: o. c. 147. 158. 168.
[9]) Šurmin: o. c. 181. 260.
[10]) Fermendžin: Acta Bosnae 276.
[11]) Thalloczy-Barabas: o. c. II. 139.

Kad g. 1479. umre vrli knez Frankopan, zauzme brat njegov Ivan oružanom rukom s Krka grad Bribir i Novi. No nije se održao u ovim gradovima, jer ga skoro iz njih istisne kralj po svom senjskom kapetanu Blažu Podmanickom, zvanu Mađar, koji postade tako kapetan Novoga i cijeloga Vinodola.[12]) Taj već tu sjedi g. 1480.

Blaža Mađara, koji je upravljao Bribirom, naslijedi u časti senjskoga kapetana Maroje Žunjević Dubrovčanin, koji se već kao takav spominje g. 1480. I on je bio

Bribirska kula.

kapetan Novoga i Bribira. Kako je dugo Maroje bio u Bribiru, ne znamo, no čini se, da je sobom doveo onamo i svoju braću Nikolu i Jeronima, koji se skoro tamo spominju. Čini se, da su Žunjevići morali dobili neku darovnicu ili zapis za Bribir. Jer kad je g. 1481. kralj Matija Korvin izdao u Zagrebu novu darovnicu knezu Stjepanu Frankopanu i sinu njegovu Bernardinu za neke vinodolske gradove, nema tu spomena o Bribiru.

God. 1485. spominje se plovan bribirski Martin. U to je doba bila u Bribiru bratovština sv. Stjepana. No ta

[12]) Ljubić: Commiss. et relat. Venetae I. 47. i dalje.

je bratovština nešto smalaksala, i zato se g. 1487. organizuje. Imala je dosta velik broj članova, a bilo ih je i iz Novoga i Senja. Bilo je tada u Bribiru pet popova: Jurko, Mihovil, Grgur, Ivan i Ilija. Zacijelo su to bili modruški kanonici, a gospodovahu tada Bribirom »plemenita gospoda« Mikula Žunjević i brat mu Jeronim. God. 1490. spominje se kao gospodar Bribira Mikula Žunjević, »gospodin Bribira podani svitloga kralja Matijaša«, koji je crikveničkim Pavlinima darovao neko trsje, što im ga je obećao njegov pokojni braj Maroje.[13]) Kako se čini u to je vrijeme živio samo Nikola Žunjević Dubrovčanin. Kako je dugo još držao Bribir, to nije poznato, no svakako nije dugo. Jer doskora nalazimo Bribir u vlasti kneza Bernardina Frankopana, »muža neukrotive hrabrosti i smjelosti«, koji je taj grad zacijelo odmah iza smrti kralja Matije Korvina zaposio za svoju porodicu. To je on s tim lakše mogao učiniti, jer bijaše u to doba velik metež u državi, gdje se oko prijestola otimahu tri pretendenta, a među ovima i Bernardinov potonji zet, herceg Ivan Korvin, naravni sin kralja Matije. U Bribiru je držao knez Bernardin svoga kapetana, a kao takav se g. 1499. spominje Gašpar Budišić, koji se sprema sa svojim knezom na otok Krk, da ga opet osvoje od Venecije.[14]) Nikola se Žunjević sklonuo natrag u Dubrovnik, te je odonud g. 1502., po poslanicima dubrovačkim, koji su polazili ka kralju Vladislavu II., namislio, da zemetne pravdu protiv kneza Bernardina Frankopana, koji mu je kako veli, oteo njegove gradove.[15]) Zacijelo je sve to bilo bezuspješno, kako i ono g. 1486., kad mu brat Jeronim nije mogao dokazati, da je kralj založio pokojnom njegovu bratu Maroju uz Bribir i Grižane. God. se 1503. spominje pok. Ilija Pečanić, rodom Bribirac kao beneficijar u Roču u Istri. Knez Bernardin ostao je neosporiv gospodar Bribira i za njega se je zidala g. 1524. župna

[13]) Šurmin: o. c. 302. 320. 338.

[14]) Sanudo: Diarii (1499.)

[15]) Gelcich: Diplomatarium Ragusinum 665.

crkva bribirska, kako to svjedoči glagolski napis na ulaznim vratima. Plovan bribirski bio je tad Jurko.[16]) Knez Bernardin dozidao je g. 1527. jedan dio grada. O tom govori glagolski napis, koji se čuva u arkeol. muzeju u Zagrebu.

Knez je Bernardin držao Bribir sve do svoje smrti, a onda ga naslijediše u mnogim drugim gradovima i imanjima njegovi unuci, djeca Fernandova, Stjepan i Katarina.[17]) Kralj je Ferdinand I., kao tutor posljednjih po svojim ljudima upravljao njihovim imutkom. Glavni je upravitelj u Vinodolu bio Nikola Rauber i Gabriel Kraicer. U to je vrijeme, g. 1530. bio kapetan bribirski Franjo Veslarić. On je oteo Šimunu biskupu modruškom lagav vina, ne pokoravajući se odredbama kraljevim o dohocima biskupovim.[18])

Kad je knez Stjepan Frankopan preuzeo sam upravu svoje djedovine, dođe u tijesnu vezu sa šurjakom svojim knezom Nikolom Zrinskim. Različnim nasljednim ugovorima, darovanjima, oporukom i t. d. (1544., 1550., 1502., 1566., 1572.), dođe Bribir u vlast knezova Zrinskih, sinova naime kneza Nikole: Jurja, Krste i Nikole knezova Zrinskih. Zrinski zaostaše s plaćanjem crkvenih milodara, koje je još knez Bernardin Frankopan namijenio od grada Bribira trsatskomu samostanu. Zato je g. 1574. pozvao kralj Maksimilijan II. kneza Jurja Zrinskoga, da to izvršava prema oporuci kneza Bernardina.[19]) God. 1570. posjetiše Vinodol knezovi Krsto i Juraj Zrinski i tom zgodom učiniše po svom vinodolskom gubernatoru Mihalju Desiću Jurka Mavrovića Bribirca od kmeta, da bude »plemeniti človek« i da bi »služil nih gospoctvu službom kom i kako ostali knapi bribirski služe«. U to

[16]) Kukuljević: Act. Croat. I. 184. 213.

[17]) Imao je još jednoga nezakonitog sina, no ime njegovo nije poznato.

[18]) Laszowski: Monum. Habsb. I. 455.

[19]) Sladović: Poviesti biskupiah.

je vrijeme porkulab bribirski Juraj Suđen.[20]) Godine 1585. 6. travnja u Bakru pisanom ispravom oslobodi knez Juraj Zrinski Nikolu Župana iz Bribira od podaništva gradu, i dade mu znatne povlastice u trgovini drvom.[21])

God. 1599. postavi Zrinski za upravitelja svojih vinodolskih imanja Ludovika Čikulina, kojega skoro naslijedi u toj službi brat njegov Julije. U to je doba sastavljen urbar gospoštije bribirske, koji nam daje lijepu sliku tadašnjih prilika i gospodarstva u Bribiru. Kmetovi su plaćali »bir« i davali različna podavanja u naravi, od stoke »žulj« i »nališak«, pa pšenicu, vino i t. d. Bilo je i kuća oslobođenih od »bira«. Od vina se davala u naravi daća »potoka« i to po odredbi pok. kneza Bernardina Frankopana petnaestina. Slobodnjaci su i plemići bili slobodni od takovih podavanja. Crkvama sv. Martina, sv. Jelene, sv. Stjepana, sv. Vida i sv. Nikole podavala je svaka kmetska kuća po nekoliko kvarta pšenice. Osim kmetova, slobodnjaka i plemića, bilo je u Bribiru još i »knapa«, koji su davali daću u novcu i služili kao ulaci za Mletke, morali su pomagati uzdržavanje 10 konja za nošenje tovara u Ozalj i s Trsata u Grobnik. Dužni su bili i obrađivati gospoštijske vinograde uz plaću od 10 soldina na dan, a osim toga držati u redu krov »turna« i grada.[22])

I poslije smrti kneza Jurja Zrinskoga ostane Julije Čikulin upravitelj i kapetan primorskih imanja Zrinskih. Kao takav je služio i Jurjevu sinu knezu Nikoli Zrinskomu. S ovim je kasnije došao u sukob, jer ga potvoriše, da je počinio različna djela na štetu Zrinskih i njihovih vinodolskih imanja. Gotovo je pao u nemilost kneza Nikole Zrinskoga i brata mu Jure. Čikulinu uspije da se opravda dokazavši ujedno, da su ljudi Zrinskih na njegovim imanjima počinili užasne štete do 75.000 for. bez

[20]) Lopašić: Urbari 384.

[21]) Prijepis u arkivu Jugosl. akademije. — Kukuljević: Act. Croat. I. 261.

[22]) Laszowski: Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih 38

obzira na povredu poštenja, što je utvrdio prepošt zagrebački Baltasar Napulj. To je požalilo kneza Nikolu Zrinskoga i brata mu Juru, tada već bana, pa da tu nepravdu, nanesenu Čikulinu, poprave, izda knez Nikola u svoje ime i u ime brata Jure u Čakovcu 18. kolovoza 1624. ispravu, kojom za 10.000 zlatnih dukata — u ime naknade štete — zalaže Čikulinu gradove Grobnik i Bribir, tako, da se otkup mogao učiniti svake godine na Martinje.[23])

I u kulturnoj i crkvenoj povijesti ističe se Bribir svojim imenom. Godine naime 1624. sazove senjsko-modruški biskup Ivan Agalić crkveni sinod u Bribir, kod kojega je bio među mnogim svećenicima i trsatski Franjevac Franko Glavinić. Na tom se sinodu raspravljalo ne samo o dušobrižničkim stvarima, već i o novom izdanju glagolskih liturgičkih knjiga. Stare su knjige već nestajale i postajale trošne, pa je trebalo novih. Biskup Agalić i bosanski biskup Tomko Marnavić zauzeše se za štampu tih knjiga kod pape Urbana VIII. Posao je bio povjeren Glaviniću, i tako je došlo do izdanja tih crkvenih glagolskih knjiga, što su štampane troškom propagande u Rimu redakcijom O. Rafe Levakovića.[24])

Po smrti knezova Nikole i Đure Zrinskih naslijediše im imanja braća Nikola i Petar. Kako iz potonjih spisa razabiramo, niti je knez Nikola, niti Đuro, a niti su mladi Petar i Nikola izvršivali gore spomenuti ugovor. Tako za života Zrinskih nije došao do svoje tražbine ni Julije Čikulin ni sin mu barun Franjo. Čini se, da oni nijesu uopće došli u posjed založenih gradova. U njima su gospodarili i dalje knezovi Zrinski. Kad je Petar Zrinski postao ban, mnogo se bavila upravom imanja njegova žena banica Katarina. I ona je g. 1667. uzela u zaštitu Bribirce zbog uživanja sjenokoša u Maševu.[25])

[23]) Contractus et conventiones fasc. 16. No. 51. u kr. drž. arkivu u Zagrebu.

[24]) Sladović: Povesti biskupiah.

[25]) Starine XXV. 33.

Urota, koju zasnovaše Zrinski i Frankopan, stvori znatan preokret u Hrvatskoj, a pogotovu u imanjima Zrinskih i Frankopana.

Kad su g. 1670. Petra Zrinskoga bacili u tamnicu, odrede odmah i zapljenu njegovih imanja. I tako pljenidbeno povjerenstvo 27. lipnja osvane i u Bribiru i zaplijeni i varoš i kasteo. Utvrdilo je otprilike i dohotke toga grada te postavilo novoga službenika ili kastelana Mihalja Kalafatića. Jedva se povjerenici makoše, provale senjski kapetan Gall i otočki kapetan Franjo Lamberger, dakako Nijemci, sa svojim vojnicima i vojvodama u Bribir te otmu 190 kabala vina i 150 vagana pšenice. Ovi i s njima Petar Cicilja, Vinko Desanlić i drugi ugrabiše iz grada množinu talijanskih pušaka i mušeta, škrinju od orahovine, stol, brave sa dviju škrinja, sa vrata dvije brave, plahte, kabanice, turska pokrivala, strunjače, sag, tanjure, bubanj i jednu svilenu zastavu, mnoštvo puščanog praha, olovnih kugalja i koješta drugo. Među puškama je bila jedna vrlo dagocjena, vrijedna 12 škuda. Ovo razbojničko grabljenje potvrdiše pod prisegom kastelan Kalafatić i župnik bribirski Nikola Karlović. Iza toga slijedi i procjena Bribira. Kasteo je bio zidan i imao je zidanu kulu stare gradnje sa tri poda, a mogla je jedino služiti za stan službeniku. Sam je kasteo procijenjen na 400—500 for. Kmetova je pripadalo gradu 277, a 14 slobodnjaka, koji su bili obvezani na službu glasničku i vojničku. Kmetovi su davali godišnji »bir« u novcu i »nališke« od ovaca. Vinograd je »Knežija« davao na godinu 21 barilo vina. Kmetovi su od svojih vinograda davali daću »potoku«, na godinu 199½ »spuda«. Bila je tu i dohotka u naravi od pšenice, oranica i sjenokoša. Prema tome je dohotku procijenjeno bribirsko imanje na 18.007 do 25.421 for.[26])

[26]) Rački: Acta coniur. 579. — Conscriptio bonor. Zr.-Frang. 1672. u bečkom ratnom arkivu 3. 26. apr. 1672. Prijepis u mene. — Aestimatio bonor. Zr.-Fr. (Protokol) u držav. arkivu u Zagrebu.

Kako su se različni tuđinci otimali, da ugrabe koji dio imanja Zrinskih i Frankopana, tako se g. 1672. javio i grof Strassoldo, koji je molio kralja, da mu dade Bribir i još neka vinodolska imanja.[27]) Ustao je barun Franjo Čikulin tražeći od komore, da se ispuni zalog od g. 1624. S kamatima je narasla tada golema svota. Parnica je bila u rukama Grgura Pavešića, računovođe požunske komore. I taj je, u ime komore kao odštetu odredio barunu Franji Čikulinu Šestine i kuću Zrinskih u Zagrebu.

Bribirci su se mnogo pravdali s Ličanima (stanovnicima Liča) zbog šuma i sjenokoša u Maševu. 1726 bude izrečena u tom sporu presuda, t. zv. »Petazzijeva sentencija«, kojom je dano pravo Ličanima, dok su Bribirci imali platiti troškove, koje ne htjedoše priznati, već se pravdahu. Došlo je zbog toga i do očite bune u Bribiru, koju je udušio vojnički krajiški brahij g. 1751. Carski je erar dugovao u to vrijeme Mlečaninu Danijelu Antunu Bertoliju, inspektoru carske galerije i zbirke umjetnina u Beču, svotu od 9.700 for. Da mu se to namiri, car mu, (dotično austrijska komora) zapiše g. 1732. imanje Bribir za 10.000 for., uz uvjet, da plaća daće kraljevini Hrvatskoj, dok su dvije tunare i trgovina drvom u Selcima, što je pripadala Bribiru, ostale eraru. Komora može otkupiti to imanje uz odštetu melijoracija. Danijel Bertoli umre g. 1744., pa su sva prava na Bribir prešla na njegova nećaka Ludovika Bertolija, zajedno s pravom jurisdikcije.

Bertoli je učinio u gradu mnoge popravke, a sagradio je neke utvrde i pred varoškim vratima. Za sigurnost protiv razbojnika nabavio je 14 pušaka i 9 puščanih cijevi, a za crkvu jednu monstrancu za 20 dukata. U gradu je držao svoga kastelana Petra Petrinija.

God. 1768. bude otkupljen Bribir od Bertolija uz naknadu svote za inventar i melioracije za svotu od 898 for.[28]) Tada je htio i riječki kapetan Ivan Feliks Gerličić

[27]) Index resol. reg. U kr. držav. arkivu u Zagrebu.

[28]) Acta Buccarana B. fasc. 3. invol. 13., fasc. 8. i 10. i fasc. 7. invol. 10. u držav. arkivu u Zagrebu.

*

uzeti u zalog Bribir, ali se to razbilo. Otada su upravljali Bribirom kastelani. Najprije je bio Ivan Krst. Difranceschi a onda Antun Marija d' Orebić.[29])

Tako je Bribir ostao komorsko imanje, a bio je pod jurisdikcijom bakarskoga kastelanata. Kad su se Bribirci otkupili od rabote i podavanja u naravi, urediše općinu i svoj magistrat, pridržavši i staru službu satnika sve do god. 1848. Satnik je bio više eksekutivni organ općine pa je vodio brigu o redu i čistoći u mjestu poput nekadašnjih gradskih kapetana slobodnih gradova. Grad je kasnije prešao u vlast općine, koja ga je većim dijelom dala porušiti.

[29]) Acta Buccarana B. fasc. 4. Inv. 2.

CRIKVENICA.

Topografski opis. — Crkvica B. D. M. u Crikvenici, kod koje osniva god. 1412. knez Nikola Frankopan samostan reda sv. Pavla. — Frankopani i drugi dobrotvori samostana. — Župa kotorska premješta se god. 1760. u Crikvenicu. — Dokinuće reda i samostana g. 1786. — Samostanska zgrada u vlasti financ. erara. — Daljnje zgode do najnovijeg vremena.

Na daleko poznato hrvatsko morsko kupalište Crikvenica raskrililo se između Kraljevice i Selaca, na obali jedva metar i po visokoj. Od Rijeke je do nje dva sata vožnje parobrodom uračunavši pristajanje na po puta u Kraljevici. Zaštićena sa sjevera omogućuje ugodan boravak ondje i zimi, te se s pravom može nazvati prvakinjom hrvatske rivijere.

Najzgodniji je pogled na nju s brijega ili s mora. Onai je nekadanji intimni lik izgubila Crikvenica zbog izgrađenih novih modernih kuća i više hotela, od kojih se osobito ističe »Terapija« sa svojim raskošjem. Nasadi se pružaju sve do modernoga kupališta. Sitni pijesak, što ga je kroz vjekove tu staložila Vinodolčica i donijela ga s klisura vinodolskih, čini morsko tlo zgodnim i za kupanje. Sjenat drvored vodi obalom uz red kuća do pristaništa, gdje mogu pristajati i veliki brodovi. Otuda se otprilike pruža stari dio Crikvenice prema kraju mjesta, gdje se kao simetrički zaglavak uzdiže na samom morskom žalu velika crkva B. D. M. u nebo uzete, a uz nju se prislonila prostrana zgrada »kasteo«, nekoć samostan zaslužnoga reda sv. Pavla Pustinjaka zadužbina knezova Frankopana. Dašto, stara se Crikvenica onamo od g. 1892. znatno proširila i dolje kod mora i gore na obronku brijega, kuda vodi cesta sa

Plasa, a moderni je uređaj vodovoda istisnuo stare cisterne. Tiho nekada seoce, bez buke i vreve, promijenilo se u moderno mjesto s raskošnim životom u vrijeme sezone.

Od »kastela« dalje vodi uz obalu ugodan put prema Selcima, praćen gajevima stoljetnih maslina.

Prođe li se nekadašnjom glavnom ulicom i kamenim mostom preko Vinodolčice (sagrađen je g. 1826. nastojanjem upravitelja primorskoga Franje pl. Urmenyi-a[1]) otvara se na lijevo krasan pogled u uvalu, kojom teče Vinodolčica. Taj romantičan prodol ima i ugodnih šetnja kad se malo sunce sklone za goru. Iznad ovoga klanca, što se pruža prema Grižanima, osoviše se razvaline drevnoga Badanj-grada — Kotora, a u pozadini ispod strmih stijena koči se stari grad grižanski. Nedaleko je i dosta visoko brdo Sopalj, a izmedju ovoga i Kotora leži »Fratarsko polje«, kroz koje teče potok Dubrašina. To nas polje još sjeća na crikveničke »fratre«. Na brdu Soplju je razvalina kapele sv. Kuzme.

Preko mosta stoji stari »kasteo« građen na dva kata, okrenut užom stranom prema mjestu. Na uglu ima okruglu kulu, a ta je prije obnove imala gore krunište. Do kule su sa sjeverne strane vrata, koja vode pod nadsvođen prolaz u dvorište, a s toga se ulazi u crkvu. Dvorište je zatvoreno s istočne i sjeverne strane »kastelom« i crkvom, a s juga i zapada zidom tik na morskom žalu i ušću Vinodolčice. Između »kastela« i crkve ima zdepast zvonik gore s kamenom ogradom, iz koje se diže zaglavak s križem. Crkva je prostrana, ali u njoj nema osobitih starina, nad malim se vratima crkve nalazi kameni grb, štit, razdijeljen u četiri polja sa štitićem u sredini, u kojemu se vidi isklesan gavran s kruhom u kljunu. U gornjem je desnom i donjem lijevom uglu paoma, a u ostala dva polja unutra okrenut lav.

U prizemlju »kastela«, u dijelu prema Vinodolčici, pod »boltom«, bile su negda za vrijeme vinodolskoga

[1]) Napis na mostu.

kastelanata tamnice. Ostalo je unutrašnje razdjeljenje sjećalo prije obnove na tihi život samostana. Male sobice, uski hodnici, nekadašnji refektorij, biblioteka itd. sve je to dobilo obnovom skroz drugo, moderno lice.

U dvorištu »kastela« zidana cisterna s nejasnim napisom, s kojega se tek može razabrati uklesana godina 1729. Uz »kasteo« je sa sjeverne strane negda obzidan samostanski vrt. U taj se vrt ulazilo svedenim vratima, nad kojima se nalazi isklesan grb reda Pavlina figurama, kakove ima već opisani grb, samo su drukčije u jednoj grupi poređane.

Nekada se u »Kaštelu« nalazio i jedan stari top i neko glagolsko pismo, koje se čuvalo pod 2 ključa.

To je evo nekadašnji samostan reda sv. Pavla, a o njegovoj ćemo prošlosti nešto progovoriti.

* * *

Zacijelo je već pod konac XIV. stolj. na tom mjestu stajala crkva B. D. M., kad je Vinodolom vladao možni i pobožni knez Nikola Frankopan. Sva je prilika, da su je izgradili knezovi Frankopani. Pripadala je gradu Grižanima, a tu je bila i luka toga grada. Po toj crkvi ili »crikvi«, kao narod govori, prozvalo se i mjesto na morskom žalu Crikvenicom. Crkva je ova pripadala staroj župi u Kotoru (koje selo stoji iznad Crikvenice, gdje se vide podori stare župne crkve). Pripovijeda se, da su prvi naseljenici u Crikvenicu došli s Kotora.

Stara kronika kaže, da je god. 1412. bila ova crkva u Crikvenici vrlo zapuštena. Kad to vidi pobožni knez Nikola Frankopan, hrvatski ban, obnovi je i do nje sagradi samostan, a preda ga tada u Hrvatskoj toliko omiljelu redu sv. Pavla, da se u njemu mole Bogu za nj i pređe njegove. Prvi su redovnici došli ovamo iz samostana sv. Nikole u Gvozdu više Modruša, gdje je već od davnine stajao pavlinski samostan. O utemeljenju ovoga samostana sačuvan je tekst jedne krivotvorene

povelje, koja je tobože izdana od kneza Nikole Frankopana u Modrušu 14. kolovoza 1412.[2])

Taj je samostan obdario knez Nikola Frankopan zemljama i dohocima, a naročito dohocima u lukama od Jesenove do Črnina. Dao im je i zemlje i sjenokoše, vinograde i šume.[3]) Posjedi su se samostanski i dalje množili darovima pobožnih ljudi. Već god. 1419. daruje Mate sin Bijersin samostanu šesti dio prihoda od svoga vinograda i zemlje, a god. 1420. zamijeni Žan sin Mate Buci-

Crikvenički kašteo nekoč pavlinski samostan.

fala iz Novoga neki svoj vinograd za drugi samostana crikveničkog, a u korist posljednjega.[4])

Ni knez Nikola Frankopan nije zaboravio pomagati samostan. U Novom 4. siječnja 1428. dopusti crikve-

[2]) Rukopis kronike u kr. sveučil. biblioteci u Zagrebu, negda Gajeva knjižnica F. 152. Thalloczy-Barabas: Cod. Frangep. II. 433.

[3]) Sladović: Povesti biskupiah. 220.

[4]) Šurmin: Act. Croat. I. 118. 121.

ničkom samostanu, da može sagraditi pilanu na Vinodolčici, a 12. istoga mjeseca potvrdi mu pravo da ubire »trgovinu« na obali od Črnina do Jesenova, odredivši, da i Bribirci plaćaju samostanu daću od trgovine. U Brinju god. 1430. obnovi spomenuto dopuštenje za pilanu i dopusti, da mogu tamo piliti drvo iz šume, koja toj pilani pripada.[5])

Po smrti kneza Nikole nastaviše njegovi sinovi činiti dobročinstva samostanu. Knez Ivan Frankopan daruje g. 1440. samostanu, a na molbu njegova priora Stipana, zvanoga Mrav, jednu zemlju pod Sopljem sa dva »hižišća«, a zato da se crikvenički redovnici mole za pokoj oca mu i majke Dore Gorjanske.[6])

G. 1447. bio je prior crikveničkoga samostana fratar Filip. Tada je još Vinodol pripadao u krbavsku biskupiju. Uz njega su još bili fratri Ivan, Pavao i Grgur i oni primiše u bratstvo svoga reda obitelj Stjepana, sina Dokšina iz Bribira, a ovi su samostanu darovali neke zemlje u Zagonu. Knez Martin Frankopan, poznat darovatelj crkvi i samostana, daruje g. 1447. samostanu neku zemlju, koja je pripadala Selcima,[7]) a god. 1450. odredi svojim podanicima Markovićima, da imadu samostanu služiti kao i ostali kmetovi samostanski. God. 1455. potvrdi samostanu sva darovanja svoga oca, a g. 1460. daruje mu opet dva vinograda, jedan u Selcima, a drugi u Jesenovi. On mu je darovao g. 1468. i svoga posebnoga Vlaha po imenu Nikolu i još g. 1475. selo Črmankal.[8])

Kako se vidi, knez je Martin Frankopan bio najveći dobrotvor crikveničkoga samostana, i za to mu je spomen u redu pavlinskom bio trajan, a nema sumnje, da je i druga mnoga nepoznata nam dobročinstva tomu sa-

[5]) Ibidem. 128. 129. 130. — Thalloczy-Barabas: o. c. I. 210.
[6]) Šurmin o. c. 153.
[7]) U Selcima je stajala već god. 1498. crkva sv. Kate, koju je iste godine 1. travnja posvetio modruški biskup Krištofor. (Lib. memoral. iste župe).
[8]) Ibidem. 168. 172. 186. 204. 223. 253. 278.

mostanu učinio. Iza njega († 1479.) nema više ni u rodu Frankopana slična dobrotvora ovom samostanu.

Kad su Maroje, i poslije Nikola Žunjević, Dubrovčani, zavladali Bribirom i Novim, primi samostan od Nikole Žunjevića god. 1490. na dar jedan vinograd, što je još za života samostanu obećao brat Maroje.

Dašto, ređali su se i dalje sad veći sad manji zapisi koje nije vrijedno sve izbrajati. Spominjemo samo dar nekog Paula Barića i Antuna Bošnjaka, iz Ponikva, koji g. 1529. samostanu daruje neko zemljište na tada mletačkom otoku Krku. Ovi su zapisi od g. 1412. do 1769. iznosili u vrijednosti novca 5700 for., a od darovanih je zemalja imao samostan g. 1769. godišnji dohodak od 1375 for.[9])

Kako je poznato, bili su Pavlini vrlo štovan i ljubljen red u narodu. Može se reći, da su se Pavlini tako sljubili s narodom u Hrvatskoj kako su se Franjevci u Bosni i Hercegovini. To su bili zapravo narodni popovi i redovnici, te su se u krbavskoj i poslije senjsko-modruškoj biskupiji služili u crkvi narodnim jezikom, a svoja pisma pisali časnim hrvatskim pismom, glagolicom. U svojim su samostanima držali i škole, i zacijelo se mnogi primorski Hrvat u crikveničkom samostanu uputio u pismo.

Za vrijeme kneza Stjepana Frankopana († 1577.) spominje se g. 1534., da su se lađe često zaklanjale pred burom u crikveničku luku pod samostanom, u ušće Vinodolčice. Tako se iste godine onamo zaklonio brod Jeronima Zadranina, koji je vozio drvo i sol. Tu su ga grižanski ljudi zaustavili a četvorica su Pavlina (Parfuess = posonogi) pomagali kod toga tvrdeći predočenim pismima pravo pretraživanja i zapljene broda.[10]) Kasnije valjda podignuta je u Crikvenici i gospodska kuća grižanskoga grada, koja je služila kao magazin luci grižanskoj. Ona se naročito spominje g. 1672. prigodom pro-

[9]) Sladović: o. c. 220.
[10]) Laszowski: Monum. Habsburg. II. 188. 190.

cjene šteta nanesenih na Zrinskim imanjima po raznim njemačkim vojnim časnicima.[11])

Kad je god. 1760. prenesen vinodolski kastelanat iz Bribira u Crikvenicu, smješten je u samostan. God. 1776. pogori župna crkva u Kotoru, a tada se i kotorski župnik preselili u crikvenički samostan, pa se s njim i mnogo Kotorana preselilo u Crikvenicu. Župnik još i danas stanuje u tom stanu.

Godina 1786. je kobna za mnoge redove, koje je nastojanjem cara Josipa II. ukinuo papa. Tako je kucnuo posljednji čas i crikveničkim Pavlinima. Narod priča, da su došli serežani iz Bakra i protjerali redovnike iz samostana, pa su se s mjesta morali iseliti. Red i samostan budu ukinuti, a imanje samostana uzeto za naukovnu zakladu. Samostan je poslije došao u vlast financijskoga erara, a onda općine crikveničke. Općina ga je g. 1893. darovala nadvojvodi Josipu, on ga dade obnoviti i udesiti za stanove bolesnih časnika i rahitične djece. Prije par godina uređen je tamo državni zavod »Dječji dom« za rahitičnu djecu.

Vrijedno je napokon spomenuti, da je g. 1820. uređena prva škola u starom gospoštijskom magazinu po osnovi majora Cervara.[12])

---

[11]) U arkivu ratnog ministarstva u Beču.

[12]) Acta cameralia u držav. arkivu u Zagrebu.

NOVI.

Topografski opis. — Tragovi rimske kulture u Novom. — Vinodolski zakon pisan u Novome g. 1288. — Frankopani najstariji gospodari Novoga. — Knez Martin Frankopan namjenjuje svoje gradove kralju Matiji. — Po smrti njegovoj god. 1479. posvaja knez Ivan Frankopan grad Novi i Bribir, ali ga kraljev kapetan Blaž Podmanicki — Mađar tjera iz posvojenih gradova. — Maroje Žunjević u posjedu Novoga i Bribira. — Stjepan i Bernardin Frankopan vladaju Novim. Turci haraju u Novome god. 1527. — Nasljednim ugovorom prelazi Novi u posjed knezova Zrinskih, koji ga god. 1580. predaju Frankopanima Tržačkim. — Mlečani udaraju na Novi g. 1598. i 1613. — Novi u vlasti Frankopana do god. 1670. — Novi postaje komorsko dobro i dolazi u zakup Franje Rigonija 1685. — Dalji događaji u Novome do najnovijeg vremena.

Ne samo po svom položaju, već i svojom prošlošću Novi, ili, kako ga nekada zvahu: Novigrad, jedno je od najznatnijih mjesta vinodolskih. Drevna varošica sa svojim negda dobro utvrđenim gradom, raskrilila se baš na onom mjestu, gdje se Vinodol završuje na morskoj obali. Pa i okolica Novoga sa svojim prirodnim krasotama pripada među najljepše nesamo u Vinodolu, već i u cijelom hrvatskom Primorju. Tu se stječu četiri znatne ceste: jedna, što vodi preko Selaca u Crikvenicu, a prati je bujno zelenilo smokve i uljike, druga se vijuga rodnim Vinodolom s drevnoga Bribira, treća t. zv. Rudolfova, koja se u velikim i umno izvedenim okučima spušta s tamnih šuma Velike Kapele te spaja Ogulin s morem, a četvrta, koja se vijuga dubokim kršovitim dragama prema Senju. Pozadina su Novome strme vapnenačke

stijene, pa opkoljuju sa sjevero-istočne strane čitavi Vinodol. Vinodolska je Rječina (Suha Rječina) tek suho korito, a u proljeće i jesen plaha bujica, što dolazi od sjeverozapada i utječe ispod Novoga u novljansku luku, pa je na zapadnoj strani zamuljuje sitnim pijeskom. Tu se otvara krasan pogled na Bribir i na okolna sela. Bijele i uredne kuće već se s daleka ističu posred tamnoga zelenila. Na istočnoj se strani spomenuta vapnenačka stijena sve više spušta, pa su tamo zasjekli Rudolfovu cestu. A visoko nad morem osovili se podovi staroga grada Drivenika. Uz more se položila zelena otvorena draga Lišanj, gdje podigoše Novljani svoje kupalište, vrlo omiljelo zbog sitnoga pijeska, kojim su obalne pličine pokrite a dolazi onamo morskom strujom od Žrnovnice kod Povila. Oko kupališta su se prema mjestu i starom Loparu poređale krasne vile s vrtovima.

Na uskom traku, koji se proteže između ceste i obale stoje ruševine Lopar-grada, a nedaleko se od obale posadio u moru malen zelen otočić sv. Marine s kapelicom i tunarom. To je prvi od onih kršovitih otočića, koji su do god. 1918. pripadali Hrvatskoj. Narodna priča hoće, da na njemu nije nikada bilo ni jedne zmije, a svaka ugine, ako onamo dođe. Na tom se otočiću našla i rimska kamena ploča, gdje se spominje ime Jelene, majke cara Konstantina Velikoga. Nešto na istok uvalila se kraj Povila draga Tepa, u kojoj na obali izbija jako vrelo. Zacijelo se ovdje izlijevaju u more vode, što podzemnim vodovima dolaze iz dolova i ponikava Velike Kapele. Izvor je tako jak i širok, da tjera mlin. Odovuda skreće obala prema jugu i postaje sve kršovitija, zelenila nestaje, a zimi se zna razmahati bura svom snagom prašeći sitnu morsku pjenu kao maglu na desetke metara visoko — znak, da je Vratnik blizu. Prema jugozapadu se protegnula kamena obala otoka Krka, u koju se sklonuo na strmoj litici gradić Vrbnik. Ova obala nema u cijelom Kvarneru premca, koji bi za ljetnoga popodneva pokazivao toliko čarnih izmjena u boji. Prema jugu zastiru široki morski prolaz goli vrhunci Vele-

Pogled na Novi.

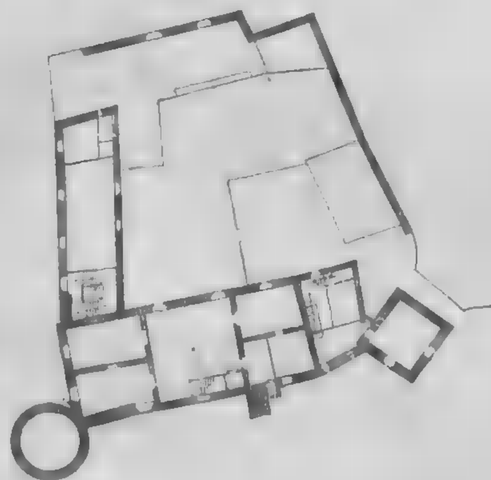
bita, koji se na suncu bijele kao snijeg, a ispod njih se smjestio Senj s Nehaj-gradom.

Sagleda li se s mora Novi, zapet će oko na dvije građevine, koje se između kuća ističu. To je gore u sredini mjesta kula Frankopanskoga grada, a ovamo bliže stolna crkva sa svojim zvonikom. Oko ovih su se građevina okupila kuće mjesta i veće i manje, ali uredne i bijele, pokrite crijepom. Glavni se dio mjesta sabrao desno i lijevo gradu, a nešto se kuća poređalo i sjeveroistočno i dolje prema Lišanju. Na obali je pristanište, a u Dragi, u koju utječe Vinodolska Rječina, ima preko nje most na cesti prema Selcima. Mnogi su napisi po kućama i crkvama glagolski; ima ih i latinskih, a ovi sežu sve do pod konac XV. stolj.

Stolna je crkva sv. Filipa i Jakoba velika, krasna, sagrađena u slogu bazilike, a ■ novije je doba oslikana. Sa zapadne je strane u svetištu uklesana godina 1520. arapskim, rimskim i glagolskim brojevima. Bit će to spomen na obnovu ili prezidavanje crkve, jer je ona sama mnogo starija. Pred velikim je oltarom grobnica biskupa modruškoga Krištofora, koji je sa svojim kaptolom pobjegao sa Modruša i pred Turcima u Novome našao utočište. Tu je umr'o g. 1499. Odonda se ova crkva počela nazivati stolnom. Grobna je ploča Krištoforova od mramora i na njoj biskupov lik s latinskim napisom. Desno je kod oltara grobnica biskupa Ivana K. Caballinija, a lijevo biskupa Ivana Kr. Ježića. Iznad vrata sakristije stoji relijefni grobni spomenik kanonika Stjepana Mrzljaka.

Župa je sv. Filipa i Jakoba stara kao i samo mjesto te opseže samo Novi s kapelama sv. Trojstva, sv. Marka, sv. Nikole, sv. Lucije, sv. Kuzme i Damjana i B. D. M. na otočiću sv. Marina. Matice ima sve od g. 1650. dalje i stoji pod patronatom komorske zaklade.

Uz stolnu crkvu, na mjestu, gdje sada stoji i zvonik, stojala je nekoč među kućama mala kapelica sv. Fabijana i Sebastijana. Napis (glagolski) nad vratima svjedočio je, da je sagrađena g. 1511. za vrijedna kneza Bernardina Frankopana i plovana Andrije. No ta je kapelica stajala već g. 1496. kao zavjetna za vrijeme kuge, koja je tada snašla Novi.[1]) Narodna predaja veli, da je sagrađena za 24 sata. Iznutra je bio svod, izveden u gotskom slogu. Kamena su rebra njegova s konzolama bila vrlo dobro sačuvana. Oltar je još iz XVII. stolj., ■ bio je ukrašen krasnim rezbarijama ozdo na pročelju. Rezbarija je prikazivala B. D. M. između Boga oca i sina, a nad njom se raskrilio Duh sveti u obliku goluba. Na oltaru je bila zapisana god. 1656. i naslikan grb Frankopana.

Tlocrt grada Novoga.

Niže se dolje u samom mjestu nalazi kapelica sv. Trojstva, sagrađena također u gotskom slogu ali bez rezbarija na svodu. Oltar je dao napraviti modruški kanonik Antun Mažuranić rodom iz Novoga (1687.—1757.)

Znamenita je pored ovoga i crkvica B. D. M. na Ospi, koja stoji izvan mjesta nad pristaništem. O njoj će biti riječ u idućem članku.

[1]) Šurmin: Act. Croat. I. 396.

Sad da se vratimo k starom novljanskom gradu. Kako ga danas vidimo, tek je dio onoga, što je nekoć bio. I taj je proživio više momenata razaranja od tuđe i domaće ruke. Najstariji sačuvani dijelovi grada potječu čini se iz doba gotike, a i tu je renesansa koješta pregradila i dodala. Najstariji dio bit će »kvadrac«, glavna njegova kula, koja se najviše ističe. S južne se strane pred gradom pruža glavni novljanski trg, koji je posljednjih godina XIX. stolj. na štetu grada proširen. Oko grada zakreću ulice i ređaju se kuće. Prvotna je osnova cijeloga grada bio četverokut, s četvorouglatom kulom na jugoistočnom uglu. Ova je kula još danas 18 m. visoka i ima četiri kata. Današnji su veliki prozori zamijenili u novije vrijeme one uske i male prozorčiće, koji su bili po njoj porazmješteni. Nekoliko se ovakovih starih prozorčića vidi još i danas. I vanjska su vrata na kuli probijena g. 1893., a do njih ima s desna i s lijeva po jedan mali uski prozorčić, kojima je dopiralo svijetlo u prizemnu prostoriju, što je za cijelo bila tamnica. Nekada je cijela kula bila obraštena bršljanom. Bila je to glavna kula grada, a ima i danas na vrhu krunište. To je krunište također prikrpina novijega vremena, jer je negda bio na toj kuli krov. U prvi se kat kule ulazi s dvorišta, a u drugi na mala vrata, koja se s iste strane nalaze u sredini zida. Ova su vrata obložena kamenim vratnicama, svedenima u zaobljeni luk. Nekoč je do tih vrata vodio drveni trijem, a danas se do njih dolazi po priprostim drvenim lazilima. Iz ove prostorije idu drvene stepenice u treći i četvrti kat i do kruništa, odakle se pruža vanredno lijep pogled na Novi i njegovu okolicu. Tamo se sa sjeverne strane vide goleme stijene vinodolske, zeleni Bribir, a naokolo sela, okružena zelenilom. Na zapad se otvara pogled na otok Krk, koji se svojim strmim obalama spušta do mora, a tamo se u daljini bijeli velebitsko stijenje.

Do početka devedesetih godina XIX. st. stajala je još jedna omašna okrugla kula na jugozapadnom uglu grada. Prizemlje je bilo izvana odijeljeno od gornjega kata klesanim kamenim pascem. Kula je bila visoka kao

i sam grad, dolje su bili otvori za topove, a gore oveći prozori. U gornji se kat dolazilo iz samoga grada. Između ove porušene kule i spomenute četverouglate pružilo se glavno gradsko krilo za stanovanje, koje još i danas ima dva poda. Između pomenutih je krila bio nekoć čvrsti i debeli zid, prizidan okomito na grad. Zacijelo bi se tu tražio ostatak vanjskih utvrda gradskih, a možda i koja gradska vrata. Uz onaj je zid bila negdje u XVIII. stolj. prizidana mala kućica, također pred kojih 30 godina porušena zajedno s malom prikrpinom (kućicom), prigrađenom uz samo gradsko krilo do okrugle kule. Na rečeni se zid moglo doći malenim vrataščima iz gradskoga krila, koja su, kad je zid porušen, preudešena u malen doksat. Zapadno je gradsko krilo stajalo na mjestu, gdje je danas škola, i tu su bila glavna gradska vrata, a i gradska kapelica. Sjeverno i istočno krilo porušeno je još u XVIII. stolj. Od ovoga stoje samo visoki vanjski zidovi, na kojima se vide zazidani prozori i tragovi zidova, koji su dijelili pojedine sobe. Vele, da je tu na sjevernoj strani stajala jedna okrugla i jedna četvorasta kula.

Dvorište je gradsko četvorouglato, a u njemu velika cisterna. Ulaz je u grad danas s trga, gdje su probijena nova vrata. Kad se uđe na ta vrata, dolazi se u prizemlje sa zidanim stupovima, a ti drže velike lukove i svodove. Tu se s desna nalaze uske i mračne komorice, za koje vele, da su bile tamnice. U prizemlju su i u prvom katu smješteni općinski uredi, dok je drugi kat bio u najnovije doba udešen za zabave Novljana. Tu je nekadašnja »velika palača« — dvorana s drvenim kasetiranim stropom. Prozori, koji su okrenuti na trg, manji su od onih prema dvorištu, koji imadu duboke presvođene stranice sa zidanim klupčicama sa svake strane. Tu je prije gradnje nove školske zgrade bila smještena škola i stan učitelja. Narodna predaja tvrdi, da je u ovoj dvorani napisan Vinodolski zakon g. 1288., a po tom bi ta dvorana bila ona u listinama isticana »sala« knezova Krčkih-Frankopana.

Grad je pokrit crijepom, dok je kula odozgo u novije vrijeme presvođena i cementom pokrivena. Grad je nekoč imao i vanjske utvrde i zidove, gdje su bila dvoja vrata. »Velika vrata« su bila kod četvorouglate kule u zidu, koji je još pred neko 40 godina stajao, dok su »mala vrata« bila na sjevernoj strani. »Velika vrata« su porušena god. 1875. Ispred glavne je kule bio oveći zaokružen branik (bastion), koji je imao debele zidove s puškarnicama. Taj je branik negdje polovicom XIX. stolj. porušen. Pa i po vanjskim su zidovima bile manje okrugle kule, u kojima su nekoč stražile budne straže. Tih je vanjskih zidova i kula nestalo, dijelom su porušeni, a dijelom uzidani u novljanske kuće.

Od novljanskih je kuća vrijedno spomenuti rodnu kuću pjesnika Ivana Mažuranića i brata mu Antuna, koji svojim književnim i naučnim radom proslaviše rođeno mjesto, a rodilo se u Novome i drugih vrijednih i zaslužnih muževa na kulturnom i političkom polju hrvatskoga naroda. Novljani bijahu vazda osobiti, čelični ljudi, a sačuvaše i svoje prastare običaje i svoju narodnu pjesmu.

* * *

Obilni nalazi grobova i predmeta rimskih jasno svjedoče, da je u Novom za vrijeme Rimljana moralo biti neko veliko rimsko mjesto. Pa onuda je prolazila uz more rimska cesta, što je vodila iz Akvileja preko Tarsatice (Trst) u Seniu (Senj), i dalje preko Arupija u Sisciju (Sisak) i u Dalmaciju. Ovo je rimsko mjesto stajalo po svoj prilici niže od samoga Novoga, do mora, gdje se još koče mrke razvaline Lopara. Tamo, pa i ispod Lišnja se naišlo na zanimljive rimske predmete, koji su preneseni u zagrebački arheološki muzej. Novi je zacijelo prastara hrvatska naseobina, u kojoj je sagrađen čvrst grad, a taj se jamačno u opreci prema starom Lopargradu prozvao Novim gradom, Novim. Da li je grad Novi stariji od g. 1225., kad su knezovi Krčki od kralja Andrije II. dobili vinodolsku županiju, ne može se ustvrditi.

Možda je i stariji, a lako da su ga sagradili knezovi Krčki-Frankopani. Svakako mu je bila svrha, da štiti ulaz u Vinodol.

Nastarija pismena vijest o Novom, ili kako se tada nazivao Novi grad, jest iz god. 1288. Te godine popisaše Vinodolci svoje običajno narodno pravo u zbornik, koji je poznat pod imenom Vinodolski zakon. Tu »na sali« u »Novom gradu« knezova Krčkih Fridrika, Ivana, Leo-

Porušena novljanska gradska kula.

narda, Dujma, Bartola i Vida sakupiše se pod predsjedanjem kneza Leonarda Krčkoga predstavnici svih vinodolskih gradskih općina, a tom se prilikom spominju i zastupnici Novljana Črna »dvornik vsega Vinodola i od knezi zgora rečenih«, Petar plovan, Vukonja Pribodihna satnik, Banac Saražen i Bogdan Vučinić.[2]) Zastupnici novljanski, stoje na prvom mjestu, a tu vidimo i »dvornika« vinodolskoga i kneževskoga. Po tom se već lako

[2]) Monum. hist. jurid. (Jugosl. akad.) I. 5.

zaključuje, da je Novi bio prvi i glavni gr d vinodolski, iz kojega je vlast kneza vladala cijelim Vinodolom. Onaj je Vinodolski zakon pisan glagolicom i živim narodnim jezikom, pa je dragocjen spomenik nesamo pravni već i jezični i historički. Original se doista nije sačuvao, već jedina jedna kopija iz konca XV. ili početka XVI. stoljeća.

Grad Novi ima i dalje znatno mjesto u životu Vinodolaca. Tu je kao neko središte uprave i vladanja vinodolskoga. God. se 1309. »u dvoru gospodskom na sali« pred starješinom Frankopana, knezom Dujmom, rješava spor između Novljana i Bribiraca.[3]) Za dalje godine XIV. stolj. nema vijesti o Novome, no zato su obilnije kasnije. God. 1396. radilo se o tomu, da Ana, mati kneza Nikole Frankopana, založi za 3000 dukata grad Novi mletačkoj republici,[4]) ali kako je taj zalog zavisio o drugim nekim prilikama, nije ni izvršen. Novi je sveđ u vlasti Frankopana sve do g. 1432., kad je taj mogućni knez umr'o. God. 1422. spominje se u Novome građanin Živan sin Mateja Bucifala, plovan Juraj, te knežev »konobar«-dvornik Toma, satnik Matoš, te pop Vid, koji je pisao isprave. Tu je god. 1428. knez Nikola Frankopan izdao crikveničkim fratrima dopuštenje, da grade pilane, a g. 1431. je u Novome nadario knez Martin Frankopan, sin bana Nikole, samostan trsatski.[5]) Martin je Frankopan zapravo tada gospodar u Vinodolu sve do diobe 1449. Moguće je, da je među braćom Frankopanima iza smrti oca, kneza Nikole g. 1432. izvršena neka dioba imanja. Tako se god. 1445.—1447. Martin Frankopan izrijekom spominje kao gospodar Novoga i Vinodola. Te se godine u Novom spominje krbavski biskup Vid s kanonicima župnikom Jurjem, Vidom, Ambrozom i Jakobom.[6])

[3]) Šurmin: Acta Croat. I. 75.

[4]) Ljubić: Listine IV., 391.

[5]) Šurmin o. c. 121. 128. — Thalloczy-Barabas: Cod. Frangep. I. 210. 238.

[6]) Šurmin: o. c. 161. 167. 172.

God. 1449. razdijele na Modrušu braća Frankopani među se svoju djedovinu, i tu knez Martin Frankopan primi u svoj dio i grad Novi. On i dalje mnogo boravi u Novome, kao u svom najvažnijem gradu. Tu dijeli različne darove crkvama i samostanima. God. 1450. živi u Novome plovan Juraj vikar i Jakob »kancilir«, g. 1455. Grgur, kapelan knežev, g. 1458. krbavski biskup Franjo, potknežin Šimun Šaganica, namjesnik knežev, plovan Vid vikar. God. 1464. dopusti knez Martin Filipu Sokoliću, da može u Novom sagraditi mlin. God. 1477. daruje isti knez plemiću Mikulici, sinu Damjana iz Drozgometa, kuću do novljanskoga grada, koju je prije imao njegov potknežin (magister curie) Filip (Sokolić?) i još dva vinograda u Vinodolu.[7])

Martin Frankopan nije imao djece, te je gotovo sva svoja imanja zapisao kralju Matiji Korvinu, a napokon g. 1477. 14. travnja u Budimu i Novi s Bribirom i Okićem, koja po smrti njegovoj može kralj preuzeti bez obzira na ostale Frankopane.[8])

Jedva je knez Martin Frankopan umr'o g. 1479. i još ležao na odru, provali brat njegov Ivan Frankopan oružanom silom s otoka Krka te osvoji Novi i Bribir, ne mareći za odredbu pokojnoga brata.[9])

No knez Ivan se nije tu dugo održao, jer ga protjera kraljev kapetan Blaž Podmanicki zvan Mađar, koji ujedno postade vinodolskim kapetanom. Tako je grad Novi došao ■ vlast kralja, pa on nazivlje Novi svojim varošem, ■ Novljane svojim građanima. Blaž Mađar i njegovi potkapetani i službenici mnogo su dodijavali Novljanima te ih sprečavali ■ njihovim starim slobodama, a naročito je on vrijeđao nekih sedam građana, koji su od starine bili obvezani, da služe gradu kao strijelci kod obrane od neprijatelja. Novljani su se na te nepravde potužili kralju, a on na Dioniževo god. 1480. naloži Blažu

[7]) Thalloczy-Barabas: o. c. II. 137.

[8]) Ibidem 139.

[9]) Ljubić: Commissiones et relationes Venetae I. 47.

Mađaru i njegovim potkapetanima, da poštivaju slobode Novljana.[10])

Blaža Mađara naslijedi u časti senjskoga kapetana Dubrovčanin Maroje Žunjević, koji se zove i kapetan Bribira i Novoga već iste godine 28. lipnja. No ni taj nije dugo gospodario u Novome u ime kraljevo, jer je već 1. ožujka 1481. u Zagrebu kralj Matija s odobrenjem kraljice Beatrice izdao knezu Stjepanu Frankopanu i sinu njegovu Bernardinu novu darovnicu za Novi ili, kako isprava veli, »Kastel Vinodol« i druge vinodolske i hrvatske Frankopanske gradove.[11]) G. 1486. dadu Novljani potvrditi spomenutu kraljevu ispravu od g. 1480. po Gašparu Bodu, koji je bio poslan u Senj, da sređuje tadašnje prilike i pritužbe. Tu je ispravu iznesao Novljanin Lovro Sokolić.

Poslije smrti kneza Stjepana Frankopana drži Novi knez Bernardin Frankopan, za njega se god. 1489. spominje kao kastelan u Novome neki Ivan, koji je sa svojim drugovima kastelanom otočačkim i starigradskim uskratio biskupu i kaptolu senjskomu dužnu desetinu, zbog česa je bio pozvan na konzistorijalni sud u Senj.[12]) Knez je Bernardin mnogo boravio u Novom, kamo se g. 1493. sklonuo i modruški biskup Krištofor sa svojim kaptolom bježeći pred Turcima. God. 1496. zadesi Novi strašna nevolja. Kuga počne u njemu harati. Biskup Krištofor pobjegne, dok su kanonici Matija plovan, Matija, Andrija, Antun i Jakob ostali da tješe umiruće. Tom su prilikom podigli Novljani oltar sv. Fabijanu i Sebastijanu i druge oltare, a plovan je Matija vodio procesiju na Ospu.[13])

Poslije nesretne bitke na Muhaču g. 1526., gdje je zaglavio i kralj Ladislav II., vidimo kneza Bernardina kako se nekako postrance drži od onoga velikog komešanja pristalica Habsburgovca Ferdinanda i Ivana Za-

[10]) Vjesnik kr. zem. ark. II. 61—2.
[11]) Thalloczy-Barabas: o. c. I. 58.
[12]) Farlatti: Illyr. sacr. IV. 131.
[13]) Šurmin: o. c. 396.

polje. On nije priječio senjskom biskupu Jožefiću, pristalici Zapolje, da se g. 1527. iskrcao s mletačkoga broda u Novome, ma da je na biskupa, koji je dolazio iz Mletaka budno pazio riječki kapetan Ivan Apfalter.[14])

Teška nevolja zadesi Novi 22. kolovoza 1527. U 2 sata u noći dođoše Turci i prisloniše ljestve uza zid do gradskih vrata, koja nijesu imala straže. 50 je Turaka ušlo u grad i razvalilo gradska vrata, pa tako prodriješe i ostali u grad, gdje počiniše strašan pokolj. Popališe mjesto i mnogo ljudi odvedoše u ropstvo. Modruški se biskup spasio na lađi u Vrbnik na otoku Krku.[15])

Knez Bernardin umre negdje na početku god. 1529. ostavivši jedinoga baštinika unuka svoga Stjepana, sina Ferdinandova, kojemu je bio skrbnik kralj Ferdinand. Kakova je briga kralja bila za Frankopanovu baštinu, vidi se najbolje po tom, da se štićenik već u ožujku 1530. tuži kralju, kako nema čime uzdržavati straže svojih gradova, pa moli, da mu se preda Novi, koji je nedavno pretrpio tolike nevolje od Turaka, jer kad bi taj grad imao u rukama, možda bi mogao bolje čuvati ostale svoje gradove.[16])

Iza mnogih neprilika preuzima knez Stjepan Frankopan svoju djedovinu. U tim ga tegotnim prilikama pomaže mnogo njegov šurjak knez Nikola Zrinski. Sa Zrinskim sklopi Frankopan g. 1544. zajednicu imanja i zamjenično nasljedstvo, a god. 1550. podijeli knez Stjepan svoja imanja sa sestrom Katarinom Zrinskom, pa među ostalim gradovima zadrži i Novi. Poslije smrti Katarine prizna Frankopan g. 1562. svojim nećacima Jurju, Krsti i Nikoli Zrinskom nasljedstvo svojih gradova, a to potkrijepi i oporukom iz g. 1572.

Grad je Novi bio vrlo važan i zbog obrane zemlje. Zato je g. 1563. predlagao general Ivan Lenković, da se

[14]) Thalloczy-Hodinka: A. Horvát véghelyek I. 618.
[15]) Arkiv za jugoslav. povj. XII. 294.—296. (Sanudo).
[16]) Laszowski: Monum. Habsburg. I. 278. 398.

u slabo opskrbljeni novljanski grad stavi posada od bar 20 momaka, ■ tim više, što je grad kod luke.[17])

Kad je knez Stjepan Frankopan umr'o g. 1577. postadoše braća Zrinski gospodari Novoga i drugih gradova po Vinodolu. Frankopanima Tržačkim, Gasparu, Nikoli i Jurju, nije bilo pravo, da je na Zrinske prešao tolik dio stare Frankopanske djedovine, te se ■ toga porodila pravda, koja je dovršena g. 1580., kad su se knezovi Juraj i Nikola Zrinski nagodili s Frankopanima, te im dali Novi, Lukovdol (Severin) i Novigrad na Dobri. Ovu u Čakovcu sklopljenu nagodbu potvrdi i kraljevski namjesnik u Ugarskoj biskup Jegarski Radec. Iste godine 9. srpnja izruči prefekt dobara Jurja Zrinskoga i kapetan vinodolski Franjo Dešić grad Novi knezu Gašparu Frankopanu, o čemu taj izda u Novom pismenu potvrdu.[18]) Gašpar Frankopan potvrdi odmah slobode Novljana pripiskom na spomenutom aktu od god. 1486.

Tako dođe opet grad Novi u ruke Frankopana i u kojih vlasti ostade sve do izumrća ove slavne hrvatske porodice. Skoro iza toga počnu se vrlo neugodne pravde radi međa između Ledeničana i Novljana. Ledeničani su došli pod upravu krajiških kapetana u Senju, koji su napastovali Frankopane, stare i zakonite vlasnike Ledenica. Te pravde i česti krvavi sukobi traju od g. 1596. do 1686., kako se to spominje u članku o Ledenicama.

Dok Jurja Frankopana nestaje iz Hrvatske, podijele braća Nikola i Vuk Frankopan imanja. Nikola si tom diobom pridrži Novi, Bosiljevo i Zvečaj.

Senjski Uskoci, koji su gusarili na moru i plijenili mletačke brodove, sklanjali su se i ■ Novi. Tako je g. 1598. mletački admiral Ivan Bembo goneći Uskoke morem navalio i na Novi te ga nemilo oplijenio. God. 1601. službeno se predlagalo, da valja Novi, gdje su se ugnijez-

[17]) Lopašić: Act. conf. III, 431.

[18]) N. R. A. fasc. 315. No. 16. prije u zem. arkivu u Zagrebu, sad u Budimpešti. — Odnio ga onamo grof Khuen. — Barabas: Cod. Zrinianus II. 563.

dili Uskoci, spaliti i opustošiti čitav Vinodol, a Frankopane i Zrinske drugim imanjima odštetiti. U tim su bor-

Gradska kula ■ Novom.

bama s Uskocima i god. 1613. pucali Mlečani na Novi, ■ čemu su kranjski staleži javljali nadvojvodi Ferdinandu.

Nikola se Frankopan odrekao god. 1614. ili na početku 1615. časti senjskoga kapetana i sjeo u Novi, da ga brani. Ali strašno nastada Novi god. 1615. Markantun Venier, zapovjednik mletačkoga brodovlja, sazna, da je Novi slabo opskrbljen (jer je Frankopan s vojskom otišao u unutarnje strane), i da nema dovoljno posade, pa 27. kolovoza rano u zoru sa 6 galija i 36 brodova navali na nj. Vojska prodre u mjesto i u grad, poruši zidove te ga oplijeni i opustoši. Mlečani se poniješe kao pravi barbari. Odesoše 3 topa. Ne poštediše ni crkve ni oltare, ni mušakaraca ni žena. Malu djecu bacahu u oganj, a odrasle klahu zajedno s popovima, koje pohvataše po crkvama pred oltarima. Pobacaše hostije iz pokaznica i razoriše i polupaše sve, što im je došlo pod ruku. Razoriše tamošnje solane, a što se ponijeti dalo, uzeše sa sobom. To je haranje trajalo cio dan, i tek podveče, kad su čuli, da dolazi vojska u pomoć Novome, otploviše. O tom strašnom djelu javi bribirski kapetan Ivan Budački na Rijeku i na Trsat pa i francuski poslanik u Mlecima Brulard javi to svom kralju Ljudevitu XIII. Gotovo je sav kulturni zapad bio u tom događaju obaviješten.[19])

Novi ostade iza odlaska Mlečana gotovo ruševina, garište, slika bijede i nevolje. Knez Nikola Frankopan već se iduće godine svojski brine, da se Novi obnovi. On se obraća molbama kranjskim i koruškim staležima, a mjeseca prosinca 1616. i nadvojvodi Ferdinandu, da mu se pomogne obnoviti opustošeni njegov Novi. Dašto, i u kralju je plamsao gnjev protiv Mlečana. Još je molio Frankopan, da se za sigurnost grada Novoga premjesti onamo posada iz Karlobaga, i to bar 30—40 haramija, pa da se odonud dopreme lumbarde i potrebno streljivo.[20]) Ne znamo, da li je Frankopan dobio kakovu pri-

[19]) Lopašić: Act. conf. II. 52. — Horvat: Monum. Usccochorum I. 387. II. 176.—181. — Smičiklas: Povijest Hrvatska II. 127. — Daru: Gesch. d. Republ. Venedig. III. 177. — Valvasor: Ehre d. Herzogth. Krain, XV. 565.

[20]) Lopašić: Spomenici Tržačkih Frankopana. Starine XXV.

pomoć. Bilo kako bilo, Novi je doskora obnovljen, a iza dovršena uskočkoga rata (1617.) nastaše opet mirna vremena.

Knez je Nikola Frankopan bio 1617.—1622. i hrvatski ban te se mnogo odlikovao u vojnama protiv Mlečana u Furlanskoj i Italiji. Mnogo je boravio i u Novome, gdje je u »svom gradu Novome na obali jadranskog mora« sastavio 4. rujna 1634. oporuku, kojom je udario temelj zagrebačkom plemićkom konviktu. Tom oporukom namijeni Novi svom bratu knezu Vuku Krsti Frankopanu. Ponovnom oporukom god. 1646. to i potvrdi.[21]) Knez je Vuk Krsto Frankopan bio i karlovački general, te je svoju kećr Katarinu Anu udao za kneza Petra Zrinskoga, čime su se opet zbližile ove dvije moćne i slavne porodice. Knez Nikola Frankopan umre god. 1647. i bude pokopan u trsatskoj crkvi, a i brat mu Vuk umre već god. 1652. Tako dođe Novi s ostalim gradovima Frankopanskim u ruke Vukovih sinova Gašpara († 1653.), Jurja († 1661.) i Franje Krste.

Od godine 1661. vlada mladi i poletni junak i pjesnik Franjo Krsto Frankopan svojom velikom djedovinom. Sa svojim šurjakom banom Petrom Zrinskim, živi složno i snuje o slobodi. Zacijelo je njegova žena Julija grofica Naro, koju je iz Rima preko Mletaka doveo, prvi korak u Hrvatsku učinila u Novome, koji je grad uz svoje ljubljeno Bosiljevo Frankopan najviše volio i kneževski ga uredio. To vidimo iz različnih potonjih popisa, koji opisuju taj grad. Tu je mladi Frankopan često boravio, pa je tamo god. 1663. 1. lipnja izdao naputak svom bosiljevačkom porkulabu Mamiću, a 29. travnja 1666. izdao pismo za župnika novljanskoga Malčinaća, pa 1669. tamo odredio međe zagonskih Vlaha.

Mladi se knez zanio za velike ideje slobode, a desna mu je ruka bila u Novom rođak njegov knez Orfeo Frankopan, zacijelo sin strica Jurja.

[21]) Ibidem.

Travnja 1670. ode knez Franjo Krsto iz Čakovca s banom Petrom Zrinskim u Beč — u tamnicu, iz koje se više nije vratio. Bio je posljednji Frankopan u Hrvatskoj. Čim je Franju Krstu Frankopana zadesila teška sudbina, banuo je u Novi senjski kapetan Juraj Ernest Gall po nalogu karlovačkoga generala grofa Herbersteina, te ga vojskom zaposjeo. Novljani se nijesu opirali, a valjda ni Frankopanski ljudi u gradu. Pa što bi to koristilo! Vjerni drug i rođak Krstin, knez Orfeo Frankopan ostavi još prije Novi i sretno umakne zloj sudbini i o njemu se više ništa ne zna. Kapetan Gall, da predobije Novljane, izda im u Novome 12. travnja 1670. pismo, kojim ih za »dobrovoljno iskazanje i vernost« oslobodio od tlake i drugih podavanja«.[22])

Kad je 26. lipnja stiglo povjerenstvo u Novi, da ga zaplijeni i popiše u njemu sve pokretnine, protivio se tome po nalogu generala Herbersteina kapetan grof Ernesto Paradeiser. On dopusti povjerenicima Petru Prašinskomu, Franji Špoljariću i sucu Krstu Zniki, da mogu samo razgledati grad. No kad su ovi ušli u grad, proglasiše grad i sve što mu pripada, zaplijenjenim za komoru uz protest protiv Paradeiserova postupka.[23])

Kapetan Gall sa senjskim vojvodama Ivanom Mihačevićem i Vinkom Vukasovićem, Franjom Lembergom, kapetanom otočačkim, i Mihaljem Holjevcem, kastelanom ledeničkim, razgrabi sijaset pokretnina, što ih je našao u gradu i na gradskom majuru. Tu je bila množina dragocjenoga oružja svake vrste, krasnoga pokućstva, ćilima, krasnih slika, mletačkih staklenih posuda, kaciga, dvije vojničke crvene svilene zastve, svileni pokrivači, pozlaćene helebarde, municije, marve i t. d. Sve to razvukoše i ugrabiše ti dobri carski ljudi. Pače i vino, pčelce, žito, odvukoše za sebe. A »presvetli« g. general Herberstein prisvaja sebi i dohotke novljanske gospoštije i malte, te ih podvrgne svom nekom senjskom čas-

[22]) Lopašić o. c.

[23]) Rački: Acta coniur. 579.

niku kao upravitelju. O tim je prisvojenim pokretninama sastavljen točan popis po izjavi kanonika novljanskih i Đure Marušića, koji su svoj iskaz prisegom potvrdili.[24]) Tako je karlovački general neko vrijeme držao Novi, dok ga konačno nije morao predati komorskoj upravi.

U svetištu župne crkve u Novom.

Tad se istom moglo procijeniti to imanje (1672.). O samom gradu veli procjena, da je zidan, s mnogo udobnih prostorija, koje su senjski vojnici strašno opljačkali i gotovo ga učinili razvalinom. Procijenjen je na 3000—4000 for. Kod gradskih je vrata bila zidana zgrada, magazin.

[24]) U arkivu rat. ministarstva u Beču: 3. 26. april 1672.

Kmetovi su bili dužni davati rabotu, dopremati drvo za grad, paliti vapno, zidati grad te na konjima otpremati tovare ulja, ribe, sukna i t. d. sve do Bosiljeva. Dalje su morali služiti gospodaru i činovnicima na putovanju kopnom i morem, no tada su dobivali hranu. Dužni su bili davati straže u grad i služiti kao vojnici u bojevima protiv Turaka na kopnu i moru, a koji bi imao konja, služio je kao konjanik. Vinograde su obrađivali i brali uz plaću. 40 je slobodnjaka plaćalo na godinu po jedan ugarski forint, a dvojica su morala služiti kroz godinu dana u gradu; a svi vojevati protiv Turčina ili drugoga neprijatelja. T. z. Vlasi su služili na putovanjima i kao vojnici. Kmetovi su još plaćali »bir« i neke male podatke od marve. Od vinograda su davali u grad devetinu a crkvi desetinu. Pod grad su pripadali vinogradi Rupa, Brajda i Sad. Vlasi su još plaćali pašarinu. Tu je bila i tunara, koja je na godinu davala 12 barila ribe po 140 funti. I ribolov je odbacivao neki dohodak. Trgovina je drvima iz nekoga drvom obilna brda bila slaba, jer nije bila uređena luka. Ona je bila vrlo plitka, tako da nijesu mogli veliki brodovi pristajati. Da se uredi, trebao bi bio trošak od bar 10 tisuća for. zato se i dohodak »tarifa« od luke nije mogao ni uzeti u račun.

U gradu je tada bio kastelan, pisar i ključar. Mlin Žrnovnica na rijeci nosio je na godinu 527 for. Prema dohocima i vrijednosti izračunana je vrijednost toga imanja na 15,597—22.054 for.[25])

Za Novim nastade prava jagma. General je Herberstein nastojao svim silama, da se pripoji Krajini, a grof Strassoldo 1672. moli komoru, da se njemu dade. Komorska uprava nije bila Novljanima najugodnija. Slabo se obazirala na njih. Već god. 1672. moli općina novljanska komoru, da Novljane oprosti davanja tlake i drugih daća prema privilegijima, što im ih je izdao kapetan Gall. Na to im komora samo oprosti dug od 40 dukata,

[25]) Aestimatio bonorum Zrin.-Frangep. u držav. arkivu u Zagrebu.

zaostalih za vrijeme bune, ali odredi također, da izvršuju svoje dužnosti prema propisima novljanskoga urbara.[26])

God. 1685. dade komora Novi u zakup barunu Franji Rigoniju, te imanje uz točan inventar izruči Rigonijevu zastupniku Vjekoslavu Gregulinu. U tom se inventaru redom nabrajaju sve gradske prostorije i njihov namještaj. Među različnim se pokućstvom navode nove mletačke postelje, svilene tapete, turski ćilimi, obilje slika, a u velikoj dvorani zeleni biljar! Uz sobe, pivnice i magazine u prizemlju spominju se ove prostorije: u prvom katu kuhinja, tri komore, soba na uglu prema mjestu. U drugom katu »palača« na istočnoj strani, a do nje komorica, druga »palača« na istočnoj strani sa dvije komore, hodnik do kuhinje, soba u četverouglatoj kuli i nad ovom draga, tu do kule 2 komorice, mala »palača« do okrugle kule, soba u tornju, druga »palača« u krilu prema mjestu, soba u srednjoj kuli, »uglata« soba do palače, komora sa sjeverne strane i još dvije druge, soba na zapadnom uglu grada, soba činovnika s kuhinjom. Uz gradske se magazine spominje i magazin Pavlina, koji je bio u najmu gospoštije, te magazin Mamićev. Tunaru je kod kapele sv. Antuna još i tada držao zaposjednutu karlovački general Gall. Osim nje su bile ribolovnice u Grabovoj drazi, pod gradom i ribarnica »marovska« te polovica Povila. Do gradskih je vrata bio tornjić, koji je pripadao gradskoj kapeli, no ta nije imala stropa.[27])

God. 1686. potvrdi komorska uprava urbar novljanski, kako ga je g. 1609. priznao bio knez Juraj Frankopan. Spominje se doista i urbar od 11. siječnja 1606., no taj je nestao. Još je i g. 1653. popunjen taj urbar nekim odredbama o službi podanika.

Do god. 1692. držala je ugarska komora Novi u svojoj upravi, a te ga godine prodala austrijskoj komori uz

[26]) Lopašićeva bilješka u mene.

[27]) Inventarium bonor. Zrinianorum et Frangep. od 1685. U državnom arkivu u Zagrebu.

ostala Zrinsko-Frankopanska primorska imanja za 500.000 for., što je potvrdio i kralj Leopold I.

Austrijska komora postavi u Novi svoje činovnike i upravitelje, a otada nema više osobitih događaja u Novome. God. 1749. dođe Novi pod upravu bečke bankalne deputacije, dotično cesarsko-kraljevske »Banco-Geföhlen Administration in Herzogthum Krain und Litorale Austriacum«, koja je imala svoje sjedište u Ljubljani. God. 1750. 29. i 30. studenoga potrese jak potres Vinodolom. I Novi je pretrpio štete, koja je doskora opravljena.

God. 1757. počini bura znatne štete na novljanskom gradu, a i po cijelom mjestu. Skoro iza toga zadesi grad teška sudbina. Bankalna administracija predloži 3. kolovoza 1761. ministarskoj bankalnoj deputaciji u Beču, da se dvije trećine novljanskoga grada poruše, jer će jedna trećina grada biti dovoljna za stan kastelana, i tako će se mnogo uštedjeti popravcima. Ovaj prijedlog odobriše u Beču te naložiše ljubljanskoj administraciji, da o tom uputi bakarsku »lokumtenenciju. Tako je eto porušen veći dio novljanskoga grada. Međutim je i preostali dio trebao znatne popravke. Valjalo je popraviti krov, podove, gradsko platno i porušenu stražarnicu. Naročito je bio u vrlo lošem stanju gradski zid kod donjih vrata i blizu spomenute stražarnice. Da se to izvede, mnogo se brinuo novljanski kastelan Petar Suppe, koji god. 1768. zamoli zbog toga komercijalnu intendanciju u Trstu. I doista bude za popravak grada odobreno 1045 lira i 20 solda.[28])

Odnosi kmetova i drugih podanika novljanskih držali su se i u to vrijeme staroga urbara. Rabota i podavanja u naravi budu dokinuta u Primorju mnogo prije nego u ostalmi krajevima Hrvatske. Već je god. 1757. bio pogođen otkup od rabote i podavanja u naravi među bankalnom deputacijom i podanicima gospoštije bakarske, hreljinske, driveničke, grižanske i trsatske. U tom

[28]) Acta Buccarana A. No. 323. 570. B. fasc. 18. involuc. 4. u drž. arkivu u Zagrebu.

poslu steče velikih zasluga vinodolski kapetan Antun Zandonati. Kod toga su pogađanja bili Novljani vrlo tvrdoglavi, jer su se oslanjali na neki posebni položaj, što su ga uživali od starine. Tako je tek g. 1763. 22. veljače uspjelo sklopiti s Novljanima dva ugovora o otkupu rabote i podavanja. U to je vrijeme bilo na novljanskom dominiju šest plemićkih kuća, koje su bile slobodne od svakoga podavanja, jedino su bile dužne pokloniti se, kad bi zemaljski gospodin došao u Novi. Osim toga je tamo bilo 11 kuća slobodnjaka, 63 kuće knapova i 130 kuća kmetova. God. 1779. plaćaju Novljani ■ grad urbarski »činž« od 148 for. 46 kr., od krčevina 18 for. 45 kr., za otkup rabote 100 for., a za pašu 34 for. — Sve je to prestalo tek god. 1848.

Kad se konačno raspalo novljansko vlastelinstvo, došao je grad u posjed novljanske općine, koja ga još i danas drži i dostojno uzdržava, no nažalost vrlo okrnjena.

PAVLINSKI SAMOSTAN NA OSPI KOD NOVOGA.

Topografski opis. — Osnutak samostana po Frankopanima god. 1462. — Frankopani dobrotvori samostana. — Zgode samostana i njegovo dokinuće god. 1786. — Uništenje samostana i crkve.

Poviše novljanske luke iznad pristaništa stajala je stara, historička kapelica B. D. M. na Ospi.[1]) To je bila nekada crkvica reda sv. Pavla Pustinjaka, a do nje se dizao samostan. Od toga su preostale tek neznatne ruševine, a danas je na tom mjestu groblje, opasano ruševnim vanjskim zidovima nekadašnjega samostana. Zajedno s crkvicom i dvorištem imao je oblik pačetvorine. Od samostana se danas vidi istočni vanjski zid, a na njemu poviše osam prozora i na uglu četiri mala prozorčića. Sjeverni je zid niži za polovicu od istočnoga, jer je gornji dio porušen. Po groblju se vide temelji zidova, unutrašnjih dijelova samostana. Po ovim se ostacima razbire, da je samostanska zgrada imala dva krila, istočno i sjeverno, od kojega se pružao zid do crkvice i tako zatvarao samostansko dvorište. Vidi se, da je istočno krilo imalo u prizemlju pet prostorija, a među ovima i jednu veliku s četiri prozora. To je možda bio refektorij. Za sjeverno krilo nijesam mogao odrediti razdjeljenje. Tako se isto ne može znati, kako je izgledao gornji kat samostana, ako ga je uopće i bilo. Sve je to građeno od lomljena kamena a tek se na uglovima nalazi klesani.

[1]) Istog imena topografski naziv ima u XVI. st. u Istri kod Kopra.

Samostanska crkva, koja je nedavno do temelja porušena, bila je posvećena B. D. M. Još je g. 1900. bila kapelica prilično sačuvana. Izgrađena je na osnovi pačetvorine. Izvana nije bilo na njoj ništa osobito, imala je na pročelju otvoren zidani zvonik. Jedino se nad vratima izvana nalazio u kamenu isklesan grb Frankopana: u štitu dva okrunjena lava, koji lome kruh, a desno i lijevo

Crkva B. D. M. na Ospi 1898.

iznad njih po jedna petorotraka zvijezda, među ovima uspravno krilo. Ovo krilo nepripada u štit, već je nakit kacige staroga Frankopanskoga grba. Crkva je bila dosta uska. Pokojni je historik Ivan Kukuljević zabilježio, da su Pavlini htjeli crkvu da prošire na istočnoj strani, u kojem su se proširenom dijelu imala postaviti sa svake strane po 4 stupa. To je ipak ukinućem reda spriječeno. Slika se glavnoga oltara (narođenje B. D. M.) nalazila u

novljanskoj župnoj crkvi, desno kod malih vrata. Nutrina je crkve u mnogom bila vrlo zanimljiva. Kor je stajao na plosnatu kamenu luku, od kojega su s desna i lijeva ostali dijelovi stršeći iz zida. Sa svake su strane o zid bila oslonjena po 4 stupa. Glavice su bile urešene dobrom klesarijom, koja je prikazivala lišće, obraze i koješta drugo. Na ovim glavicama počivahu uglati kameni lukovi, svedeni u šilj, a tako je bio i svod sveden u šilj. Desno od glavnoga oltara između trećega i četvrtog rebra (luka) bila su po tri kamena potpornjaka vireći iz zida u visini spomenutih stupova. Sva je prilika, da je na ovima bio smješten malen kor, na koji se dolazilo iz samostana. U samom je svetištu zdesna u zidu bila udubina, a nad njom dvostruki kameni luk sa stupcem u sredini, koji je imao odozgo izbočenu lavlju glavicu. U ovim su udubinama bila dva prozora. Tu su morala nekoč biti sjedala. Inače nije bilo u crkvi ništa, što bi nas sjećalo na nekadašnji redovnički život i na iskaze pobožnih duša, koje su tu crkvicu i samostan darivale za spas duše svoje. Tu je vladala tišina i mir, kao i kod onih, koje kriju grobovi na groblju do crkve, i kod onih, koji još počivaju ispod taraca kapele.

Dok crkvica nije mogla mnogo da nam priča o svojoj prošlosti, jer nije bilo na njoj nikakovih napisa, sačuvana pisma otkrivaju njezinu prošlost. Ta su se pisma spasila u arkivu samostana, koji je iza raspusta reda i dokinuća samostana došao u madžarski komorski arkiv, a odanle u zagrebački zemalj. arkiv, gdje se nalazio od g. 1850. do 1885., kad ga je ban Khuen s ostalim hrvatskim spisima, donesenim iz Budimpešte, opet izručio mađarskom državnom arkivu.

* * *

Postanak je ove crkvice i nekadašnjega samostana do nje, također u svezi s možnim vinodolskim gospodarima, knezovima Frankopanima. Sva je prilika, da je crkvicu B. D. M. na Ospi sagradio knez Martin Frankopan na koncu prve polovice XV. stolj. Već je god. 1446.

postojala ta crkvica. Župan Mihovil, sluga kneza Martina Frankopana, namijeni ovoj crkvi svoje imanje u Novome, a taj njegov »duševan i dobri« testamenat potvrdi na njegovu prošnju pobožni knez Martin Frankopan u Novom 10. prosinca 1446.[2])

Knez je Martin Frankopan mnogo štovao ovu crkvicu, pa ju je nanovo izgradio i god. 1462. darovao redovnicima sv. Pavla Pustinjaka, da uz nju osnuju svoj samostan, u kojem ih ne smije smetati ni koji biskup ni

Crkva B. D. M. na Ospi za vrijeme rušenja

župnik. Odredio im je dohotke od misa za mrtve pa i dohotke oltara i zadužbina crkvice. Samostan je obdario knez i zemljama. Darovao im je selo Belgrad u Vinodolu te brijeg »Osap« (kod samostana) od groblja pa sve do mora i jedno selište kod grada Novoga, na kojemu je živio kmet Jakob Čikulić. I ovoga je predao samostanu. Darovao mu je i neke vinograde, kuću kod mora, oranice i mlin ispod Novoga, pa konačno i arciprezbiterat buški

[2]) Šurmin: Acta Croat. I. 167.

i njegove dohotke, što je odobrio modruški biskup Nikola 14. svibnja 1462.[3])

God. 1466. izmijeni knez Martin Frankopan sa svojom braćom Stjepanom, Dujmom, Jurjem, Bartolom i Anžom Frankopanima gornje darovanje, jer je selo Belgrad darovao pavlinskom samostanu Sv. Spasa u Glubotini kod Senja. No za to knez Martin obilno naknadi novljanski samostan, kad mu g. 1470. pokloni mlin na »Vrtu na paištubi«, što ga je držao Filip Sokolić, a taj za svoj dio dobije vinograd na Krmini. Ujedno odredi neke izmjene vinograda samostanskih za druge. Još i za kmeta samostanskoga Jakoba Čikulića dade drugoga kmeta Dminka. Dalje dade samostanu kuću, koja je bila nekoč plovana Jurja, i koju je isti ostavio oltaru sv. Barbare u crkvi samostanskoj. Iste godine obdariše samostan braća Jakob i Juraj Mikulotići iz Bribira zemljama u Dubravicama u kotaru novljanskom, te ih namijeniše oltaru sv. Jurja u samostanskoj crkvi.[4])

Tako se samostan novljanski skoro dobro pomogao. God. 1472. bio je u njemu prior Filip i fratri Antun, Matija, Šimun i Franko. Ovi kupe kuću od Fabijana Čehovića, koju je on bio kupio od kneza Martina Frankopana. Ta je stajala do Dešićeve kuće u Novom, a u posjed uvede Pavline plovan novljanski Juraj, arciprvad vinodolski (na Kanti) uz nazočne Kirila, Dininka i Tomašića Dedohnića, a kao uvoditelj (zavodnik) izvede to u ime kneževo Krasko »po zakonu toga grada Novoga«.[5])

I Pavlini su novljanski upotrebljavali u crkvi jezik narodni i glagolske crkvene knjige. Jedan je časoslav krasnom glagolicom pisao za njih pop Martinac od plemena Lapčana, koji je g. 1493. živio u Grobniku.[6]) Kad je g. 1496. harala kuga u Novom, utjecahu se Novljani sa

[3]) Arkiv novljanskoga samostana na Ospi, u držav. arkivu u Budimpešti M. O. D. L.

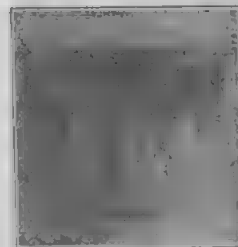
[4]) Šurmin: o. c. 248. 257. 260.

[5]) Ibidem 270. 271.

[6]) Lopašić: Hrv. urbari I. 188.

svojim plovanom kanonicima i ospinskim redovnicima molitvama majci božjoj na Ospi, kamo su polazili u procesijama.

Tečajem XVI. stolj. prima samostan još mnogo darova od pobožnih ljudi, što je zališno i izbrajati. Sretno je preživio navalu Mlečana na Novi g. 1598. i uskočki rat. U XVII. stolj. dobiva samostan opet možna zaštitnika i dobrotvora kneza Nikolu Frankopana. Njegovim je troškom g. 1644. samostanska crkva nanovo potaracana, a tom zgodom knez zabrani, da se od sad ne smije u crkvi sahranjivati kmetovi, nego »ako bi se namiril ki plemenit človik ali redovnik«. Ujedno odredi, da novljanski svećenici daju fratrima polovicu dohodaka od pokopa na

Kapitel iz crkve B. D. M na Ospi.

groblju ili u crkvi samostanskoj, a tako i od misa, koje bi služili u samostanskoj crkvi. To poslije g. 1653. potvrdi knez Đuro Frankopan. U oporuci svojoj, pisanoj u Zagrebu g. 1646. namijeni tome samostanu 300 for. u svrhu popravka njegova, a 1000 for. kao zakladu za uzdržavanje i odijevanje redovnika, kojih je tada bilo, samo trojica. Knez Đuro Frankopan, nećak i nasljednik kneza Nikole, nije isplatio ovu zadužbinu samostanu, već mu je izdao g. 1651. zadužnicu.[7])

[7]) Lopašić: Spomenici Tržačkih Frankopana. Starine XXV. 267. 272. i spisi novljanskog samostana fasc. V. No. 3. u držav. arkivu u Budimpešti.

U to je vrijeme novljanski samostan vrlo siromašan. Tu tešku nevolju prikaže fratar novljanski Ivan Matijević knezu Đuri Frankopanu, pa on, hoteći, poput svojih »starih« ovu »svetu crikvu dive Marie obdržati«, zapovjedi g. 1656. novljanskom svom oficijalu Ivanu Pehleviću, da dade samostanu 100 dukata milodara, čime će popraviti »krov i fabriku«. Za taj su milodar morali fratri svake subote služiti jednu misu zahvalnicu za sretnu pobjedu, koju je knez 5. rujna 1656. izvojevao nad Turcima kod Križanić-Turnja nedaleko Karlovca, gdje je zarobio i bihaćkoga sandžaka Mustaj Bega. Ujedno je Pehleviću naložio, da točno plaća kamate od spomenutih 1000 for. Obrekao je također, da će se za »bolju hranu i prigledku« redovnika pobrinuti.[8] Knez Juraj Frankopan umre g. 1661. I u njegovu bratu nesretnom knezu Franji Krsti Frankopanu i njegovu valjda bratiću knezu Orfeju Frankopanu imao je samostan dobre pomoćnike i zaštitnike. Ovaj je posljednji boravio u Novom i bio je desna ruka knezu Franu. Još par dana prije nego je morao umaći iz Novoga, da ga ne zateče nesreća roda Frankopana, naloži 3. travnja 1670. novljanskom oficijalu, da točno plaća dužne kamate »poštovanim patrom kloštra novlanskoga«. I to je posljednje, što su slavni Frankopani, osnivači toga samostana za nj učinili.

Tražbinu svoju od 1000 for., što je samostanu zapisao knez Nikola Frankopan, dobije samostan isplaćeno tek g. 1678. Ovu svotu ugarska komora isplati iz mnoštva zaplijenjenoga Frankopanskog imutka. Taj novac raspodiše novljanski fratri različnim ljudima, tako riječkom građaninu Polenčiću, ledeničkom župniku, Martinu Crniću, Ivanu Žuviću, kastelanu bribirskomu i t. d. I kroz XVIII. stolj. dobiva samostan neke zapise, pa g. 1785. ima 2480 for. godišnjega dohotka, i pravo vinotočnja kroz cijelu godinu, pa slobodnu pašu i drvo na općinskom zemljištu.[9] Inače se sa samostanom nije ništa osobito događalo.

[8]) Lopašić: o. c. 293. 314.

[9]) Spisi novljanskoga samostana.

Uz mnoge druge bude zatvoren i ovaj novljanski samostan g. 1786. a red ukinut. Posljednji su redovnici toga samostana bili Ivan Tušik, Petar Lipošćak, Engelbrecht Kosak, Novaković, Vidrić i laik Josip Bučan. Ovi su redovnici dobivali kasnije od erara penziju po 200 for. na godinu.[10])

Narod priča, da je vijest o ukinuću samostana zatekla fratre baš kad se spremahu k objedu. Po nalogu cara trebalo im je smjesta ostaviti samostan, i tako se gladni iseliše i ostaviše svoj stari samostan. Vele, da je car zato tako učinio novljanskim fratrima, jer su iz samostana otpremili u mrtvačkim škrinjama novac i dragocijenosti na tada još mletački otok Krk. Imutak je samostana uzet za naukovnu zakladu, a sam on dođe pod upravu državnoga erara. 18. ožujka 1822. bude prodan na javnoj dražbi. Iskličná mu cijena bijaše 1341 for. 35 kr. Skoro iza toga bude jedan dio samostana porušen, dok nije malo poslije i ostalo srušeno. Sudbinu je samostana slijedila i samostanska crkvica. Da li je to moralo biti, da se uništi ovakav dragocjen građevni spomenik? ...

[10]) Acta cameralia antiqua u drž. arkivu u Zagrebu.

LEDENICE.

Topografski opis. — Spomen o Ledenicama god. 1248. — Ledeničani kod stvaranja Vinodolskoga zakona god. 1288. — Ledenice pod gospodstvom knezova Frankopana. — Turske provale do Ledenice god. 1522. i 1530. — Krajiška posada zaprema Ledenice g. 1563. i doseljivanje Uskoka. — Vojne ledeničkih Uskoka i neprilike od njih. — Mlečani pustoše Ledenice god. 1600. — Frankopani se bore za Ledenice. — Ledenički se Uskoci sele u Liku oko Novoga. Rasap grada iza osnutka krmpotske kumpanije 1746.

U nas imade više mjesta s imenom Ledenice. Tako su u Boki Kotorskoj Gornje i Donje Ledenice (u općini risanskoj), a između Novoga i Senja, u Primorju, stoji također mjesto Ledenice s razvalinom staroga grada. Slična se imena selo Ledenik nalazi opet u Lici nedaleko od Smiljana. Nema sumnje, da je taj naziv u nekom odnosu s ledom. Moguće je, da se tamo po gudurama zadržavao led i po tom da su dobila ova mjesta svoje ime.

Ledenice (vis. 260 m. nad morem), o kojima je ovdje riječ, nalaze se u Hrvatskom Primorju, u nekadašnjem Vinodolu, a u kotaru crikveničkom. Od Novoga su udaljene 8 kilometara, ako se ide onamo cestom preko Zagona, dok su poprečnim putem udaljene jedva 4½ kilom.

Samo selo nema ništa osobito, već ima karakter ostalih primorskih sela. Zidane kuće, sijelo općine i katoličke župe s novijom crkvom B. D. M. od Karmela, sagrađenom g. 1827. Župni je dvor sagrađen g. 1826. za vrijeme župnika Đure Rukavine. Sve do god. 1827. služila je kao župna crkva, danas razvaljena crkvica u ruševinama staroga grada Ledenica. Župna crkva ima staro zvono iz g. 1471., što ga je salio Dubrovčanin me-

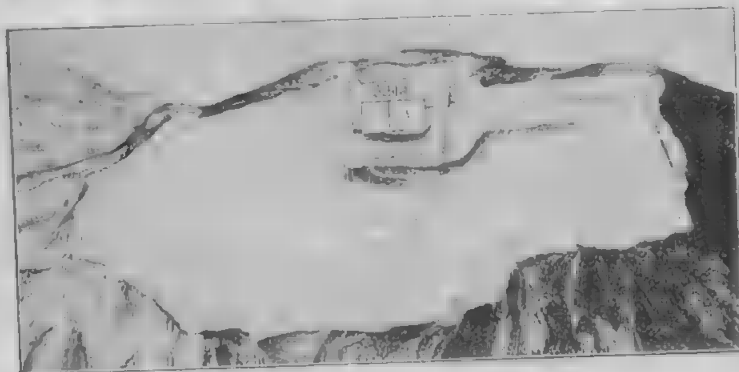
štar Benedeto. U sakristiji se čuvaju dva krasna spomenika sredovječne zlatarske radnje: srebrni relikvijar s glavom djevice, koja je poginula mučeničkom smrću zajedno sa sv. Uršulom, i jedna prokaznica iz XV. stolj. Župa je ledenička zacijelo već u XIII. stolj. postojala, jer se g. 1288. spominje svećenik Ratko u Ledenica. Na župnom groblju stoji ruševina male kapelice sv. Jurja s polukružnom apsidom, koja je g. 1716. sagrađena.

Iznad sela na oštru kamenitu brijegu stoje razvaline starih Ledenica. Oko gradine se same (kastela) poredale sa zapada, sjevera i juga ruševine kuća stare ledeničke varoši. Oko cijeloga se mjesta pružao tvrd kameni zid, koji se još i danas dobro razabira. Taj se zid pružao od jugozapadnoga ugla grada prema jugu, gdje je od polukružne kule zakretao prema zapadu i onda prema sjeveru do gradske crkve, do koje je bio ulaz u mjesto. Ovaj dio zida, okrenut prema moru, nije dašto ravan, već ima više okuči prema položaju i obliku brda. Taj je dio i najslabije sačuvan. Do ulaza u mjesto ima razvalina stare gradske kapelice. Toranj njezin, koji je nekoč služio i kao branik ulaza u mjesto, stradao je pred više godina od groma. Gradska su vrata bila široka i dosta visoka, presvođena oblim lukom. Od ove crkve okreće »varoški« zid prema gradu, ima u sredini polukružnu kulu te se završuje kod sjeverne gradske kule.

Sam je grad stajao na najvišoj točki cijeloga terena. U sredini je bila jaka četverouglata kula, a naokolo zid sa dvije polukružne kule na vanjskoj strani, koje su ujedno bile uglovi gradskih utvrda. Ulaz je u grad bio sa strane mjesta, a do njega se pružio jak bastion. Još se razaznaju unutarnji zidovi, koji su dijelili pojedine prostorije. U gradskom je dvorištu bila cisterna.

Dok sam grad nema nikakovih arhitektonskih zanimljivosti osim običnih kamenom obloženih prozora i klesanih kamenova po uglovima, te debelih zidina, građenih od surova kamena, to zanimljivija je gradska crkva, posvećena sv. Stjepanu Protomartiru. Kad je ova crkva sagrađena, ne zna se. Možda su začeci njezini i vrlo

stari. Ostanci pokazuju, da je građena u više navrata i u različno doba. Prednji bi dio mogao potjecati iz doba romanskoga stila. To bi bila gotovo polovina crkve i onaj dio, koji nosi obli svod. Na pročelju se vide zazidana vrata s oblim svodom. Tome je dijelu dozidan poslije dalji dio crkve i to u gotskom stilu. Vidi se tu svod, sveden u šilj. Crkva se završuje ravnim zidom, koji je gore na vrhu imao okrugao prozor iznad oltara. S istočne je strane dozidana uz lađu mala kapelica po osnovi četvorokuta s unakrštenim svodom, a nose ga stupovi romanskoga obilježja. Tu stoji još i zidana mensa oltara.

Tloris grada Ledenica. Po nacrtu M. Stiera 1660.

Iza glavnoga je oltara prizidana u novije vrijeme mala sakristija, u koju su iz crkve vodila vrata, ali su kasnije zazidana. Ova vrata imadu kamene vratnice, a na njima gore uklesano: 16 · S + G · 80. Crkva je bila slabo rasvijetljena, jer imade malo prozora. Gotski je dio imao dva gotska prozora, a romanski samo jedan, i to u zidu, koji se naslanja uz toranj. U prizidanoj su kapelici svi prozori zazidani. Kor je bio po svoj prilici drven, kako to pokazuju ostaci stupova, na kojima je stajao. Ulaz je bio do tornja, i tu još stoji kamena posuda za svetu vodu u liku kaleža. Čini se, da je zid, što stoji između crkve i

ulaznoga prolaza u varoš, služio natkritomu predvorju crkve. Od glavnoga je oltara sačuvano malo, no razabira se, da je bio izveden u stilu ranoga baroka.

Pred glavnim je oltarom raka popa Šimuna Jelačića i Nikole Pridojevića, koje ovi sebi sagradiše g. 1672., kako napis svjedoči. Grobnica je razvaljena. Crkvi je prizidan toranj na uglu zapadnoga dijela crkve do pročelja. Ulaz je u toranj bio s južne strane, ali je danas zatrpan ruševinom. Dašto, ni crkva ni toranj nemaju krova. Radilo se g. 1911. o tom, da se ovaj zanimljiv građevni i historički spomenik sačuva, te je prof. Martin Pilar, član povjerenstva za čuvanje historičkih spomenika snimio potanko planove njezine. Starine su iz ove crkve prenesene u župnu.

Promotre li se u cijelosti ruševine Ledenica, vidi se, da su se sastojale od grada, dotično »kastela«, i od »varoši«, koja se oko njega pribrala, a sve to opasano jakim zidom i kulama i puškarnicama i obranbenim trijemovima. Za svoje su vrijeme bile prema tome Ledenice dobro utvrđeno mjesto, nesamo svojim položajem već i gradnjom. I doista će se vidjeti, da su Ledenice bile upravo ključ Vinodola, kako je nekoč bio Bihać ključ Hrvatske.

Iza Martina Stiera, koji je g. 1660. izradio sa obranbenoga stajališta nacrt Ledenica, nacrtao ga je još g. 1844. neumorni sabirač starina i istraživaoc zaslužni major Mijo Sabljar. Ma da je to učinjeno samo na oko, ipak je velike važnosti za proučavanje ledeničkih razvalina, toga historičkog mjesta, jer je zub vremena i otada mnogo razrovao i uništio.

Sa razvalina se ledeničkih pruža doista lijep pogled na okolicu, na more i na golemi krš, u čemu imade mnogo romantike i veličine prirode. Pa i ova nam pustoš biva mila, jer je dijelak draga hrvatske domaje, a spomenik je zgoda i nezgoda našega naroda, u kojima se prodičio i napatio . . .

* * *

Svakako su i Ledenice vrlo staro mjesto. Možda je tamo već u rimsko doba stajala kakova naseobina, jer je onuda prolazila rimska cesta i Tarsatice (Trsata) k Senju i prema Dalmaciji, kako je zabilježio Antoninov itinerarij. Ali svakako je taj kraj bio dio rimske Liburnije. U hrvatsko je doba pripadao ledenički kraj staroj hrvatskoj »knežiji« (comitatus) vinodolskoj, te je u njoj bila posebna općina. S Vinodolom, što ga je g. 1225. dobio knez Krčki Gvido (Vid) od kralja Andrije II., pale su i Ledenice pod vlast knezova Krčkih, potonjih Frankopana. Moguće je, da je već tada u Ledenicama stajao i grad, u kojem je sjedio knežev »satnik«.

Kad su se 14. lipnja 1248. u Senju mirili Senjani s Dubrovčanima zbog nekih otimačina na moru, spominje se među nazočnima i neki Stjepan iz Ledenica.[1])

Pod konac XIII. stolj. imale su Ledenice dva svećenika i satnika, i to »prvada« Ratka i popa Radoslava te satnika Dobroša. Ovu trojicu nalazimo g. 1288. na zboru Vinodolaca u Novome, gdje zastupaju svoju ledeničku općinu kod stvaranja »Vinodolskoga zakona«. Vidi se po tom jasno, da je već tada morala postojati župa ledenička, a zacijelo kod crkve sv. Stjepana Protomartira, o kojoj je prije bila riječ.

Već na početku XIV. stolj. izbiše neke nesuglasice između vinodolskih općina zbod međa njihovih posjeda. Tako se rješavaju g. 1309. međašnji sporovi između Novljana, Ledeničana i Bribiraca. Novljani i Ledeničani su se pravdali zbog međa i parnica je tekla pred kneževskim sudom u Novome. Sam je knez Fridrik Krčki rješavao taj spor i odredio međe posjeda novljanskih i ledeničkih u dragi Pletenskoj kao prijepornom zemljištu u Zljemišlju. Tom se zgodom spominje ledenički satnik Nogalj, kojega je zamijenjivao »potknežin« Ivan.[2])

Za vrijeme kneza Bartola Krčkoga nalazimo u Ledenicama i posebnoga »potknežina« (vicecomes). God.

[1]) Smičiklas: Cod. dipl. IV. 355.

[2]) Šurmin: Act. Croat. I. 74.

1354. i 1359. spominju pisma ledeničkoga potknežina Friksa.[3]) Žena kneza Bartola, od roda Nelipića, bila je vrlo naklona Ledeničanima te im je namijenila jedan dio zemalja senjskih, kako to spominje Senjski statua od g. 1388., napisan u vrijeme Ivana i Stjepana knezova Krčkih. Od toga vremena pa sve do blizu polovice XV. stolj. nema vijesti o Ledenicama. Zna se samo, da su bile u vlasti knezova Krčkih, ili kako se tad prozvaše, Frankopana. God. 1455. spominju se pod Ledenicama mlinovi u Žrnovnici. Knez Dujam Frankopan dopusti samostanu sv. Jelene kod Senja, da tamo može mljeti svoje žito bez ujamka.[4])

Knez je Nikola Frankopan držao Ledenice sve do svoje smrti g. 1432., a tada su njegovi sinovi zajednički vladali očevinom sve do god. 1449., kad su u gradu Modrušu podijelili imanja. Na toj je diobi knez Dujam Frankopan dobio gradove Ostrovicu i Novigrad u Lici, Ledenice u Primorju i Slunj te dio Senja i Krka. Knez je Dujam Frankopan postao tako prvak slunjske loze knezova Frankopana. Posjed ovih gradova potvrdi mu kralj Vladislav u Beču 23. svibnja 1453., a poslije 3. kolovoza 1465. kralj Matija Korvin.

Knez je Dujam Frankopan često boravio u Ledenicama. Tako je ondje 17. svibnja 1477. izdao pismo Đuri Riječaninu (Rezanin de Richa), kojim je potvrdio dar svoga brata kneza Martina Frankopana (posjed imanja Mrkoplja). On je i 14. rujna 1487. ispravom pisanom u Slunju odredio, da se senjskim Franjevcima daje od dohodaka ledeničke Žrnovnice deset zlatnih dukata na godinu.[5])

U Ledenicama je ubirao knez Dujam i daću od trgovine (carinu), a tako nije štedio ni zagrebačke trgovce, koji su onuda prolazili s robom od mora i na more (Senj). Kako su zagrebački trgovci bili po svojim povlasticama slobodni od plaćanja »trgovine«, potužili su se kralju,

[3]) Smičiklas: o. c. XII. 217. 649.
[4]) Šurmin: o. c. 160.
[5]) Ibidem II. 141. — Vjesnik zem. arkiva II. 45.

našto kraljevski sud, držan u Zagrebu g. 1481., knezu Dujmu zabrani pobirati od zagrebačkih trgovaca »trgovinu«.[6])

Poslije smrti kneza Dujma vlada Ledenicama sin njegov Mihajlo a poslije ovoga drugi sin Đuro, koji je imao za ženu Anu Blagajevu, a iza njezine smrti Ursulu, nepoznata roda. Od one posljednje zacijelo potječe onaj relikvijar »Djevice poginule sa sv. Ursulom«, koji se čuva u župnoj crkvi ledeničkoj. Taj prikazuje okrunjenu djevičansku glavu, u kojoj je pohranjena relikvija (glava). Za vrijeme kneza Đure Frankopana zaprijeti Ledenicama pogibao od Turaka, koji su 12. i 13. travnja 1522. četovali po Primorju sve do Grobničkoga polja i oko Brinja. Pazinski se kapetan Dur i riječki kapetan Ivan Abfalter dadoše u potjeru za njima, pa su 19. travnja s 1000 momaka prolazili kroz Ledenice prema Brinju, no Turke nijesu dostigli, jer su umaknuli preko »modruške šume« (Kapele).[7])

God. 1530. bilježe stara pisma ponovni pohod Turaka u Ledenicama. Taj su put Turci poslali glasnika k ledeničkom kaštelanu (Pfleger) te ga htjeli za sebe predobiti, da ne bi pucanjem odao njihov dolazak, da tako što tajnije mogu udariti u Vinodol. To je novljanski kastelan dojavio Jakobu Reinachu, kapetanu u Preinu. Mjeseca rujna iste godine sazna ban Ivan Karlović, da knez Ivan (Franjo) Frankopan, nadbiskup kaločki, poznat pod imenom »frater de Cetino«, kani putovati preko Krškoga u Ledenice. Kako je ovaj bio vatren pristalica Zapolje, zamoli ban Karlović generala Ivana Kacijanera, da na njega pripazi. Bojali su ga se kao emisara Zapolje. Žalosne prilike u Hrvatskoj, koje su nastale zbog provala turskih, zabrinule su naše velikaše. Ovi se utječu i kralju i saboru moleći za pomoć. Tako evo i knez Đuro Frankopan Slunjski moli g. 1538. kralja Ferdinanda I., da mu dade praha i pušaka za obranu gra-

[6]) Tkalčić: Monum. Zagreb. II. 406.
[7]) Thalloczy-Barabas: Codex part. adnexarum I. 96.

dova Slunja, Ledenica i Cetina. Prema prilikama držimo, da je Frankopan dobio tu pomoć. Potrebu je pomoći vidio i general Ivan Lenković, koji je g. 1551. preporučio kralju, da se hrvatskim velikašima i plemićima dade pomoć za uzdržavanje gradova. Među ostalima preporučuje pomoć i Đuri Frankopanu za njegove gore spomenute gradove.[8])

God. 1553. umre knez Đuro Frankopan Slunjski. Njegov sin, mladi knez Franjo, nazivan i »Slunjski«, naslijedi Ledenice i ostale gradove svoga oca. Bio je junak na glasu i sretno je branio svoj zavičaj od bijesnih navala turskih. Njegovo je ime slavljeno čitavom Hrvatskom, pa i sami Turci spominju i pjevaju njegova junačka djela. Bio je ban hrvatski od g. 1567.—1572. i umr'o u Varaždinu 1. prosinca 1572. od ćira u uhu baš u čas, kad se spremao na svoj pir. S njime izumre loza Frankopana Slunjskih. Pokopan je u stolnoj crkvi zagrebačkoj.

Česte i grozne turske navale, koje su u polovici XVI. stolj. zaredale, mnogo su briga zadavale mladomu knezu Franji Frankopanu. On je junački branio domovinu i gradove svoje, te, kako vele, punih šest godina nije stavio mača u korice. Doista i zemlja i hrvatski sabor pomagahu ga obilno, dok nije konačno u neke njegove gradove stavljena krajiška posada i straža. To se svakako događalo s voljom kneževom, pa tako već god. 1563. nalazimo u Ledenicama, gradu kneza Franje Slunjskoga, carsku posadu od 4 momka, koja je povišena na 16 momaka, prema važnosti grada, što ga je zapremao u nizu gradova važnih za obranu zemlje.[9])

Otkada su Uskoci došli u Senj i druga primorska mjesta, veoma se često spominju Ledenice. Za vrijeme nemiloga gospodarenja Uskoka u Senju i na moru, piše g. 1568. Jeronim Lipponano, mletački poslanik kod nadvojvode Karla, svojoj državi, da su Ledenice, Bakar i Senj od velike važnosti za cara. Ledenice su ostale u rukama krajiške posade, te nema vijesti, da bi bile ikada opet došle u ruke pravoga svojega gospodara. Iste godine, kad je umr'o knez Franjo Frankopan, stoji u Ledenicama krajiška posada od 10 momaka, koja dobiva mjesečnu plaću 33 for., a baš te godine provale Turci do Ledenica i popale mjesto, kojom zgodom propadoše i mnoge povelje Ledeničana.[10])

Kako je knezom Franjom Frankopanom domrla njegova loza u muškom koljenu, s tim je jači postao na strani krajiške vojske razlog, da drži u vlasti grad Ledenice, jer su u smislu tadašnjih zakona ovakova ošasna imanja imala pripasti kruni. Za ova se imanja pokojnoga kneza Franje Frankopana otimahu doista i drugi Frankopani (Tržački i Ozaljski), pa i knezovi Zrinski. Kralj je Rudolf II. doista 20. kolovoza 1577. iza smrti kneza Stjepana Frankopana Ozaljskoga potvrdio njegovim nećacima, knezovima Nikoli, Krsti i Jurju Zrinskomu uz ostala mnoga imanja njegova i Ledenice.[11]) No ova je potvrda, koliko se tiče Ledenica, ostala tek na papiru, jer Zrinski nijesu nikada došli do posjeda toga grada. Zbog imanja i gradova pokojnoga kneza Stjepana Frankopana, bilo je dugih pravda između Zrinskih i Frankopana Tržačkih, dok nijesu g. 1580. Zrinski ovima predali Novi u Vinodolu i Severin.

Za vrijeme jakih turskih provala u Hrvatsku, koje su zaredale g. 1575—1582., snašla je i Ledenice strašna nevolja. Iz Like provale Turci u jakim čoporima u Primorje, te 8. prosinca 1577. osvanu pod Ledenicama. Bilo ih je do pet stotina. Popale mjesto i odvedu 20 žena i djece u ropstvo. Ubrzo se okolni narod sakupi, pa Turke potjera kamenjem i tako bude spriječena još veća nesreća. Još iste godine mjeseca kolovoza vijećaju u Beču štajerski, koruški i kranjski staleži o obrani Krajine pa odrede, da se u Ledenicama drži posada kao dotada, t. j.

[8]) Laszowski: Monum. Habsburg. I. 398. 451. II. 416. III. 413.
[9]) Lopašić: Acta confin. III. 431.

[10]) Horvat: Monum. Usccoch I. 4. — Lopašićeve bilješke i Lopašić o. c. II. 183. (spomen u ispravi od god. 1635.)
[11]) Barabas: Codex Zrinianus II. 158.

10 haramija, opskrbljivanih iz Senja, kamo su kao kapetaniji pripadale Ledenice.[12])

Ova je provala turska i nesreća ledenička jamačno potakla baruna Vajkarda Auersperga, zapovjednika na Krajini, da pomišlja na što bolju opskrbu Ledenica i Senja. Auersperg se i drukčije mnogo brinuo za obranu Krajine. Vidio je, da je opskrbljivanje Ledenica iz Senja vrlo nedostatno, to više, jer je g. 1579. imao Senj posadu od samo 120 momaka. Nadvojvoda Karlo, koji je vršio vrhovnu vlast na Krajini, odobrio je Auerspergovo mnijenje, te je posadu u Senju povećao za 50 momaka, a za Ledenice odredio 10 momaka.[13])

Ledenice su kao krajiška utvrda imale veliku važnost za obranu Primorja, Istre i Furlanije, samo ih je valjalo dobro utvrditi i snabdjeti živežom, municijom i vojskom. Zato i piše g. 1580. gradački nuncij Malaspina nadvojvodi Karlu, da su Ledenice važna točka za obranu Furlanije, jer su po svom položaju neosvojive, a kad bi tamo bila samo 3—4 odjela artilerije, mogla bi se suzdržati i velika turska vojska.[14])

Ma da je danomice prijetila pogibao od Turaka, bile su mnoge hrvatske utvrde po Krajini slabo snabdjevene hranom. Hrvatski su i njemački vojnici u Senju gotovo g. 1586. gladovali. Bolje nije bilo ni u Brinju, Otočcu a ni u Ledenicama. Bio je tada porkulab Nijemac Andrija Auer, koji je primao dvije mjesečne plaće po 6 for., ali mu je jedna bila obustavljena. Čini se, da je Auer skoro otišao iz Ledenica, jer se g. 1589. nalazi ondje porkulab knez Rad Petrović, zacijelo Uskok.[15])

Uskoci, koji su se uglavnom nastanili u Senju i po nekim okolnim mjestima, zaželješe se opet vratiti u svoju staru domovinu i oteti Turcima tvrdi grad Klis, koji je od smrti junačkoga Petra Kružića bio u turskim rukama.

[12]) Lopašić: o. c. 25, 36, 41, 77.
[13]) Ibidem I. 91, 92.
[14]) Horvat: o. c. I. 27.
[15]) Lopašić: o. c. 137. — Klaić: Knezovi Krčki I. 56.

Njima se pridružiše i Ledeničani sa svojim »burgrafom« Antunom Ritterom, djedom slavnoga Senjanina Pavla Rittera Vitezovića. Uskoci i njihovi pomoćnici, kojim bijaše na čelu junački Splićanin Ivan Alberti, uljezoše u Klis, no kratka bijaše ova sreća, jer se Turci sabraše i 27. svibnja iste godine 1596. razbiše čete Lenkovića, i Uskoka pa osvojiše natrag Klis. Ledenički se »burgraf« Ritter jedva spasao na ranjenim Lenkovićem, dok je senjski kapetan Paradeiser bio zarobljen. U tom je krvavom boju poginulo 40 ljudi iz Ledenica, Brinja, Otočca i Vinodola.[16])

God. 1600. bio je porkulab ledenički knez Martin Posedarski od roda Šubića, koji je ostavio mletačku službu u Dalmaciji i stupio u službu carevu. Na njega su bili Mlečani veoma kivni. Da se osvete i njemu i Uskocima u Ledenicama iskrcaše Mlečani 22. rujna 1600. u nekoj drazi ispod Ledenica 300 svojih plaćenika Albanaca i Martoloza. Baš je u taj čas bila ledenička posada izvan grada, jer je pošla po drva u goru. Mletački plaćenici navališe na grad i popališe mnoge ledeničke kuće. Junački knez Posedarski suzbije tu navalu na grad sa svojim ledeničkim vojvodom Markom Margitićem i s njegovim bratom Juricom. Junaštvu se te trojice ima zahvaliti, da nije razbojnička četa prodrla u grad. Ovim napadajem pretrpješe Ledeničani štetu od preko 15.000 škuda. Posedarski izvijesti o događaju senjskoga kapetana Barba, a drugi senjski kapetan Leo generala Jurja Lenkovića. Nadvojvoda Karlo dojavi to kralju Rudolfu II. i kraljevskom sekretaru u Mlecima, Bernardu Rossiju. Ovi su kod mletačke republike tražili zadovoljštinu, a ta im bude i obećana.[17]) Da li su Ledeničani doista ikada dobili naknadu štete, ne zna se. Iste su godine četovali Turci i po Vinodolu sve do Grobnika. Da li su i Ledenice stradale tim posjetom, nije zabilježeno.

[16]) Isthuanfy: Historia reg. Hung. 418.—421. — Valvasor: Ehre des Herzogth. Krain XII. 31.—32. — Lopašić: o. c. I. 213.
[17]) Lopašić: o. c. I. 203, 274, 281.

*

Poznato je, kako su Mlečani i Turci progonili Uskoke, a tomu se pridružio i progon carskih komesara u Senju. Doista je muka bila suzdržavati gnjev Uskoka prema Mlečanima i Turcima. S jedne je i druge strane bilo strašnih nasilja. U Senj je bio poslan general Rabata kao carski komesar zbog Uskoka. On je strašno postupao protiv njih. Negdje u veljači god. 1601. dade na gradski zid u Senju objesiti junačkoga branitelja Ledenica Posedarskoga i druga mu Margitića. Ali i taj krvolok tudinac dobije zasluženu plaću, jer ga Uskoci god. 1602. ubiše, što je imalo posljedicu, da su dobili blaže zapovjednike. Čini se, da su Ledeničani u svom vlastitom toru imali izdajicu, i to nekoga Uriha iz Ledenica, koji je bio u tijesnoj svezi s mletačkim provedurom Pasqualigijem.[18])

God. 1609. porodio se između Novljana i Ledeničana nesporazumak zbog međa. Po nalogu kneza Nikole Frankopana bude urečeno ročište na Pletenom kod Novoga, gdje su »Novograci« iskazali međašnji list od god. 1309., dok Ledeničani nijesu imali nikakovih pisama o tom. Tako je tu ponovno određena međa, kako ju je imalo pismo od god. 1309.[19])

Od Turaka, Mlečana i cara progonjeni i tlačeni Uskoci pretrpjeli su mnogo jada i nevolja, ali su se i krvavo osvećivali. Oko god. 1612. sklopiše pače i savez s Ledeničanima, Novljanima i Brinjanima, a da mogu što uspješnije vojevati na Mlečane i Turke.[20])

U to vrijeme (1612.) postane veliki senjski kapetan knez Nikola Frankopan Tržački. Njemu su bili podložni gradovi Otočac, Brinje, Brlog i Ledenice, pa bijaše neposredno podvrgnut zapovjedniku (generalu) hrvatske krajine, u taj čas barunu Vuku Eggenbergu. Posada je u Ledenicama dobivala tada 66 for. na mjesec plaće. Kako se vidi iz izvještaja kranjskih staleža, upravljena nadvojvodi Karlu, bio je grad u Ledenicama u vrlo lošem stanju.

[18]) Ibidem 283. 302. — Horvat: o. c. I. 405. 377.

[19]) Lopašić: Spomenici Tržačkih Frankopana 17.

[20]) Minuci: Storia degli Uschochi II. 173.—177.

Nesamo, da je bio ruševan, već je bio i slabo snabdjeven potrebnim spremama za obranu.[21])

Mlečani su nastavili progone Uskoka, te pače god. 1614. udariše i na Frankopanov grad u Novome. Na čelu je ove mletačke vojske bio general Lovro Venier. On udari i na Ledenice. Njegovi albanski plaćenici popališe mjesto, zarobiše mnogo Uskoka i odagnaše do 800 komada velike marve.[22]) Iz toga se rodi rat, poznat pod

Grad Ledenice.

imenom »uskočkoga rata«, koji se završio mirom u Madridu 1617. Uvjet je toga mira bio, da se Uskoci rasele iz Senja.

Još se godine 1614. odreče Nikola Frankopan časti senjskoga kapetana, pošto je dvije godine zapovijedao starom Frankopanskom djedovinom, gradom Ledenicama. U časti ga naslijedi Vinko Hreljanović, a skoro iza ovoga grof Ernest Paradeiser. Junački je knez Nikola

[21]) Lopašić: o. c. II. 42. 52.

[22]) Horvat: o. c. II. 154.

Frankopan vojevao sa svojim hrvatskim četama na Mlečane oko Gorice i Gradiške. Uz njega je bio i Daniel Frankol.

S pitanjem raseljivanja Uskoka iz Senja i Primorja rješavala se i sudbina ledeničkih Uskoka. I doista, 7. travnja 1618. predloži gradačko ratno vijeće nadvojvodi Karlu, da onih 18 plaćenika Uskoka ledeničke posade valja izmijeniti s 20 njemačkih vojnika, kojima bi imao zapovijedati »burgraf«, što će ga postaviti carski povjerenici, a ove maknute Uskoke valja negdje drugdje naseliti. Dok je velik dio Uskoka preseljen iz Primorja, ipak ih nešto ostalo. Naročito su ostali pravoslavni Uskoci u Sv. Jakobu (Krmpotama). Ovi su Krmpoćani činili mnogo kvara svojim blagom po ledeničkim i senjskim pašnjacima i oranicama, pače su sjekli i šume i uzoravali sjenokoše. Slabo su marili za međe, što su ih uredili carski komesari. Zato je god. 1633. senjski veliki kapetan grof Vuk Paradeiser izdao protiv Krmpoćana strogu odredbu, po kojoj se moglo zapljenjivati njihovo blago, koje bi »koračilo na ledenički ili senjski kunfin«. I između Novljana i Ledeničana porodi se razmirica zbog međa. Pravda je god. 1635. tekla pred sudom kneza Nikole Frankopana u Novome, gdje je kneza zastupao Stjepan Banković, a među Ledeničanima se spominje svjedok Grga Jelačić.[23])

Knez je Nikola Frankapan Tržački, gospodar u Novome bio vrlo odlučan i ratoboran duh. Kad je već Krajina držala Ledenice, tvrdio je, da luka »Mala draga« (Povile), pripada njemu, ma da je odvajkada pripadala Ledenicama. Te svoje zahtjeve zbog luka po Primorju protegne gotovo sve do Karlobaga. Njega je smetala mletačka trgovina u ovim lukama, nije zaboravio krvave vojne na Mlečane i na njihovo haračenje po Primorju. 12. rujna 1639. osvane on oružanom lađom u »Maloj dragi«, te ondje zaplijeni dvije mletačke galije nakrcane solju i otpremi ih u Novi. To dakako nije bilo pravo

[23]) Lopašić: o. c. II. 67. 163. 182.

senjskom kapetanu grofu Ivanu Albertu Herbersteinu, koji o tom odmah izvijesti ratnomu vijeću u Grazu. Bilo je lako moglo doći do krvavih sukoba između Frankopanovih podanika i pripadnika senjske kapetanije. Što više, Franopan je snovao, kako bi oteo i Ledenice iz ruku tuđinske vlasti i opet ih zadobio za svoj rod, kako to i nekoč bilo. Nastade velik spor između njega i kra-

Kapela ledeničkoga grada.

jiške uprave. Frankopan je tražio, da se to pitanje riješi po sudu hrvatskih komesara, a ne tuđinaca, carskih komesara. Kapetan je senjski spremao i oružanu obranu Ledenica i ledeničke luke. Pozivao je »burgrafa« ledeničkoga te Marka Klisanića i Božu Kuhačevića, dacijarije luke ledeničke i Krmpota, da brižno čuvaju i grad i luku »do posljednje kapi krvi«. Ako bi Frankopan udario na Ledenice ili luku, neka udare »larmu« i on će im

s vojskom doći u pomoć. Zapovjedi im, da potope Frankopanove brodove, a ljude njegove da postrijeljaju, ako se ne bi predali. I ratno vijeće izda neke odredbe zbog toga, stojeći na stajalištu, da su Ledenice carsko dobro, koje je izumrćem Frankopana Slunjskih pripalo kruni.[24]) Ta je razmirica između Frankopana i senjskih kapetana trajala valjda sve do smrti Nikole Frankopana g. 1647.

God. 1657. je u Ledenicama bilo 17 momaka posade, kojih je uzdržavanje stajalo mjesečno 89 for. U mjestu su bile 74 kuće sa sto za oružje sposobnih ljudi.[25]) God. 1658. je knez Petar Zrinski, kapetan senjski, i tako su i Ledenice pripadale pod njegovu zapovijed. God. 1660. posjeti ih carski inžinir Martin Stier, koji je izrađivao nacrte mnogih krajiških gradova, pa tako je nacrtao i plan Ledenica, koji mnogo služi tumačenju današjih razvalina. Izvorni se ovi nacrti nalaze u bečkoj bivšoj dvorskoj biblioteci.

U osamdesetim godinama XVII. stolj. u vrijeme Valvasorovo, bio je u Ledenicama »burgraf« Andrija Skradinjanin, a uz njega posada s vojvodom i nekoliko momaka. Skradinjanin je bio patricij senjski, pa je bio i zapovjednik u Karlobagu. Poginuo je g. 1689. mjeseca listopada u ratu protiv Turaka pod Biogradom. Pokopan je u Senju, u crkvi sv. Franje, a grob mu resi mramorna ploča s napisom.

Kad je Lika oslobođena od Turaka, a u borbama se osobito istaknuo pop Marko Mesić, budu preseljeni ledenički Uskoci na zemlje oko Novoga u Lici, gdje ih je g. 1696. bilo 34 kuće, kako to spominje biskup Sebastijan Glavinić u svom opisu Like i Krbave.[26]) Seobom ledeničkih Uskoka počne staro ledeničko mjesto pustjeti i konačno sasvijem opusti. Rimokatolička je župa bila u

[24]) Ibidem II. 202.—211.

[25]) Karlstädter Generalat Vol. I. 134. 277. u državnom arkivu u Zagrebu.

[26]) Ibidem III. 50. — Fras: Topographie der Karlstädter Militärgrenze 28. — Valvasor: Ehre des Herzogth. Krain.

Sv. Jakobu-Krmpotama, odakle su također otišli i posljednji Uskoci, pa tamo ima pod konac XVII. stolj. 40 bunjevačkih kuća.[27]) Oslobođenjem Like i Krbave od Turaka nestade i važnosti Ledenica kao krajiške utvrde, pa tako bude ondje naskoro ukinuta i posada. Zato se i vidi, da u potonjim krajiškim popisima nema više spomena Ledenicama, ma da i dalje postoji senjska kapetanija, koja je g. 1700. imala 1800 momaka posade.

Grad i varoš Ledenice počeše od toga vremena propadati, te ih konačno i vrijeme i ljudska ruka obratiše u pustu razvalinu. I dalje još kao krajiško mjesto, koje se novo diglo ispod starih Ledenica, pripadale su Ledenice krmpotskoj kumpaniji (od 1746.), koja je poslije premještena u Krivi Put. Ta je kumpanija pripadala sve do razvojačenja Krajine ogulinskoj pukovniji.

[27]) Karlstädter Generalat Vol. I. 216.

Zrinska kula u Čabru.

SADRŽAJ.

SLIKE.

LOPAR.

Topografski opis. — Nagađanja o podrijetlu Lopara. — Razaranje Lopara 1598.

Jedva dobar puškomet jugoistočno od kupališta na Lišanju u Novome između ceste, koja vodi prema Senju, i mora, stoje mrke ruševine prastaroga grada Lopara. Od Lišanja su se prema njemu poređale nove vile, što ih grade ljubitelji morskoga žala, i okružuju ih nasadima. Uzak se taj prostor spušta od ceste prema moru, pust je i kamenit. Tu eto stoji Lopar-grad, a svojim se pročeljem posadio na litici obale, koju biju morski valovi i zapljuskuju morskom pjenom. I more je zacijelo mnogo djelovalo na zidine loparske, da su tako mnogo stradale.

Još se vide velike zidine Lopara, djelomice sačuvane, a djelomice sravnjene s tlom. Sagrađen je na osnovi četvorokuta, kojemu se sa sjeverne strane nastavljaju još dva u oštar kut sastavljena zida, tako da je cijela osnova grada upravo na pet uglova. Sa svake je strane na pročelju, okrenutu k moru, bila po jedna krupna četverokutna kula, koja se je priljubila vanjskim stranicama grada. Unutarnji je prostor u svakoj 3·4 × 4·9 m. Ona je na zapadnoj strani prilično sačuvana, ma da je gore krnja, dok je druga ovoj nasuprot s vanjske strane gotovo do zemlje razvaljena. Slične, no mnogo manje kule priljubile se na tupim uglovima, od kojih skreću sjeverni zidovi u šilj. I tu je kula na zapadnoj strani dobro uščuvana, a ona na istočnoj potpuno razrušena. Ova zapadna kula ima u prvom katu ulaz s gradskoga zida i tu je još u zidu sačuvan uzak, koso položen prozor. Zid je na pročelju između obje omašne kule (osim neznatnoga dijela do kula) potpuno razvaljen. Sva je prilika, da su

tu nekoč bila gradska vrata. I šiljak je sjevernih zidova razoren, kao i jedan dio istočnoga toga zida.

Uđe li se na pročelju u grad, dolazi se u četverouglat prostor. Da li je taj prostor čitav bio nekoč gradsko dvorište, ne može se utvrditi. Sve je puno ruševine i zaraslo primorskim korovom. Odmah se lijevo vidi ulaz u zapadnu kulu, dok je pred ulazom u istočnu podignut tanak zid tvoreći tu neko predsoblje kule. Prostor između toga zida, već vrlo niska, jedva ima širinu od 1 m.

Grad Lopar.

Kule kao da su imale 3—4 niska kata, što se može zaključivati po rupama za grede. Vrata su kule građena od kamena, a tako su i kamenom presvođena, te se svodni luk dosta duboko počinje nad osovinom vratnica. Ovo prvo dvorište mjeri u širini do 36 m., te je zidom debelim 1·8 m. odijeljeno od drugoga trouglatoga dvorišta, do kojega vode vrata usred pregrade.

S dvorišta vode s jedne i druge strane, a tako i s drugoga dvorišta uza sam zid namještene zidane stepe-

nice do vrha i do kula. Kod ovih je stepenica prema tome i zid deblji nego druguda. Dok ostali zidovi pa i kule imadu debljinu od 1·6 m., to su kod rečenih stuba pojačani za 1·3 m. Zidovi šiljatoga dijela grada imadu sa stepenicama 2·6 m. u debljini. Na rubu zida razabiramo ostatke staroga kruništa, a pod njim rupe, koje su zacijelo držale grede, na kojima je počivao obranbeni trijem. Kolikogod su zidovi sačuvani do kruništa, razabire se to isto.

Cijela je gradina građena od lomljena kamena, a cigli ni tesanu kamenu nema ni traga. Tek u mazu s mnogo vapna nalazimo sitno satrta dodatka cigle.

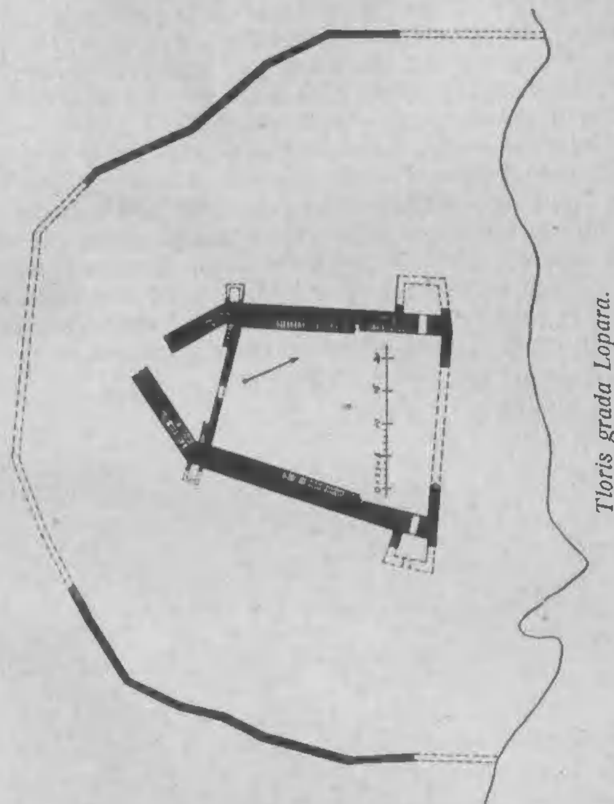
A čitav je grad bio opasan krivudastim zidom, debelim 0·9 m., koji se sterao i preko današnje ceste, ili do ispod ceste. Taj je zid na istočnoj strani do 4·5 m. visok, a u pravcu pročelja je u pravom kutu skretao na ugao kula. To je očito kod istočne kule, premda je spoja sa samom kulom već nestalo.

Razvalina je grada Lopara u mnogočemu vrlo zanimljiva. Odmah između gradine i vanjskoga zida i dalje naišlo se na ulomke rimskih glinenih i staklenih posuda i drugih sitnica, što sve čini taj grad još zagonetnijim. Ima ih, koji drže grad za rimsku građevinu, pače smjelo tvrde, da je to stara rimska tvrđava Lopsica, koju Ptolomej stavlja uz cestu prema Senii (Senju), a ubrajala se među onih sedam gradova (septem turres) rimske Liburnije. Oni, koji su drugoga mišljenja, drže, da je Lopar veoma stari Frankopanski grad, podignut u pomorske svrhe, možda utvrđen škver, možda stražarnica samo, ili spremište robe.[1]) Doista imade mnogo na onoj gradini, što dopušta pomišljati na rimsku građevinu. Čudo je doista, da se ime toga grada ma ni jednom ne spominje u sredovječnim spomenicima.

Naš vrli naučenjak dr. J. Brunšmid drži, da je tu negdje stajalo rimsko mjesto »Ad Turres«, na točki, gdje su se dvije ceste s Tarsatice sastajale. Pa nije tako

[1]) Szabo: Sredovječni gradovi 190.

nemoguće, da je baš Lopar ostatak rimske tvrđe. Po svojim kulama (turres) kojih je bilo, kako se razabira, četiri, dobilo je to rimsko mjesto svoje ime »Ad turres« (kod kula ili kod tornjeva).

Tloris grada Lopara.

Slavni geograf Abraham Ortelius iz Antwerpena u svom djelu »Theatrum orbis terrarum« (g. 1570.) izdao je kartu Panonije i Ilirika, i tu stavlja Lopsicu i oko nje pleme Lopsa negdje ispod Senja, dok anonimna jedna

karta, starija od Ortelijeve, stavlja na mjesto Novoga samo Lopar (Lopur), dok August Hirschvogelius na karti »Sclavoniae, Croatiae noua descriptio« 1579 ima točno i Novi i Lopar (Noui, Lopur).[2])

Dok je prošlost Lopara zastrta tamom, ipak se može ustvrditi, da je taj grad prastar, a svakako stariji od Novoga. Sva je prilika, da su Lopar našli Frankopani, kad su dobili Vinodol, pa su ga napustili i sagradili novi grad, što ga u opreci prema starom gradu Loparu prozvaše Novim. Svakako je i položajem svojim bolje služio grad Novi, nego Lopar. Frankopani su ga ma i ruševna i nesavremena upotrebljavali kao stražarnicu i u druge svrhe, dok nije napokon g. 1598. razoren i popaljen onom zgodom, kad je mletački admiral Ivan Bembo navalio na Novi. Tako se priča.[3]) Ako i tome tako, činjenica je, da je Lopar već kroz vjekove razvaljen, nu svojom vrsnom i solidnom gradnjom odoljeva zubu vremena.

[2]) Zbirka karata u kr. držav. arkivu u Zagrebu.
[3]) Lopašić: Hrvat. urbari 130.